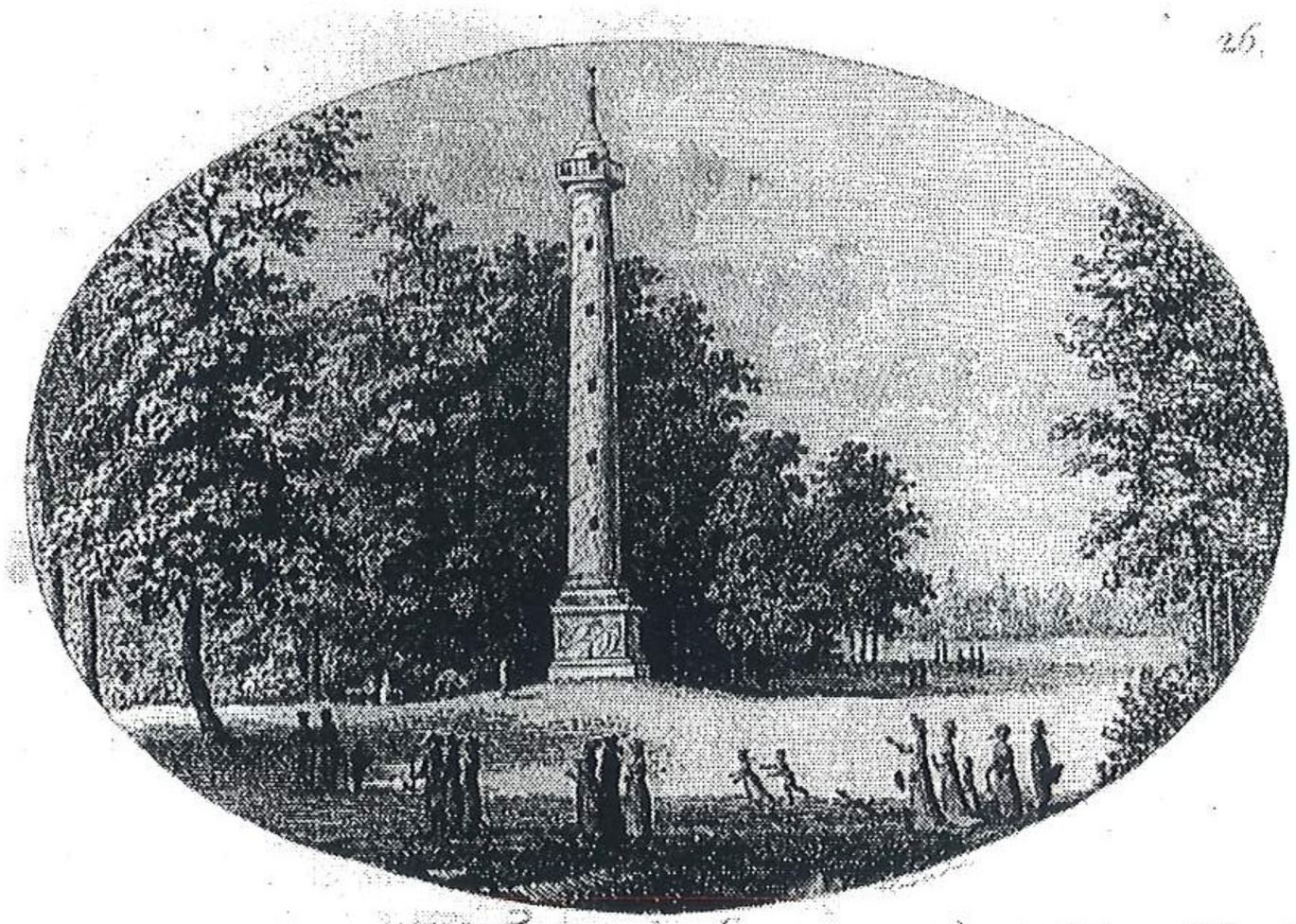
Studium historyczno-urbanistyczne Parku Szczytnickiego i Terenów Wystawowych we Wrocławiu

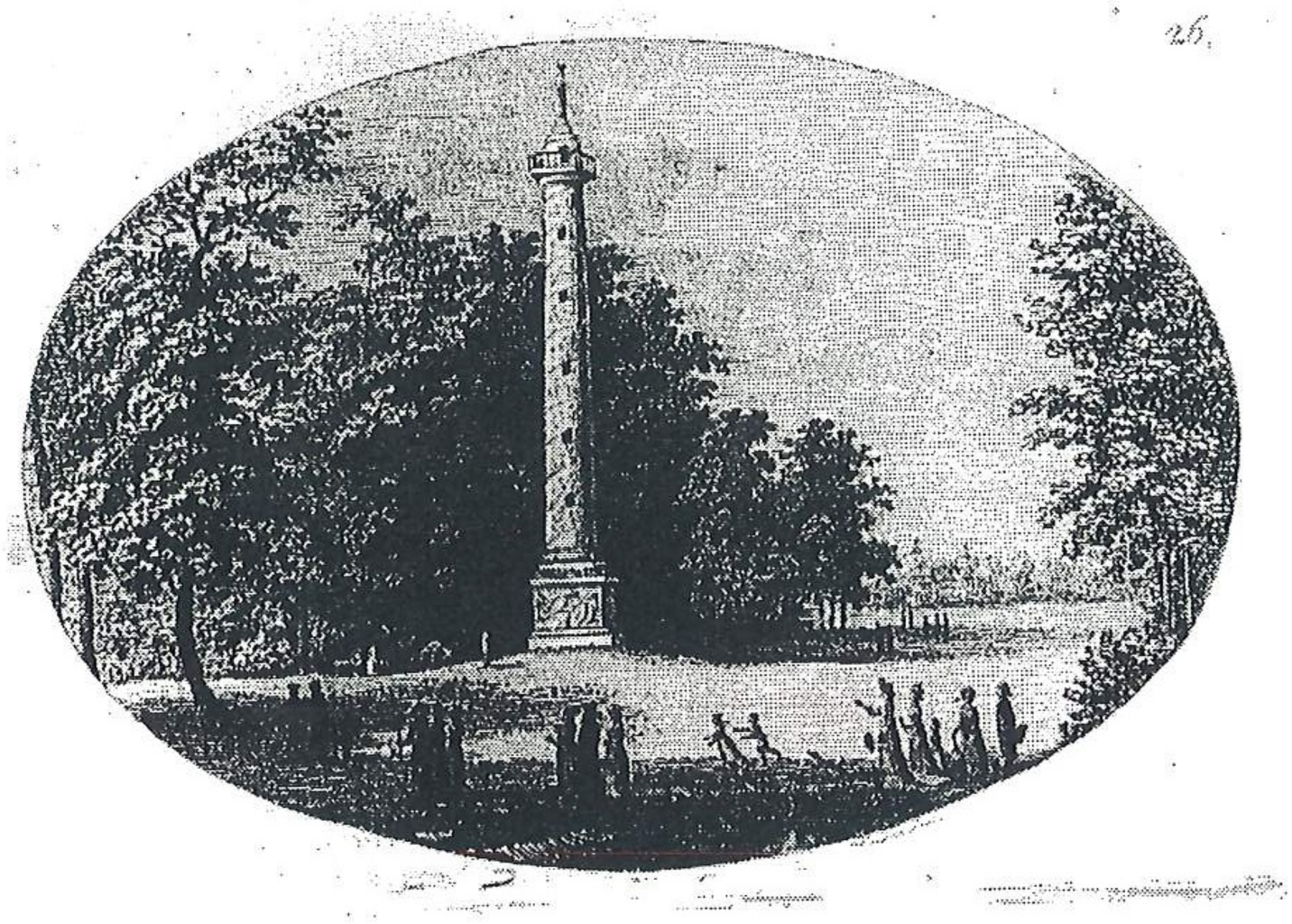

Część I - tekst

opracowali
Iwona Bińkowska
Grzegorz Grajewski
Jerzy Ilkosz

Wrocław 1995

Studium historyczno-urbanistyczne Parku Szczytnickiego i Terenów Wystawowych we Wrocławiu

Część I - tekst

opracowali
Iwona Bińkowska
Grzegorz Grajewski
Jerzy Ilkosz

Wrocław 1995

SPIS TREŚCI

WSTĘP 1

OMÓWIENIE MATERIAŁÓW I ŹRÓDEŁ WYKORZYSTANYCH W STUDIUM. 2

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I BIBLIOGRAFIA 2
Omówienie podstawowej literatury dotyczącej Parku Szczytnickiego. 2
Bibliografia parku Szczytnickiego i Terenów Wystawowych 6
KARTOGRAFIA. 32
Omówienie kartografii i projektów dotyczących parku Szczytnickiego i Terenów Wystawowych 32
Wykaz kartografii i projektów. 38
IKONOGRAFIA. 53
Omówienie ikonografii parku Szczytnickiego. 53
Materiały ikonograficzne dotyczące Terenów Wystawowych. 57
Wykaz ikonografii. 60

HISTORIA PARKU KSIĘCIA HOHENLOHE, HISTORIA SZCZYTNIK 69

HISTORIA MIEJSKIEGO PARKU SZCZYTNICKIEGO 75

TERENY WYSTAWOWE W LATACH 1905 - 1948. 95

RAMY TERYTORIALNE I CZASOWE 95
GENEZA POWSTANIA I PIERWSZE PROJEKTY ZAGOSPODAROWANIA TERENÓW WYSTAWOWYCH 97
DNI WROCŁAWIA - "BRESLAUER FESTWOCHE" 1909 - 1911 100
GENEZA HALI I WYSTAWY STULECIA 102
KONKURS NA UKSZTAŁTOWANIE I ZAGOSPODAROWANIE TERENÓW WYSTAWOWYCH W POŁĄCZENIU Z OGRODEM ZOOLOGICZNYM 1910 - 1911. 105
PROJEKT MAXA BERGA NA ROZPLANOWANIE TERENÓW WYSTAWOWYCH 108
WYSTAWA STULECIA, GENERALNY PROJEKT ROZPLANOWANIA WYSTAWY AUTORSTWA, HANSA POELZIGA. PROGRAM WYSTAWY 110
Wystawa Sztuki Ogrodowej 116
Wystawa Sztuki Cmentarnej. 124
TERENY WYSTAWOWE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM. 131

WNIOSKI KONSERWATORSKIE. 137

LEGENDA DO PLANSZY OBIEKTÓW PARKU SZCZYTNICKIEGO I TERENÓW WYSTAWOWYCH W UKŁADZIE CHROLOGICZNYM 141
SPIS PAWILONÓW I OGRODÓW WYSTAWY STULECIA W UKŁADZIE ALFABETYCZNYM OBIEKTÓW - LEGENDA DO PLANSZY. 145
SPIS OBIEKTÓW WYSTAWY STULECIA W UKŁADZIE ALFABETYCZNYM PROJEKTANTÓW LUB WYKONAWCÓW 148
SPIS OBIEKTÓW PODLEGAJĄCYCH OCHRONIE W UKŁADZIE TOPOGRAFICZNYM 151
SPIS OBIEKTÓW ARCHITEKTONICZNYCH PROPONOWANYCH DO OBJĘCIA OCHRONĄ KONSERWATORSKĄ W UKŁADZIE ALFABETYCZNYM BUDOWNICZYCH 158
SKOROWIDZ NAZWISK 162
SPIS TREŚCI 165

WSTĘP

Studium historyczno-urbanistyczne parku Szczytnickiego oraz Terenów Wystawowych we Wrocławiu powstało na zlecenie Urzędu Miejskiego we Wrocławiu. Zadaniem autorów było przygotowanie opracowania zbierającego materiały odnoszące się do historii tego obszaru miasta. Zgromadzone materiały historyczne, w tym przede wszystkim przekazy kartograficzne i ikonograficzne mają być wykorzystane w opracowywanym planie zagospodarowania i renowacji parku. W studium starano się przedstawić historię parku Szczytnickiego i nierozdzielnie z nim związanych Terenów Wystawowych w oparciu o szeroką kwerendę, zarówno w publikacjach drukowanych (w tym w lokalnej prasie wrocławskiej) jak i w archiwach. Główne cezury historyczne to: powstanie pierwszego większego założenia parkowego w Szczytnikach - Ogrodu Księcia Hohenlohe na przełomie XVIII i XIX stulecia, formowanie parku podmiejskiego przez magistrat Wrocławia od połowy XIX w., powiększenie parku o Tereny Wystawowe w pierwszej tercji XX stulecia.

Godny podkreślenia jest trwały związek pomiędzy parkiem, niezależnie od spraw własności, z miastem, które nie szczędziło środków na zakup terenu i formowanie parku. Ogrodnicy, architekci i urbaniści, którym zadanie to powierzano stworzyli dzieło o wyjątkowej wprost wartości, stawiające Wrocław wśród najbardziej intersujących metropolii Europy.

Autorzy opracowania sformułowali własne wnioski i postulaty konserwatorskie, które winny ich zdaniem zostać wykorzystane w przygotowywanym planie zagospodarowania i renowacji parku.

Ze względu na rozmiary zebranego materiału, zdecydowano się na podzielenie opracowania na trzy tomy:

I - Tekst

II - Kartografię

III - Ikonografię

Spisy zawartości tomów II i III zamieszczone są w tomie I, tamże dołączono 4 plansze ilustrujące rozwój parku oraz wnioski konserwatorskie.

OMÓWIENIE MATERIAŁÓW I ŹRÓDEŁ WYKORZYSTANYCH W STUDIUM.

Źródła drukowane i bibliografia.

Omówienie podstawowej literatury dotyczącej Parku Szczytnickiego.

Pierwsze wiarygodne informacje i opisy Ogrodu księcia von Hohenlohe zostały umieszczone w popularnym na początku XIX wieku miesięczniku „Breslauische Erzähler"[1]. W rocznikach 1800, 1802, 1804, 1805, 1808 i 1809 opublikowano 13 notatek dotyczących Starych i Nowych Szczytnik, każdą z nich ilustrowała grafika F.G. Endlera, który najprawdopodobniej był też autorem krótkich artykułów. Opisy Endlera, który wydawał się być częstym gościem w tych okolicach, dotyczą zarówno okresu świetności książęcego ogrodu, jak i jego upadku po zniszczeniach w czasie oblężeniu Wrocławia. Opisy, a nawet dołączone do nich wiersze, znakomicie uzupełniają przedstawienia graficzne oraz plan ogrodu własnoręcznie wykonany przez księcia von Hohenlohe. Dzięki artykułom możemy poznać sentymentalny program zaprojektowanego przez ksiecia ogrodu w jego części regularnej i „dzikiej". Endler opisał odlewy rzeźb, małą architekturę i inne szczególnie ważne w Szczytnikach miejsca, prócz tego wspomina legendy zwiazane z ogrodem i jego właścicielem. Teksty te są ważnym dokumentem postrzegania przez wrocławian pierwszego w pobliżu miasta tak dużego prywatnego ogrodu udostępnionego wszystkim mieszczanom.

Z tego samego okresu pochodzi opis zamieszczony przez K.C.H. Nenckego[2] w jego przewodniku po Wrocławiu, w którym wśród wielu innych ogrodów chętnie odwiedzanych przez wrocławian wymienił i opisał ogród księcia von Hohenlohe. Podobnie jak Endler podkreślił on niezwykłość udostępnienia przez księci fragmentu swojego prywatnego ogrodu wrocławianom, choć jednocześnie już wtedy powoływano się na podobne założenia parkowe w innych miastach europejskich.

Okres dewastacji po 1815 roku i spadku znaczenia dawnego ogrodu księcia, aż do momentu wykupienia tych terenów przez gminę miasta Wrocławia w 1854 roku, posiada dość ubogą literaturę. Pojedyncze wzmianki, czasem rozszerzone o opisy znaleźć możemy w

---

[1] „Der Breslauische Erzähler" 1800, nr 17,18; 1802, nr 26, 27; 1804, nr 39; 1805 nr 39; 1808, nr 36, 37, 38, 40, 42; 1809, nr 38, 40;

[2] K.H. Nencke: Breslau. Ein Wegweiser für Fremde und Einheimische. Breslau 1808;

przewodnikach po Wrocławiu i najbliższych okolicach, jednak jako jedyne informacje z tego czasu mają dużą wartość historyczną. Należą do nich publikacje F. Noesselta[3], M. Morgenbessera[4], J. Krebsa[5], G. Rolanda[6], F. Fischera[7]. Są to jedyne źródła mówiące o właścicielach poszczególnych fragmentów Szczytnik, po dokonanej w 1815 r. parcelacji posiadłości księcia von Hohenlohe. Tutaj też znajdują się informacje o czekających na wrocławian atrakcjach, takich jak karuzele, gospody, piwiarnie, place zabaw oraz o położonym niedaleko torze wyścigów konnych. Dzięki tym wzmiankom możemy prześledzić losy pozostałości po sentymentalnym wystroju ogrodu, które z czasem ulegały dewastacji i znikały ze spisu atrakcji związanych z tym terenem. Są to jedyne informacje na temat użytkowania dawnego domu mieszkalnego księcia von Hohenlohe.

Pierwszą świadomą ocenę znaczenia i możliwości jakie dawał dawny ogród księcia von Hohenlohe zaprezentował wieloletni dyrektor Wrocławskiego Ogrodu Botanicznego R. H. Göppert[8] w swoim krótkim artykule z 1860 roku. Na podstawie tekstu możemy w nim dopatrywać się jednego z głównych inicjatorów zaangażowania przy tworzeniu miejskiego parku Szczytnickiego takich planistów jak E. Petzold czy J. P. Lenne. Bowiem w tym artykule znajdujemy stwierdzenie, że tylko prawdziwy artysta-ogrodnik jest w stanie wykorzystać walory dawnego ogrodu ks. von Hohenlohe tworząc nowy park mieszczański.

Ważnym dla udokumentowania etapu realizacji projektu J. P. Lennego jest sprawozdanie przygotowane przez członka Komisji d/s Promenad von Lochowa[9] omawiające prace wykonane na terenie parku w latach 1864-1866 oraz okres powstawania związanej z parkiem szkółki drzewek i krzewów. Ze względu na fakt, że oryginalny projekt Lennego najprawdopodobniej się nie zachował, stwierdzenie w sprawozdaniu, że prace są wykonywane zgodnie z projektem sławnego planisty wydaje się być istotnym potwierdzeniem autorstwa zrealizowanej koncepcji.

Zdecydowany przełom w charakterze literatury dotyczącej parku Szczytnickiego nastąpił w momencie wykupienia tych terenów przez miasto i przeznaczenia ich na park miejski. Odtąd możemy wydzielić grupę bardzo ważnych źródeł, jakimi były publikowane

---

[3] F. Noesselt: Breslau und dessem Umgebungen. Breslau 1825 /Wyd.1/, Breslau 1833 /Wyd.2/;
[4] M. Morgenbesser: Breslau und seine Merkwürdigkeiten. Breslau 1831;
[5] J. Krebs: Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebungen nebst weitern Ausflügen. Breslau 1836;
J. Krebs: Der Führer durch Breslau und seine Umgebung. Breslau /b.r./;
[6] G. Roland: Vollständige Tpographie von Breslau nach dem besten Quellen. Breslau 1840;
[7] F. Fischer: Geschichte und Beschreibung von Breslau. Ein Handbuch für Fremde und Einheimische. Breslau 1846;
[8] H.R. Göppert: Ueber unsere Promenaden. Breslau 1860;
[9] v. Lochow: /bez tytułu/, Breslau 1866;

corocznie sprawozdania z działalności Miejskiej Komisji d/s Promenad[10]. Zostały w nich wyszczególnione wszystkie prace na terenie parku Szczytnickiego, opłacane z funduszy miejskich, wykonywane od 1865 roku. Równie wiarygodnym źródłem informacji dotyczących sąsiadujących z parkiem lecz nie włączonych administracyjnie w jego obszar terenów zielonych, są sprawozdania z działalności Wrocławskiego Towarzystwa Upiększania Miasta[11], które od 1893 roku uzupełniało działalność Miejskiej Komisji d/s Promenad, w ich gestii pozostawały m.in. tereny wzdłuż brzegów Odry i kanałów miejskich.

Uzupełnieniem bardzo suchych w swej formie sprawozdań są opisy w przewodnikach wrocławskich z 2. połowy XIX i początku XX wieku. Do cennych źródeł tego typu należą publikacje C. Winderlicha[12], H. Markgrafa[13], P. Habela[14], niestety zdażają się też wzmianki o Szczytnikach przepełnione błędami, do takich trzeba zaliczyć przewodnik J. Ballacha[15]. Pojedyncze informacje możemy też znaleźć w pracach XIX-wiecznych historyków : J. Steina[16], F. G. Weißa[17] i H. Markgrafa[18].

Dopiero w 1890 roku park Szczytnicki doczekał się pierwszej monografii, jej twórcą był znany wrocławski botanik, wieloletni członek Miejskiej Komisji d/s Promenad Ferdinand Cohn[19], który opisał historię Szczytnik poczynając od pierwszych informacji na temat wsi, a kończąc na czasach mu współczesnych. Cohn po raz pierwszy przyrównuje park Szczytnicki do takich europejskich założeń jak paryski Lasek Bouloński, monachijski park Angielski, berliński Zwierzyniec i wiedeński Prater, wcześniej wyliczywszy wszystkie istniejące w parku Szczytnickim elementy charakterystyczne dla tego typu parków miejskich. Właściwie powieleniem artykułu Cohna jest monograficzna praca J. Herolda[20] opublikowana w 1917 roku.

Na przełomie XIX i XX wieku ukazało się kilka publikacji podsumowujących dziewiętnastowieczny proces tworzenia we Wrocławiu systemu terenów parkowych.

---

[10]Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1844 - 1883. Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Allen und sonstigen gärtnerischen Anlagen in dem Jahre 1885 - 1905.

[11] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsverins für das Jahr: 1885 - 1915;

[12] C. Winderlich: Illustrirtes Breslau. Neuester Fremdenführer durch Stadt und Umgegend. Breslau 1865;

[13] H. Markgraf: Breslau und Umgebung. Zürich 1889;

[14] P. Habel: Führer durch Breslau mit zahlreichen Bildern und einem farbigen Stadtplan. Breslau 1913 /Wyd.5/;

[15] J. Ballach: Illustrierter Führer durch die Haupt- und Residenzstadt Breslau. Breslau 1885, Ballach wymienia księcia Hatzfelda, jako właściciela ogrodu w Szczytnikach, a Fintelmanna jako autora projektu parku Szcztnickiego;

[16] J. Stein: Geschichte der Stadt Breslau im neunzehnten Jahrhundert. Breslau 1884;

[17] F.G. Weiß: Chronik der Stadt Breslau von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Breslau 1888;

[18] O. Schwarzer: Geschichte Breslaus in kurzer Übersicht von Hermann Markgraf. Breslau 1913;

[19] F. Cohn: Vergangenheit und Zukunft des Scheitniger Parkes. /W:/ „Schlesische Gesellschaft für vaterländische Cultur" Jg. 68, 1890;

[20] J. Herold: Von Scheitnig und seinem Parke, dem „Fürstengarten". Breslau 1917;

Pretekstem do całościowej oceny tego zjawiska było XV Spotkanie Niemieckiego Towarzystwa Artystów - Ogrodników[21], które miało miejsce we Wrocławiu w 1902 r. Jako jeden z podstawowych elementów systemu zieleni miejskiej wymieniano właśnie park Szczytnicki, podkreślając jego walory przyrodnicze, połączone ze wspaniałą kompozycją przestrzenną.

O parku Szczytnickim jako pięknym wciąż rozwijającym się założeniu parkowym pisał wielokrotnie Hugo Richter[22] - inspektor ogrodnictwa we Wrocławiu, podkreślał on różnorodność funkcji jakie spełniał park Szczytnicki w zależności od potrzeb mieszkańców rozwijającego się miasta.

Cenne informacje dotyczące roślinności parku można znaleźć w pracach monograficznych Th. Schube[23] i A. Schmude[24], omawiających florę Wrocławia i okolic.

Pewną wartość mają krótkie notatki o poszczególnych pomnikach znajdujących się w parku Szczytnickim, zamieszczone w pracach o pomnikach wrocławskich K. Heyna[25], F. Meistera[26], a zwłaszcza W. Nickela[27], dokładniejsze wiadomości można jednak znaleźć w codziennej prasie wrocławskiej.

Park Szczytnicki doczekał się trzech monografii w języku niemieckim. Najstarszą jest praca Ferdinanda Cohna z 1890 roku, w której autor zaprezentował historię Starych Szczytnik od czasów średniowiecznych do współczesnych. Cohn więcej uwagi poświęcił wcześniejszym dziejom tych terenów niż losom parku w 2. połowie XIX wieku. Jest to praca o charakterze historycznym, omawiająca aspekty artystyczne założenia parkowego tylko w niewielkim stopniu. Cohn jako pierwszy w literaturze zwrócił uwagę na wpływ Karla Gotthardа Langhansa na kształt ogrodu księcia von Hohenlohe. Natomiast miejski park Szczytnicki porównywał słusznie do założeń paryskich, monachijskich, berlińskich i wiedeńskich. Kryterium porównawczym dla Cohna była raczej funkcja parku niż jego forma artystyczna.

---

[21] Zur Erinnerung an die XV. Hauptversammlung des Vereins deutscher Gartenkünstler vom 24. bis 27. August 1902 zu Breslau dargereicht von der Gruppe Schlesien. Breslau 1902;
Breslauer Verschönerungsverein. Breslau /b.r./;

[22] H. Richter: Landschäftliche Schönneitspflege der Breslauer Stadtverwaltung unter Oberbürgermeister Georg Bender. /W:/ Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens. Bd. 53, Jg. 1919;
Richter H.: Breslau als Gartenstadt. /W:/ Deutschlands Städtebau -
Breslau. Berlin 1924, s. 51-55;
Richter H.: Park- und Gartenanlagen. /W:/ Gesundheits- und Wohlfahrtspflege der Königl. Haupt- und Residenzstadt Breslau. Breslau 1912, s. 78-84;

[23] Th. Schube: Breslauer Waldbüchlein. Breslau 1909;

[24] A. Schmude: Breslau ein Heimatkunde. Breslau 1921;

[25] K. Heyn: Die geschichtlichen Denkmäler Breslaus. Breslau 1912;

[26] F. Meister: Öffentliche Denkmäler und Erinnerungszeichen in Breslau. Breslau 1913;

[27] W. Nickel: Die öffentlichen Denkmäler und Brunnen Breslaus. Breslau 1938;

Prawie dokładnym powtórzeniem stwierdzeń Cohna jest publikacja Johanna Herolda z 1917 roku. Obecnie jej wartość jest związana przede wszystkim z zamieszczoną reprodukcją planu ogrodu księcia von Hohenlohe. Herold doprowadził historię parku do czasów mu współczesnych, opisał więc Wystawę Stulecia i związane z nią przekształcenia parku.

Najmłodszą monografią poświęconą parkowi Szczytnickiemu jest praca Waltera Irrganga z 1978 roku. W osobnym artykule omówił on związki Petera Josepha Lenné ze Śląskiem i na podstawie wspomnień Eduarda Petzolda porusza problem niezrealizowanego projektu parku wykonanego właśnie przez Petzolda. Irrgang uznał jednak projekt ten za niezachowany. Duże wątpliwości ma też na temat istnienia projektu Lennego. Sugeruje, że Julius Lösener mógł przekształcać park tylko w oparciu o ustne uwagi swego nauczyciela i o prowadzoną z nim korespondencję. Irrgang pod pojęciem parku Szczytnickiego rozumie cały obszar od Odry aż po tereny spoacerowe wokół Zalesia. Podobnie jak Cohn porównuje wrocławski park do dużych założeń europejskich.

Bibliografia parku Szczytnickiego i Terenów Wystawowych

1. Krebs J.: Der Führer durch Breskau und seine Umgebung. /b.r./, s.118-119;
2. Breslauer Verschönerungsverein. Breslau /b.r./, s. 16-20;
3. Zimmermann: Beschreibung der Stadt Breslau in Herzogthum Schlesien. Brieg 1794;
4. Der Breslauische Erzähler. 1800 nr 17, 18,
5. Der Breslauische Erzähler. 1802 nr 26, 27,
6. Der Breslauische Erzähler. 1804 nr 39,
7. Der Breslauische Erzähler. 1805 nr 39,
8. Der Breslauische Erzähler. 1808 nr 36, 37, 38, 40, 42,
9. Nencke K. Ch.: Breslau. Eine Wegweiser für Fremde und Einheimische. Breslau 1808, s. 331-332;
10. Der Breslauische Erzähler. 1809 nr 38, 40;
11. Morgenbesser M.: Breslau und seine Merkwürdigkeiten. Breslau 1831, s. 161-162;
12. Hoffmann H.: Das Breslauer Wettreiten. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Volksfeste. /b.m., b.d., ok. 1833 r./;
13. Noesselt F.: Breslau und dessem Umgebungen. Breslau 1833, s. 280-282;
14. Pickelhäring: Das Fest des Wettrenns zu Breslau am 30. und 31. Mai 1834. Breslau 1834

15.Roland G.: Breslau wie es reitet oder das große Menschenrennen zum Pferderennen am 30. und 31. Mai 1834. Breslau 1834;

16.Guilelmo: Das Pferderennen zu Breslau im Maimonat 1835. Breslau /b.d., ok. 1835 r./;

17.Krebs J.: Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebungen nebst weitern Ausflügen. Breslau 1836, s. 360-363

18.Roland G.: Das neueste große Menschenrennen zum neuesten großen Pferderennen. Breslau 1838

19.Roland G.: Allerneuestes in der Haupt- und Residenzstadt Breslau veranstaltetes zum allerneuesten nassen und trckenen Pferderennen. Breslau 1839;

20.Roland G.: Völlständige Topographie von Breslau nach dem besten Quellen. Breslau 1840, s. 441-443, 467-468;

21.Roland G.: Achtes Großartiges Menschenrennen zum achten-artigen Pferderennen auf der Grüneicher Hutung. Breslau 1841;

22.F. S.: Das Breslauer Rennen Sonst (1741) und Jetzt (1841). Breslau 1841

23.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr:1844, s. 31;

24.Roland G.: Die Große Menschen- und Tierschau der Breslauer am 15.September 1845. Breslau 1845

25.Knie J.G. Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preusz. Provinz Schlesien. Breslau 1845, s.

26.Fischer F.: Geschichte und Beschreibung von Breslau. Ein Handbuch für Fremde und Einheimische. Breslau 1846, s. 207

27.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1851, s. 2-3;

28.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1852/53, s. 24;

29.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1854/55, s. 48, 62-63;

30.Schlesische Zeitung. Jg. 1855, nr 346, s. 1524 - 1525

31.Göppert R. H. : Ueber Unsere Promenaden. Breslau, 1860;

32.Breslau Universität Jubiläum 1861. Diplome über die Ehrerpromotionen. Breslau 1861

33.Verzeichniß der auf der Universität zu Breslau im Sommer-Semester 1813 (bis 1862/63). Breslau 1813 - 1862

34.Schlesische Provinzialblätter. N.F. Bd. 2, Jg. 1863, s. 188, 252, 318, 444, 445;

35.Schlesische Provinzialblätter. N.F. Bd. 3, Jg. 1864, s. 505

36.Zoologischer Garten.; Breslauer Zeitung. Jg. 1864: nr 15

37.Notka; Breslauer Zeitung. Jg. 1864: nr 53

38.Scheitniger Park.; Breslauer Zeitung. Jg. 1864: nr 57

39.H.R. Göppert; Zoologischer Garten.; Breslauer Zeitung. Jg. 1864: nr. 103

40.Zoologischer Garten.; Breslauer Zeitung. Jg. 1864: nr 133

41.Der zoologischer Garten.; Breslauer Zeitung. Jg. 1864: nr 177

42.Zoologischer Garten.; Breslauer Zeitung. Jg. 1864: nr 365

43.Zoologischer Garten.; Breslauer Zeitung. Jg. 1864: nr 477

44.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1864, s. 76-77, 279;

45.H.R. Göppert: Zoologischer Garten.; Breslauer Zeitung.; Jg. 1865; nr 109

46.Promenaden - Angelegenheit.; Breslauer Zeitung.; Jg. 1865; nr 123

47.Projectirte Umwandlung des scheitniger Parks.; Breslauer Zeitung.; Jg. 1865; nr 197

48.Der Zoologischer Garten.; Breslauer Zeitung.; Jg. 1865; nr 281

49.Promenadenschau pro Juni.; Breslauer Zeitung.; Jg. 1865; nr 303

50.Aus der scheitniger Park.; Breslauer Zeitung.; Jg. 1865; nr 313

51.Die Eröffnung des Zoologischer Garten.; Breslauer Zeitung.; Jg. 1865; nr 319

52.Der zoologische Garten von Breslau als Garten.; Breslauer Zeitung.; Jg. 1865; nr 415

53.Verschönerungen.; Breslauer Zeitung.; Jg. 1865; nr 481

54.Winderlich C.: Illustrirtes Breslau. Neuester Fremdenführer durch Stadt und Umgegend. Breslau 1865, s. 44-45

55.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1865-69, s. 27;

56.Winderlich C.: Illustriertes Breslau. Neuester Fremden Führer durch Stadt und Umgegend. Breslau 1865, s. 44;

57.Lochow: /bez tytułu/, Breslau 1866, s. 1-6;

58.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1870-74, s. 132;

59.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1875-77, s. 183;

60.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1877-80, s. 160-161;

61.Haupt- Verwaltung- Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr: 1880-83, s. 211, 228;

62.Stein J.: Geschichte der Stadt Breslau im neunzehnten Jahrhundert. Breslau 1884, s. 101-102;

63.Couwentz H.: Heinrich Robert Göppert seine Leben und Wirken. Danzig 1885, s. 19

64.Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahre: 1885/86, s. 3-5;

65.Ballach J.: Illustrierter Führer durch die Haupt- und Residenzstadt Breslau. Breslau 1885, s.

66.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1886/87, s. 2-3;

67.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1887/88, s. III.124-125;

68.Weiß F.G.: Chronik der Stadt Breslau von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Breslau 1888, s. 1089-1890;

69.Verzeichnis der im großen botanischen Schulgarten von Breslau anzubauenden Pflanzen.; Breslau 1888;

70.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1888/89, s. II.133-134;

71.Markgraf H.: Breslau und Umgebung. Zürich 1889, s. 81-83;

72.Dickhuth, Pfundtner; Dienstanweisung für den Gärtner des großen botanischen Schulgartens neben Göperthein zu Alt Scheitnig. (rękopis); Breslau; 1989-03-08;

73.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1889/90, s. IV.165;

74.Cohn F.: Vergangenheit und Zukunft des Scheitniger Parkes. /W:/ Jahresbericht der Schles. Gesellschaft für vaterl. Cultur. 1890, s 1 -123;

75.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1890/91, s. II.61-62;

76.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1891/92, s. IV.132, 134-135;

77.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1892/93, s. 4-5;

78.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1893, s. 7,9;

79.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1893/94, s. 3-5;

80.Katalog für die Allgemeine Obst und Gartenbau Ausstellung und die Ausstellungen für Land und Forstwirtschaft und Fischerei im Schieswerder zu Breslau; vom 27 September bis 4 October; Breslau [1893]

81.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1894, s. 3, 6-7

82.Die Bauten für das 8. Allgemeine Deutsche Turnfest in Breslau, 21-25 Juli 1894; "Deutsche Bauzeitung"; 28.1894, Nr 68; s. 413-414.

83.Der Bau-Ausschuß; Der Festplatz und die Festhalle. Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau. Breslau 10 Juni; 1894; nr 1

84.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1894/95, s. 3-4;

85.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1895, s. 4-5

86.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1895/96, s. 4-6;

87.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1896/97, s. 6-8;

88.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1897, s. 4-5

89.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1897/98, s. 11-13;

90.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1898, s. 4-5

91.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1898/99, s. 10-13;

92.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1899, s. 4-5

93.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1899/00, s. 9-11;

94.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1900, s. 5

95.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1900/01, s. 8-9;

96.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1901, s. 4-5

97.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1901, s. 7-9;

98.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1902, s. 5-6

99.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1902, s. 5;

100.Zur Erinnerung an die XV. Hauptversammlung des Vereins deutscher Gartenkünstler vom 24. bis 27. August 1902 zu Breslau dargereicht von der Gruppe Schlesien. - Breslau als Gartenstadt. Breslau 1902, s. 3-4, 13;

101.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1903, s. 3-4

102.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1903, s. 6-7;

103.Vorschläge für den Schlesischen Verein für Pferdezucht und Pferderennen wegen Errichtung eines neuen Rennplatzes bei Breslau. Breslau 1904

104.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1904, s. 4

105.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1904, s. 6-7;

106.Habel P.: Neuer Führer durch Breslau. Breslau 1905, s. 127-132

107.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1905, s. 5

108.Bericht der Promenaden-Deputation [...] Jahre: 1905, s. 7-9;

109.Pretsch K.: Verzeichnis der Breslauer Universitätsschriften 1811 - 1885. Breslau 1905

110.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1906, s. 4-5

111.Schlesische Verein für Pferdezucht und Pferderennen 1832 - 1907. Breslau 1907

112.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1907, s. 4-5

113.Dienstvorschriften für die Gärtner und Arbeiter des städtischen botanischen Schulgartens zu Breslau.; Breslau; 1907-08-24;

114.Plüdemann; Die Festbauten für das siebente deutsche Sängerbaudesfest in Breslau 1907; "Zentralblatt der Bauverwaltung"; 27.1907; s. 669-672.

115.Die Festhalle des 7. deutschen Sängerbundfestes in Breslau; "Schweizerische Bauzeitung"; 50.1907; s. 64-65.

116.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1908, s. 5-6

117.Breslauer Festplatz w: "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 7, 1909, Nr 2; s.9, 11

118.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1909, s. 5-6

119.Pietsch Ed.; Breslauer Festplatz w: "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 7, 1909, Nr 9; s.54-55

120.Wettbewerbsergebnisse w: "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 7, 1909, Nr 56; s.336

121.Wettbewerbsergebnisse w: "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 7, 1909, Nr 101; s. 608

122.Schube Th.: Breslauer Waldbüchlein. Breslau 1909, s. 12-13;

123.Erweiterung des Zoologischen Gartens und Scheitniger Parks. w: "Schlesische Zeitung"; No.122; 1909-02-18;

124.Erweiterung des Zoologisches Gartens. w: "Schlesische Zeitung"; No.148; 1909-02-28;

125.Die Zukunft des Zoologischen Garten.w: "Schlesische Zeitung"; No.184; 1909-03-14;

126.Erweiterung des Zoologischen Gartens. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 427;

127.Die Festhalle für den Katholikentag. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 547; 1909-08-07;

128.Vom Bau der Kaiserbrücke.; "Schlesische Zeitung"; 1909, Nr 550; 1909-08-08;

129.Ortsverein der Scheitniger Vorstadt.w: "Schlesische Zeitung"; No.666; 1909-09-22;

130.Umgestaltung des alten Renplatzes in Scheitnig.; "Schlesische Zeitung"; Nr 853; 1909-12-05;

131.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1910, s. 5-6

132.Wettbewerb w: "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 8, 1910, Nr 101; s.768

133.Eichendorff-Denkmal.; "Schlesien"; Jg.3 1909/1910; S. 460

134.Das Breslauer Eichendorff Denkmal.; "Schlesische Heimatblätter"; Jg.3,1909/1910,Nr 10; 1910-02-15; S. 273

135.Ein National- Denkmal für Breslau.; "Schlesische Zeitung"; 1910-03-27;

136."Post festum"; "Schlesische Zeitung"; No.463; 1910-07-05;

137."Post festum"; "Schlesische Zeitung"; No.469; 1910-07-08;

138."Post festum"; "Schlesische Zeitung"; No.475; 1910-07-10;

139.Kretschmer Hugo; Breslauer Festwochenkunst.; "Schlesische Heimatblätter"; Jg.3,1909/1910,Nr 24; 1910-09-15; s. 626 - 628

140.Aus der Scheitniger Vorstadt.; "Schlesische Zeitung"; 1910-10-10;

141.Breslauer Stadtverordnetenversammlung.; "Schlesische Zeitung"; 1910-10-13;

142.Die Verwendung des alten Scheitniger Rennplatzes.; "Schlesische Zeitung"; Nr 868; 1910-12-11;

143.Ein Wettbewerb umVorentwürfe zu einem Bebauungsplanfür die Erweiterung des zoologischen Gartens und für das benachbarte Ausstellungsgelände in Bresla; "Zentralblatt der Bauverwaltung"; Jg.30, 1910; 1910-12-17; s. 658

144.Wettbewerb betreffend Bebaungsplan für Erweiterung des Zoologischen Garten in Breslau. w: "Zentralblatt der Bauverwaltung"; Jg.30, 1910; 1910-12-30; s. 671

145.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1911, s. 5

146.Wettbewerbsergebnisse w: "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 9, 1911, Nr 29; s. 232

147.Offizieller Katalog (der) Ostdeutschen Ausstellung für Industrie, Gewerbe und Landwirtschaft.; (Kat.); Posen 1911; s.104

148.Ostdeutsche Ausstellung in Posen 1911; "Schlesische Zeitung"; 1911-01-01;

149.Breslau auf der Posener Ausstellung.; "Schlesische Zeitung"; 1911-01-03;

150.Jahrhundert - Ausstellung 1913 in Breslau.; "Schlesische Zeitung"; 1911-01-23;

151.Eff(Effenberger); Wettbewerbe.; "Schlesische Heimatblätter"; Jg.4,1910/1911,Nr 9; 1911-02-01; s. 246 - 247

152.Aufruf!; "Schlesische Zeitung"; 1911-02-08;

153.Die Ausstellung zur Erinnerung an die Befreiungskriege im Jahre 1913.; "Schlesien"; Jg.4 1910/1911; 1911-03-01; s. 297-298, Beilage 24

154.Die Erweiterung des Zoologischen Garten.; "Schlesische Zeitung"; 1911-04-08;

155.Eff.(enberger); Die Wettbewerbsentwürfe für die Erweiterung des Zoologischen Gartens und das Austellungsgelände in Scheitnig.; "Schlesische Zeitung"; 1911-04-14;

156.Die Erweiterung des Zoologischen Gartens zu Breslau. w: "Schlesische Heimatblätter"; Jg.4,1910/1911,Nr 15; 1911-05-01; s. 422/423

157.Wettbewerb w: Ostdeutsche Bauzeitung; Jg.9, Nr 36, 1911; 1911-05-06; s.283

158.Masner; Breslaus zukünftiger Festplatz.; "Schlesien"; Jg.4 1910/1911; 1911-05-15; s. 443-446

159.Von der Ostdeutschen Ausstellung in Posen.; "Schlesische Zeitung"; 1911-05-21;

160.Zoologischer Garten; "Schlesische Zeitung"; 1911-05-27;

161.Breslauer Stadtverordnetenversammlung.; "Schlesische Zeitung"; 1911-06-23;

162.; Die Breslauer Festwoche.; "Schlesische Heimatblätter"; Jg.4,1910/1911,Nr 20; 1911-07-15; s. 585

163.Breslauer Jubiläumsausstellung 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1911-07-21;

164.Ausstellung zur Jahrhundertfeier der Freiheitskriege,Breslau 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1911-11-26;

165.Heyn K.: Die geschichtlichen Denkmäler Breslaus. Breslau 1912, s. 17

166.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1912, s. 3-4

167.Wendt H.: Die Breslauer Eingemeindungen. Breslau 1912, s. 68, 72, 78-82;

168.Richter H.: Park- und Gartenanlagen. /W:/ Gesundheits- und Wohlfahrtspflege der Königl. Haupt- und Residenzstadt Breslau. Breslau 1912, s. 78-84;

169.Jahrundertaustellung der Freiheitskriege in Breslau.; "Schlesische Zeitung"; 1912-01-22;

170.Das Programm der Ausstellung zur Jahrhundertfeier der Freiheitskriege im Jahre 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-02-11;

171.Jahrundertausstellung 1913 in Breslau.; "Schlesische Zeitung"; 1912-02-28;

172.Zur Jahrundertfeier 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-03-16;

173.Gartenbauausstellung in Breslau 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-03-17;

174.Gartenbauausstellung 1913; "Schlesische Zeitung"; 1912-03-20;

175.Der Etat der Jahrhundertausstellung.; "Schlesische Zeitung"; 1912-03-29;

176.Jahrhundertfeier 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-04-03;

177.Jahrundertfeier der Freiheitskriege,Breslau 1913; "Schlesische Zeitung"; 1912-04-07;

178.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege Breslau 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-04-21;

179.Jahrundertfeier 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-04-28;

180.Ausstellung zur Jahrhundertfeier der Befreiungskriege in Breslau.; "Schlesische Zeitung"; 1912-05-05;

181.Schrebergartenaustellung 1913; "Schlesische Zeitung"; 1912-05-10;

182.Jahrundertfeier der Freiheitskriege,Breslau 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-07-21;

183.Von der Jahrhundertausstellung.; "Schlesische Zeitung"; 1912-07-21;

184.Jahrundertfeier der Freiheitskriege.; "Schlesische Zeitung"; 1912-07-24;

185.Vom Werdegang der Festhalle.; "Schlesische Zeitung"; 1912-07-28;

186.Vom Breslauer Ausstellungsplatz.; "Schlesische Zeitung"; 1912-08-31;

187.Ausstellung für Friedhofkunst; "Mitteilungen des Schlesischen Bundes..."; 1912, Nr 1,September; s. 2-3.

188.; Die Holzkirche in Kandrzin bedrocht; "Mitteilungen des Schlesischen Bundes..."; 1912, Nr 1,September; s. 5-6.

189.Dorfriedhofs - Ausstellung 1913; "Mitteilungen des Schlesischen Bundes..."; 1912, Nr 1,September; s. 7.

190.Jahrhundertfeier der Freicheitskriege, Breslau 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-09-08;

191.Vom Breslauer Ausstellungsgelände.; "Schlesische Zeitung"; 1912-09-15;

192.Jahrundertfeier der Freiheitskriege.; "Schlesische Zeitung"; 1912-09-29;

193.Jahrundertfeier in Breslau 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-10-03;

194.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege, Breslau 1913.; "Breslauer Zeitung"; 1912 Nr 696; 1912-10-03;

195.Die Jahrhundertausstellung Breslau 1913.; "Breslauer Zeityng"; 1912 Nr 705; 1912-10-06;

196.cp.; Verpflanzen alter Promenadenbäume.; "Schlesische Zeitung"; 1912-10-13;

197.Der Innengarten des Ausstellungsgebäudes.; "Breslauer Zeitung"; 1912 Nr 723; 1912-10-13;

198.Friedhofausstellung Breslau 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-10-15;

199.Von der Friedhofsausstellung Breslau 1913.; "Breslauer Zeitung"; 1912 Nr 726; 1912-10-15;

200.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege.; "Breslauer Zeitung"; 1912 Nr 759; 1912-10-27;

201.Jahrundertfeier der Freiheitskriege. Die historische Gärten.; "Schlesische Zeitung"; 1912-10-29;

202.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege, Breslau 1913.; "Breslauer Zeitung"; 1912 Nr 762; 1912-10-29;

203.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege. Breslau 1913.; "Breslauer Zeitung"; 1912 Nr 795; 1912-11-11;

204.Von der Jahrundertausstellung 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1912-11-01;

205.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege Breslau 1913. Von der Froedhofsausstellung.; "Breslauer Zeitung"; 1912 Nr 906;

206.Garten = Bauausstellung. Breslau 1913.; "Breslauer Zeitung"; 1912 Nr 882; 1912-12-15;

207.Ausstellung für Friedhofskunst.; "Schlesische Zeitung"; 1912-12-25;

208.Meister F.: Öffentliche Denkmäler und Erinnerungszeichen in Breslau. Breslau 1913, s. 10, 15, 20, 23, 25, 28

209.Die Holzkirche aus Kandrzin auf Jahrhindertausstellung in Breslau.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg.11, 1913, Nr 28; s. 167

210.Hatt P.; Der Burggarten der Jahrhundertausstellung zu Breslau. w: "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg.11, 1913, Nr 56; s.334-336

211.Von der Ausstellung zur Jahrhundertfeier der Freiheitskriege in Breslau 1913. w: "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg.11, 1913, Nr 68; s. 406-407 Bl. 270-271

212.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1913, s. 4

213.Schwarzer O.: Geschichte Breslaus in kurzer Übersicht von Hermann Markgraf. Breslau 1913, s. 50, 57, 64, 70, 86-87;

214.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege Breslau 1913.w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s. 2

215.Die Eröffnungsfeier.w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913, Breslau; s. 3

216.Poelzig(H); Die Anlage der Jahrhundert-Ausstellung; Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.5-6

217.Berg (M); Die Jahrhunderthalle und ihre Anordnung auf dem Gelände.; Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.6-7

218.Burgemeister L.; Die Blockholzkapelle auf dem Dorffriedhof. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.9-10

219.Erbe; Die Friedhofskunstausstellung. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.10-11

220.Winkler H.; Die Kolonialausstellung.w:Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.11

221.Rosen F.; Die historischen Gärten der Ausstellung. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.11-13

222.Richter H.; Die Gesamtanlage der Gartenbauausstellung. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.13-14

223.Hochberg v.F.(ritz); Der japanische Garten. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.14-15

224.Meyrodt; Die tropischen Orchideen und ihre Kultur in Deutschland. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.15

225.Schütze J.; Rosen und Tulpen. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.15-16

226.Buchwald K.; Die historische Ausstellung.; Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.17-21

227.; Das Naturtheater.; Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.23

228.Dannenberg P.; Die Gartenkunst in der Jahrhundertausstellung. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; 23-25

229.Hanisch F.; Felfen und Staudengäten w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.26-27

230.Rein H.; Die Obstgärten auf der Ausstellung. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.26

231.Circulator; Der Vergnügungspark. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung; Jg.172,1913,Breslau; s.27 - 28

232.Amtlicher Katalog der Gartenbau - Ausstelung.Mai October.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege.; (Kat.); Breslau (1913);

233.Ausstellung für Friedhofkunst; (Kat.); Breslau 1913;

234.Katalog der Historischen Ausstellung.Jahrundertfeier der Freiheitskriege Breslau 1913.; (Kat.); Breslau 1913;

235.Sondernumer; Der Woche; Berlin 1913;

236.Behrendt Walter Curt; Neuere Baukunst in Schlesien. w: "Architektonische Rundschau"; 29 1913; s.49 - 52

237.Breuer Robert; Architektur und Gartenbau auf der Breslauer Jahrhundert - Ausstellung. w:"Kunstgewerbeblatt"; Jhg.24 H.10 1912-13; s.181 - 185

238.Die Ausstellung für Friedhofskunst in Breslau 1913. w: "Der Profanbau"; Jg.9 1913 Nr.23; s. 707 - 716

239.Die Jahrhundertfeier der Freiheitskriege 1913. w: Deutsche Kunstausstellung; Jg.1913 H.3; s.97 - 144

240.Warburg E.; Die Breslauer Jahrundert - Ausstellung w: "Westermanns Monatshefte"; 1913; s.267 - 278

241.Führer durch die Kolonial Ausstellung.; Breslau 1913;

242.Behrendt Curt; Neuere Baukunst in Schlesien; "Architektonische Rundschau"; 29.1913.;

243.Behrendt Curt; Die Bauten der Jahrhundertausstellung in Breslau; "Zentralblatt der Bauverwaltung"; 33.1913; s. 433-437.

244.Langer Kurt; Die architektonische Bedeutung der Breslauer Jahrhundertausstellung; "Deutsche Bauhütte"; 17.1913; s. 460, 461.

245.Von der Breslauer Jahrhundert - Ausstellung; "Deutsche Bauhütte"; 17. 1913; s. 316, 317.

246.Langer Kurt; Die Breslauer Jahrhundert - Ausstellung; "Neudeutsche Bauzeitung"; 9.1913; s. 631-637.

247.Schiff Julius; Führer durch den Botanischen Schulgarten der Stadt Breslau.Miteimem von Garten-Inspector H. Kickheben entworfenen und ausgeführten Plane des Gartens.; Breslau 1913;

248.Jagdsport - Ausstellung im Jagdhause an der Pergola ayf der Jahrhundert - Ausstellung Breslau 1913; Breslau 1913;

249.Folder, Jahrhundertfeier der Freiheitskriege Breslau Mai - Okt. 1913; Breslau 1913;

250.Breuer Robert; Architektur und Gartenbau auf der Breslauer Jahrhundert Ausstellung; "Kunstgewerbeblatt"; 1912/13, Jhg.24,H.10; s. 181-185.

251.Konwiarz Richard; Alt Schlesien. Architektur, Raumkunst, Kunstgewerbe; Stuttgart 1913.;

252.Exclesior; Familie Patchulke auf der Jahrhundertausstellung. w.; "Schlesische Woche"; Jg.1.1913 No.1; s.1

253.Die Holzkirche in Kandrzin; "Mitteilungen des Schlesischen Bundes..."; 1913, Nr 2,Januar; s. 13-14.

254.Vom Ausstellungsgelände in Scheitnig.; "Schlesische Zeitung"; Nr 28; 1913-01-12;

255.Von der Ausstellung für Friedhofskunst.; "Breslauer Zeitung"; 1913 Nr 34; 1913-01-15;

256.Ausstellung für Friedhofskunst.; "Schlesische Zeitung"; Nr 37; 1913-01-16;

257.Gartenkunst im Vergnügnungspark.; "Breslauer Zeitung"; 1913 Nr 118; 1913-02-16;

258.Vom Ausstellungsgelände in Scheitnig.; "Schlesische Zeitung"; Nr 83; 1913-02-03;

259.Jahrhundert der Freiheitskriege. Breslau 1913. Die Eröffnung der Gartenbau = Ausstellung.; "Breslauer Zeitung"; 1913 Nr 136; 1913-02-23;

260.Rundgang durch die Jahrhundertausstellung.; "Schlesische Zeitung"; Nr 137; 1913-02-24;

261.Schlesische Bund für Heimatschutz.; "Breslauer Zeitung"; 1913 Nr 139; 1913-02-25;

262.Vom Ausstellungsplatz; "Schlesische Zeitung"; Nr 148; 1913-02-28;

263.Die Arbeiten auf dem Ausstellungsterrein.; Breslauer General Anzeiger; 1913-03-16;

264.Kolonialausstellung.; "Schlesische Zeitung"; 1913-03-23;

265.Ein Burggarten.; "Schlesische Zeitung"; 1913-03-23;

266.Vom Ausstellungsgelände.; "Schlesische Zeitung"; 1913-03-23;

267.Die führende Männer der Jahrhundert-Ausstellung. w: "Schlesische Woche"; Jg.1.1913 No.4; s.2-4

268.Die Ausstellungen zur Jahrhundertfeier der Freiheitskriege in Breslau 1913.; "Schlesien"; Jg.6 1912/1913; 1913-04-01; s. 353-358

269.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege.Tagesprogramm; 6.05.1913-26.10.1913 (codziennie);

270.Jahrhundertfeiert der Freiheitskriege.Breslau 1913.Mai-Oktober.Amtlicher Führer.(Kat.); (Kat.); Breslau Berlin 1913;

271.Der Haupteingang zum Ausstellungsgelände.(kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; 51-52

272.Die Jahrhunderthalle.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.53-56

273.Künstlerbund Schlesien(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.57

274.Hauptrestaurant(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.58

275.Die historische Ausstellung.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913s.59 - 94

276.Der Säulengang um das Wasserbecken.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.95

277.Pavilon der vereinigten Konditoren Breslau.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.96

278.Modepavillon.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.96

279.Retrospektive Gartenkunst.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.105 - 116

280.Der Japan - Garten.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.117 - 122

281.Friedhofkunst.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.157 - 170

282.Natur - Theater.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.171 - 172

283.Neuzeitliche Sondergärten.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.173 - 180

284.Gartenkunst- und Verkehrshalle.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.181 - 185

285.Vergnügungspark.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.); Breslau Berlin 1913; s.186 - 190

286.Jahrhundertausstellung Breslau 1913.Eröffnungsfeier.; "Schlesische Zeitung"; 1913-05-18;

287.Zur Eröffnung der Jahrhundertausstellung.; "Schlesische Zeitung"; 1913-05-20;

288.Jahrhundertausstellung Breslau 1913.Von der Gesamtanlage.; "Schlesische Zeitung"; 1913-05-20;

289.Ankunft des Kronprinzenpaares.; "Schlesische Zeitung"; 1913-05-20;

290.Die Eröffnungsfeier in der Halle.; "Schlesische Zeitung"; 1913-05-20;

291.In der historischen Ausstellung; "Schlesische Zeitung"; 1913-05-20;

292.Zur Eröffnung der Jahrhundertausstellung.; "Schlesische Zeitung"; 1913-05-21;

293.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege.Turnerische Vorführung.; "Schlesische Zeitung"; 1913-05-24;

294.Berg M; Die Jahrunderthalle und das neue Ausstellungsgelände der Stadt Breslau.; "Deutsche Bauzeitung"; Jg.XLVII,No42 i 51; 1913-05-24; s.385-389 i 460-464

295.Gartenbauausstellung Breslau 1913.; "Schlesische Zeitung"; 1913-05-31;

296.; Der Dorffriedhof auf der Breslauer Ausstellung; "Mitteilungen des Schlesischen Bundes..."; 1913, Nr 3,Juni; s. 23-24.

297.Niedzielski T.; Wystawa Budowlana w Lipsku poświęcona rocznicy bitwy narodów.; "Architekt"; Rok XIV,Z.5-6, 1913; s. 84

298.Die Blumenaustellung in der Breslauer Jahrhundetrthalle.; "Schlesien"; Jg.6 1912/1913; 1913-06-01; s. 454

299.Jahrhundertfeier der Freiheitskriege.; "Schlesische Zeitung"; 1913-06-07;

300.Ausstellungs Naturtheater.; "Schlesische Zeitung"; 1913-06-08;

301.Von der Breslauer Jahrhundertausstellung.; "Schlesische Zeitung"; 1913-06-14;

302.; Die Eröffnung der Jahrhundertausstellung der Stadt Breslau.; "Schlesien"; Jg.6 1912/1913; 1913-06-15; s.

303.Breuer Robert; Die Breslauer Ausstellung als Architektur.; "Schlesien"; Jg.6 1912/1913; 1913-07-01; s. 519-524

304.Sörrensen W.; Die historische Ausstellung.; "Schlesien"; Jg.6 1912/1913; 1913-07-01; s. 525-531

305.Wendt Heinrich; Der Raum Breslau in der historischen Ausstellung.; "Schlesien"; Jg.6 1912/1913; 1913-07-01; s. 531-536

306.Von der Friedhofskunst-Ausstellung.; "Schlesische Zeitung"; 1913-07-14;

307.Von der Jahrhundertausstellung.Kinderfest.; "Schlesische Zeitung"; 1913-07-28;

308.Niedzielski T.; Z wystaw w Lipsku i Wrocławiu.; "Architekt"; Rok XIV, Z.8, 1913; s. 117 - 119

309., G. H.; Von der Breslauer Jahrhundertfeier.; "Schlesien"; Jg.6 1912/1913; 1913-08-01; s. 569-570

310.Hoppe (Gartentechniker); Die Gartenbauausstellung in Breslau.; "Schlesien"; Jg.6 1912/1913; 1913-08-01; s. 577-580

311.Die Ausstellung für Friedhofkunst in Breslau.; "Schlesien"; Jg.6 1912/1913; 1913-08-01; s. 587-591

312.Langer K.; Die architektonische Bedeutung der Breslauer Jahrhundertausstellung.w: "Deutsche Bauhütte"; 17.1913; s.458,495,461

313.Langer Kurt; Die Breslauer Jahrhundert - Ausstellung; "Neudeutsche Bauzeitung"; 9.1913; s. 631-636

314.Was bleibt von der Jahrhundertausstellung?; "Schlesische Zeitung"; 1913-09-18;

315.; Schluß der Breslauer Jahrhundertausstellung. w: "Schlesische Woche"; Jg.1.1913 No.17; s.4-5 i 8

316.Folnesics J.; Die Breslauer Ausstellung zur Jahrhundertfeier der Freiheitskriege w: Kunst und Kunsthandwerk; Jg.XVI,1913;H.10; hala s.505 - 508

317.Ein Jahrbuch für Schlesien im Festjahr 1913; "Mitteilungen des Schlesischen Bundes..."; 1913, Nr 4,Oktober; s. 35.

318.Berg (M) Trauer; Zweckmäßigkeit der Verwendung von Eisenbeton oder Eisen für monumentale Hochbau-Konstruktionen.; Deutsche Bauzeitung.Mitt.über Zement Bet.u.Eisenb.; Jg.10,1913,No21; 1913-11-15; s.163-164

319.Behrendt C.; Die Bauten der Jahrhundertausstellung in Breslau. w: "Zentralblatt der Bauverwaltung"; 33.1913; s.433-436

320.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1914, s.4-5

321.Trauer,Gehler; Die Jahrhunderthalle in Breslau; Berlin 1914;

322.Behrendt Walter Curt; Über die deutsche Baukunst der Gegenwart, III; "Kunst und Künstler"; 1914, Jhg.XII, H. 7; s. 373-376.

323.Friedhofskunst auf der Breslauer Ausstellung 1913; "Der Baumeister"; 12. 1914, H. 3; s. 10-12.

324.Breuer R.; Die Breslauer Ausstellung als Architektur.; "Kunst und Kunstpflege"; Jg. 1914;

325.Die Kandrziner Holzkirche; "Mitteilungen des Schlesischen Bundes..."; 1914, Nr 5,März; s. 45-46.

326.Schneider H.: Die Anfänge des Pferdesports in Breslau. /b.m., b.d., ok. 1915 r./;

327.Schneider H.: Ein Wettrennfest von 1834. /b.m., b.d., ok. 1915 r./;

328.Schneider H.: Von Grüneiche nach Hartlieb. /b.m., b.d., ok. 1915 r./

329.Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1915, s. 4

330.Masner K., Hintze E.; Die Historische Ausstellung zur Jahrhundertfeier der Freiheitskriege Breslau 1913.; Breslau 1916;

331.Herold Johannes; Von Scheitnig und seinem Parke, dem "Fürstengarten".; Breslau 1917;

332.Konwiarz Richard; Architektur, Raumkunst, Kunstgewerbe; Stuttgart 1917.;

333.Breslauer Industriemesse.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg.16, 1918, Nr 36; s. 143

334.Ausstellungswesen. Breslauer Herbstmesse.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg.16, 1918, Nr 61; s. 244

335.Hofmann Albert; Das Bauwesen auf der Breslauer Messe; "Deutsche Bauzeitung"; 52.1918, Nr 71; s. 314-316.

336.Ausstellungswesen. Ausstellung für Bau- und Kleinsiedlungwesen.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg.17, 1919, Nr 33; s.132

337.Richter H.: Landschaftliche Schönheitspflege der Breslauer Stadtverwaltung unter Oberbürgermeister Georg Bender. /W:/ Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens. Bd. 53, 1919, s. 66 -69;

338.Förster Richard; Pflege von Kunst und Wissenschaft seitens der Stadt Breslau unter Georg Bender (1891 - 1912) w: Festgabe des Vereins für Geschichte Schlesiens zum 70; Geburtstag seines Ehrenmitgliedes Georg Bender; Breslau 1919;

339.Gerstenberg Kurt; Revolution in der Architektur. w: "Cicerone"; Jg.XII 1919; s. 255 - 257

340.Heilberg A.; Breslaus großstädtische Entwicklung unter Georg Bender 1891 - 1912. w: Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens.; Jg.53 Breslau 1919; s. 9 - 37

341.Förster Richard; Pflege von Kunst und wissenschaft seitens der Stadt Breslau unter Georg Bender (1891-1912); "Festgabe des Vereins f. Geschichte Schlesiens..."; Breslau 1919;

342.Die Breslauer Frühjahrs-Messe 1920. w: Deutsche Bauzeitung; Jg.54, 1920; s.183 - 184

343.Sechstagerennen in der Jahrhunderthalle. w: "Breslauer Morgenzeitung"; 1920-10-09;

344.Die Breslauer Frühjahrmesse; "Schlesische Zeitung"; Nr 84; 1920-02-15;

345.Eröffnungsrennen in der Jahrhunderthalle w: "Breslauer Morgen Zeitung"; 1920-12-20;

346.Bautechnische Mitteilungen. Die Breslauer Baumesse.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 19, 1921, Nr 42 s. 188

347.Konwiarz R.; Breslau Stadtbild und Bauten der Neuzeit. w: Deutschlands Städtebau.Breslau.; Berlin 1921; s.22

348.Schmude A.: Breslau ein Heimatkunde. Breslau 1921, s. 46-49;

349.Berg M.; Zukünftige Baukunst in Breslau als Ausdruck zukünftiger Kultur.w: Deutschlands Städtebau.Breslau.; Berlin 1921; s.28 - 41 (32)

350.Das Ausstellungshaus des Schlesischen Heims auf der Breslauer Messe; Schlesisches Heim; Jg.2,1921 H.5; s.115 - 119

351.; Die Breslauer Messe und ihre Zukunft; "Schlesische Zeitung"; Nr 169; 1921-04-05;

352.Konzerte der Berliner Staatsoper in der Jahrhunderthalle; "Schlesische Zeitung"; Nr 343; 1921-07-16;

353.Zweites Konzert des Berliner Orchestr. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 389; 1921-08-12;

354.Die Ausstellungräume der Breslauer Herbstmesse. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 417; 1921-08-28;

355.Die Raumverteilung der Messe. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 429; 1921-09-04;

356.Breslauer Herbstmesse.Regierung und Messe. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 430; 1921-09-05;

357.Die Breslauer Gerhart Hauptmann = Spiele.w: "Schlesische Zeitung"; Nr 453; 1921-09-18;

358.Von der Breslauer Messe. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 505; 1921-10-19;

359.Jangen H.; Gerhart Hauptmann-Festspiel in Breslau. w: Schlesische Heimat; H.38 1921; 1921-10-24; s.802 - 803

360.Die Messepläne für das nächste Jahr. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 593; 1921-12-10;

361.Leipzig gegen Breslau. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 611; 1921-12-21;

362.Leipzig gegen Breslau. w: "Schlesische Zeitung"; Nr 621; 1921-12-28;

363.ku.; Landwirschaftlicher Maschinenmarkt, Technische und Baumesse zu Breslau, 18 bis 20 Mai 1922.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 20, 1922, Nr 34; s. 137-138

364.Langer K.; Breslauer Baumesse.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 20, 1922, Nr 43; s.172-173

365.Berg (M.); Gerhart Hauptmanns Festspiel.Ein Weg zum Volksschauspiel. w: Gerhart Hauptmann und sein Werk.; Hrsg. L.Marcuse F.Schneider; Berlin Leipzig(1922);

366.Grotte; Breslauer Baumese 1922.; "Zentralblatt der Bauverwaltung"; 1922 Jg.42; s.350-351

367.Berg Max Konwiarz Richard; Wettbewerb für Vorentwurfe zu einem Bebauungsplan der Stadt Breslau und ihrer Vororte.; "Zentralblatt der Bauverwaltung"; Jg.42 1922 Nr 43; 1922-05-27; s.257-263

368.Das Haus Albert und Toni Neisser. Ein Führer. Breslau 1923, s. 4-5, 12.

369.Berg M.; Das Stadtbild Breslau. w: Deutsche Stadt, Deutsches Land. B.III Niederschlesien; Berlin 1923; s.89 - 98 (89)

370.Geschwendt F.: Breslau. Wandern und Zeichen. Breslau 1924, s. 13, 37;

371.Die Breslauer Frühjahrmesse.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 22, 1924, Nr.11; s. 59-60

372.Messen und Ausstellungenin Breslau im Mai.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg.22, 1924, Nr 17; s.98-99

373.Schreiber P.; Bau- und Betriebstechnische Ausstellung. Breslau 1924.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 22, 1924, Nr 18; s. 101-103

374.Ausstellungs- und Messewesen. Eine neue Messehalle in Breslau.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 22, 1924, Nr 27; s.191-192

375.Richter H.: Breslau als Gartenstadt. /W:/ Deutschlands Städtebau - Breslau. Berlin 1924, s. 51-55;

376.Konwiarz Richard; Breslaus Stadtbild und Bauten der Neuzeit. w: Deutschlands Städtebau. Breslau. Hrsg. Hallama G.; 2 wydanie, Berlin 1924;

377.Wolf Karl Wilhelm; Breslau als Messestadt; "Deutschalnds Städtebau"; Breslau 1924.;

378.Neuzeitliche Hallenbauten.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg.23, 1925, Nr11; s.86-88

379.Technische Messe und Baumesse vom 14-17 Mai zu Breslau.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 23, 1925, Nr 20; s. 169-171

380.Konwiarz R.; Neue Baukunst in Breslau. w: "Wasmuths Monatshefte für Baukunst"; Jg.9 1925; s.152 - 165

381.Landsberger F.; Hans Poelzig w: Künstlerbund Schlesien.Künstler Schlesien Bd.2; Schweidnitz 1925; s.25 4K s.25

382.Grotte; Breslauer Baumese 1925.; "Zentralblatt der Bauverwaltung"; 1925 Jg.45; s.281-282

383.Rading Adolf; Die neue Messehalle in Breslau; "Schlesische Monatshefte"; 1925, Jg.2, H.3; s. 167 - 169

384.Konwiarz R. Stephan B.; Die Baukunst Breslaus.Ein architektonischer Führer.; Breslau 1926; s.127 - 134

385.Konwiarz Richard; Die Baukunst Breslaus. Ein architektonischer Führer; Breslau 1926.;

386.Wenzel Fritz; Das Breslauer Stadion; "Schlesische Monatshefte"; 1927, Jg. , H. .; S. 365 - 367

387.Langer K.; Die Breslauer Technische und Baumesse. w: Ostdeutsche Bauzeitung; Jg.25, 1927 Nr 35; s.201-202

388.Die Baustoffabteilung auf dem Landwirtschaftlichen Maschinenmarkt in Breslau.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 26, 1928, Nr 37

389.Norwerth Edgar; Wystawa mieszkaniowa we Wrocławiu; "Architekt"; 1929; s. 319-336

390.Der Ausbau des Breslauer Stadions.; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; s. 193 - 195

391.WUWA; "Die Form"; Jg.4, 1929; s.292-293,306-307,309,313,316 - 322

392.Werkbundausstellung 'Wohnung und Werkkraum'; "Stadtbaukunst alter und neuer Zeit"; 20. 5. 1928, Jg, 9, Nr 2;

393.WUWA w: Schlesische Ilustrierte Zeitung (fotografie); Nr 22; 1929-06-01

394.Colden-Jeanicke Eleonore; Nachklang/ Hausfrauliches zur Werkbundsiedlung Breslau 1929; "Ostdeutsche Bauzeitung"; 1929, nr 82; S. 613-616.

395.Delius Rudolf von; Werkbund Versuchssiedlung in Breslau; "Dekorative Kunst"; 1929, 37; S. 273-278.

396.Die Ausstellung Wohnung und Werkraum in Breslau; "Das neue Frankfurt"; 1929, Jg. , Nr 10; S. 204-205.

397.Erläuterungen des Legeplanes und der Modellfotographien für die Versuchssiedlung der Werkbundausstellung Breslau 1929; "Die Form"; 1929; S. 96-97.

398.Gerlach Hans; Die Grabmonumente der neuen Sachlichkeit. Betrachtungen zur Breslauer Werkbundausstellung; "Die Wohnung"; 1929, Nr 7; S. 213-220.

399.Habers Guido; Wohnung und Werkraum, Werkbundausstellung Breslau 1929; "Der Baumeister"; 1929, Jg. 7, nr 9; S. 285-312.

400.Häusler Paul; Die Versuchssiedlung Grüneiche; "Breslauer Illustrierte Zeitung"; Breslau 1929.

401.Hilberseimer Ludwig; Wohnung und Werkraum Ausstellung in Breslau 1929; "Die Form"; 1929, , H. 7; S. 451-471.

402.Werkbund Ausstellung Wohnung und Werkraum Breslau 1929 (15 Juni-15 Sept.), Amtlicher Katalog; Breslau 1929.;

403.Lotz; Werkbundausstellung, Wohnung und Werkraum Breslau; "Die Form"; 1929, H. 3; S. 357-360.

404.Münter Georg; Wohnung und Werkraum. Ein Versuch die Werkbundausstellung in Breslau 1929 zu würdigen; "Wasmuths Monatsheft für Baukunst"; 1929, Jhg. XIII; S. 441-453.

405.Schellenberg Alfred; Die WUWA; "Der Oberschlesier"; 1929, Jg. 1; S. 474-475.

406.Wohnung und Werkraum. Aus der Hallenausstellung. Bilder u. Glossen; "Die Form"; 1929; S. 388-391.

407.Wohnung und Werkraum. Zur Werkbundausstellung Breslau 1929; "Die Form"; 1929; S. 156.

408.Wohnung und Werkraum 15 Juni bis 15 September 1929. Die Hallenschau; "Die Form"; 1929, 4; S. 178-179.

409.Wolf Gustav; Die Versuchssiedlung Grüneiche auf der Breslauer Werkbundausstellung 1929; "Die Wohnung"; 1929, Jg. , Nr 6; S. 181-196.

410.Hadda Moritz; Die vollzogene Wandlung; "Innendekoration"; 02. 1929, Jhg. XI; S. 429-430.

411.Landsberger; Ein neuzeitlicher Wohnraum; "Innendekoration"; 02. 1929, Jhg. XI; S. 431-432.

412.Lauterbach Heinrich; Der unverstellte Wohnraum; "Innendekoration"; 02. 1929, Jhg. XI; S. 418-420.

413.Lauterbach Heinrich; Wird der neuzeitliche Stil bleiben?; "Innendekoration"; 02. 1929, Jhg. XI; S. 143-144.

414.Rading Adolf; Wohn-Gemeinschaft; "Innendekoration"; 02. 1929, Jhg. XI; S. 422-428.

415.Rischowski E.; Das Wohnhaus als Einheit. Häuser und Räume der Versuchssiedlung Breslau; "Innendekoration"; 02. 1929, Jg. I; S. 400-416.

416.Der Werkraum des Handwerks; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 135 - 136

417.Werkbund - Siedlung Grüneiche w: Schlesische Ilustrierte Zeitung; Nr 11; 1929-03-16;

418.Die Versuchssiedlung der Ausstellung Wohnung und Werkraum Breslau 1929; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 173

419.Querdurch die WUWA w: Schlesische Ilustrierte Zeitung; Nr 25; 1929-06-22; s. -7

420.WUWA; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 285 - 316

421.Die Lilliputbahn; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 325

422.Darge Martin; Die WUWA als Faktor der Wirtschaft.; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 303 - 306

423.Heim Paul; Das neue Wohnen. Von der "menschenfrersenden" zur "menschenfreudlichen" Großstadt.; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 294 - 297

424.Herz Günter; Technisches zur WUWA. Gesichtpunkte zur Konstruktion und Organisation der modernen Häusler.; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 299 - 303

425.Landsberger Franz; Von Form und Gehalt des heutigen Baustils; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 287 - 292

426.Lüdemann Hermann; Die Aufgaben der Wuwa; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 285 - 286

427.Sonderheft zur Werkbundausstellung; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; cały numer

428.Streit Max; Aus dem Reich der Farbe.; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 307 - 310

429.Heim Paul; Das neue Wohnen. Von der "menschenfrersenden" zur "menschenfreudlichen" Großstadt.; "Schlesische Monatshefte"; 1929, Jg. , H. ; S. 294 - 297

430.Müller-Wulckow; Deutsche Baukunst der Gegenwart. Bauten der Gemeinschaft.; Königstein 1929; hala s.7, 42-43

431.Wettbewerb für ein Verwaltungsgebäude der Breslauer Messe- und Ausstellungsgesellschaft. w: "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg.27, 1929, Nr 6; s.36-38

432.Ums blaue Band des Ozeans. Die erste und einzige Fahrt des Salon und Schnelldampfers "Wuwag" im Spiegel der Öfentlichkeit; "Schlesische Monatshefte"; 1930, Jg. , H. ; S. 51 - 63

433.Konwiarz Richard; Ausstellungspark Jahrhunderthalle. Ein architektonischer Führer.; Breslau 1930;

434.Der Sportpark Breslau - Leerbeutel.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 28, 1930, Nr 26; s. 225-227

435.Burgemeister Ludwig (Hrsg.); Kunstdenkmäler der Stadt Breslau.; Breslau; 1930; s. 26

436.Scheitnig. Monatschrift des Ortsvereins der Scheitniger Vorstadt. Jg. 3, 1931

437."N. ."; Ein Spaziergang nach drei Jahren; "Ostdeutsche Bauzeitung"; 1932, Jg. 0, Nr 36; S. 298-300.

438.Hossenfelder H.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 31, 1933, Nr 7; s. 62-63

439.Burgermeister L., Grundmann G.: Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau. Bd. 3, Breslau 1934, s.

440.Dyrssen Carl; Die Jahrhunderthalle/ Das Nationaldenkmal.w: "Schlesiche Monatshefte"; Jg.XI,1934,Nr3; s.81-92

441.Schumacher Fritz; Ströungen in deutscher Baukunst seit 1800.; Leipzig 1935; 129-130, 141

442.Pevsner Nicolaus; Pioneers of Modern Movement. (pol. Pionierzy współczesności, Warszawa 1978); London 1936;

443.Nickel W.: Die öffentlichen Denkmäler und Brunnen Breslaus. Breslau 1938, s. 37-39, 83-84, 107-110, 126-128;

444.Anschütz O.; Breslau als Architekturerlebnis.; Breslau 1939; s.157 - 164

445.Heuss Theodor; Hans Poelzig, bauten und Entwürfe; Berlin 1939; 4k,perg. s.27-29

446.Konwiarz R.; Die Staatenhalle in Breslau.; "Ostdeutsche Bauzeitung"; Jg. 38, 1940, Nr 21; s.94-98

447.Hempel Ebehard; Deutsche Kunstgeschichte, Bd.1; München 1949; hala s.551

448.Grundmann Günther; Die Kunst in Schlesien.; Berlin 1952;

449.Schreyer Lothar; Ein Jahrtausend deutscher Kunst.; Hamburg 1954; hala s.466

450.Pevsner N.; Wegbereiter moderner Formgebung;wyd.polskie:Pionierzy współczesności Warszawa 1978 s.208); Hamburg 1957; hala s.117

451.Konwiarz R.; Die Jahrhunderthalle in Breslau,das bedeutendste Bauwerk.Neuer Baukunst in Ostdeutschland.w: "Schlesien"; Jg.2, 1957; s.102-106

452.Joedicke J.; Geschchte der modernen Architektur.; Stuttgart 1958; hala s. 142-143

453.Tintelnot H.; Illustrierte Weltkunstgeschichte in 5 Bänden, Bd.4.; Zürich 1959; s.428

454.Gregotti V.; L'architettura dell' espressionismo; "Casabella"; 08.1961, Nr 254; s. 24-50.

455.Lauterbach H.; Der Architekt Professor Theo Effenberger beging seinen achtzigsten Geburtstag.w: "Schlesien"; Jg.7 (1962); s. 178-180

456.Lauterbach H.; Hans Poelzig.Rede zur Eröffnung der Gedachtnisausstellung in Kassel am 24,Oktober 1951.w: "Schlesien"; Jg.8 (1963) nr 4; s. 205-212 4K-s.210

457.Reichow H.B.; Die Jahrhunderthalle in Breslau.Ein epochales Werk des pommerschen Baumeisters Max Berg.w: Baltischen Studien Neue Folge; 49.50. 1962-1964; s.53 - 57

458.Banham R.; Die Revolution der Architektur. wyd.polskie:Rewolucja w architekturze.Teoria i; projektowanie w "pierwszym wieku maszyny".W-a 1979; Hamburg 1964; s.49,62 ff.,66 (w.pol.s.82,85,93

459.Hitchcock Henry-Russel; Architecture, Nineteenth and Twentith Centuries.; Harmondsworth 1967; s. 342-343

460.Kurnik Walter; Scheitnig, das Paradies der Breslauer. w: Jahrbuch der schlesischen Friedrich Wilhelm ...; Jg.14 1969; s.17 - 39

461.Scheyer E.; Breslau, so wie es war.; Düsseldorf 1969; s.

462.Reichlin Bruno; Moderne Beuformen, documenti di storia e tedesca negli anni trenta ed. by B. Reichlin; "Casabella"; 11.1969, Nr 342; s. 47-52.

463.Reichlin Bruno; Moderne Bauformen, documenti di storia e tedesca negli anni trenta, ed. by B. Reichlin; "Casabella"; 12.1969, Nr 343; s. 45-49.

464.Arnason H.H.; Geschichte der modernen Kunst.; Bremen 1970; hala s.156

465.Bejer S.; Projekt ogrodzenia kościółka w Parku Szczytnickim.; Wrocław 1970; Miejski Konserwator Zabytków we Wrocławiu

466.Posener Julius; Hans Poelzig. Gesammelte Schriften und Werke; Berlin 1970.; s.8

467.Pevsner N.; Der Begin der modernen Architektur und Design.(wyd angielskie:The Sources of Modern Architecture and Design.London 1971); Köln 1971; hala s.159-162, 200

468.Niemczyk E.; Max Berg i Hans Poelzig a początki nowoczesnej architektury Wrocławia. w: "Roczniki Sztuki Śląskiej"; T.XII,1972; s.71-79

469.Pehnt W.; Expresionismus.; Stuttgart 1975; s.212 hala s.69-70

470.Nespiak Danuta; Katalog parków woj.wrocławskiego Park Szczytnicki.; Wrocław 1975; strn 11; Miejski Konserwator Zabytków we Wrocławiu; (maszynopis)

471.Müller-Wulckow Walter; Architektur der 20er Jahre in Deutschalnd.; Königstein 1975; Hala s.7, 42, 43

472.Kultermann Udo; Die Architektur im XX Jg.; Köln 1977; hala s. 67-69

473.Pfankuch Peter; Von der futuristischen zur funktionellen Stadt. Planen und Bauen in Europa von 1913 bis 1933. w: Tendenzen der Zwanzigen Jahre.; Berlin 1977; s. 6

474.Irrgang Walter; Bemerkenswerte Parkanlagen in Schlesien.; Dortmund 1978;

475.Pevsner Nikolaus; Pionierzy współczesności. Od Williama Morrisa do Waltera Gropiusa.; Warszawa 1978; hala s.208

476.Niemczyk Ernest; Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XX w. w: Z dziejów sztuki śląskiej pod redakcją Z. Świechowskiego; Warszawa 1978 s. 431 - 436

477.Slapeta Vladimir u. Ludomir; 50 Jahre WUWA; "Die Bauwelt"; 1979, Nr 35; S. 1426-1445.

478.Posener J.; Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur.Das Zeitalter Wilhelms II.; München 1979; s.489 -491

479.Posener Julius; Stahl und Beton vor 1914; "Arch +"; 1979, H.48.;

480.Szymański Janusz; Ogród Japoński w Parku Szczytnickim we Wrocławiu ul. Mickiewicza.Ozdobne bramy,ogrodzenia i most.; Wrocław 1980; PKZ Wrocław; stron 10; Miejski Konserwator Zabytków we Wrocławiu; (maszynopis)

481.Lampugnani V.M.; Architektur und Städtebau des 20 Jahrhunderts; Stuttgart 1980; s.56

482.Kultermann U.; Die Architektur im 20.Jahrhundert; Köln 1980; s.67

483.Campbell Joan; Der deutsche Werkbund 1907-1934. Übersetzt v. Toni Stolper; Stuttgart 1981

484.Rybka Iwona; Drewniany kościół w Parku Szczytnickim we Wrocławiu. Dokumentacja konserwatorska za rok 1980.; Wrocław 1981; PKZ Wrocław;strn 15; Fotografie Szatkowska Jolanta; PKZ Wrocław(maszynopis)

485.Marschal H.K.; Friedrich von Thiersch.Ein Münchner Architekt des Späthistorismus 1852 - 1921.; München 1982; s. 29 - 31; 300, 312 - 316

486.Frank H.; Ein Bauhaus vor dem Bauhaus.; "Die Bauwelt"; Heft 41/1983; s.1644-1645, 1648-1649

487.Niemczyk E.; Historyzm i antyhistoryzm w architekturze na przykładzie dzieł wrocławskich okresu 1900 - 1933. w: W kręgu sztuki śląskiej pierwszej połowy XX wieku. pod redakcją Z. Świechowskiego; Wrocław 1983; s.50

488.Broniewski Tadeusz; Architektura, rzeźba i malarstwo w: Sztuka Wrocławia.; Wrocław 1983;

489.Scheyer Ernst; Breslau so wie es war; Düsseldorf 1984; s.70

490.Ciesielski Henryk; Aktualizacja danych geodezyjnych dotyczących ewidencji zabytkowych parków i ogrodów położonych na terenie miasta Wrocławia.; Wrocław 1984; Biprozet; stron 4; Miejski Konserwator Zabytków we Wrocławiu; (maszynopis)

491.Szymański Janusz; Park Szczytnicki ogólny projekt rekonstrukcji szaty roślinnej; Wrocław 1985; PKZ Wrocław; stron 26; Miejski Konserwator Zabytków we Wrocławiu; (maszynopis)

492.The expressionist architecture in Germany; "Space Design"; 08.1987, Nr 275; s. 4-156.

493.Hersel O.; Die Jahrhunderthalle zu Breslau. Zum 75 jährigen Jubiläum der Halle, einem Monument des Sthalbetonbaus. w: Beton- und Stahlbetonbau; Heft 12/1987; s.3-7

494.Lisiak Bernard; Koncepcja projektowa rewaloryzacji Ogrodu Japońskiego w Parku Szczytnickim we Wrocławiu.; Poznań 1988; Akademia Rolnicza;stron 30; Miejski Konserwator Zabytków we Wrocławiu; (maszynopis)

495.Schirren M.; Festspielhaus und Messegände - die Jahrhundertausstellung 1913 und ihr Nachwirken im Werk von Hans Poelzig.w: Hans Poelzig.Die Pläne und Zeichnungen; aus dem ehemaligen Verkehrs- und Baumuseum in; Berlin Berlin 1989; s.32 - 41

496.Pehnt Wolfgang; Ein Kerl wie Poelzig. w: Hans Poelzig. Die Pläne und Zeichnungen aus dem ehemaligen Verkehrs- und Baumuseum in Berlin Hrsg. Matthias Schirren; Berlin 1989; s. 12-20, perg. s. 16

497.Slapeta V.; Neues Bauen in Breslau. w: "Rassegna"; XI,40/4,1989; s.24,27

498.Geist Johann; Hans Scharoun - Annäherung an sein Werk. Wohnheim in Breslau 1929-1990; "Zeitschrift der Akademie der Künste"; 1991/1, 10; S. 64-72.

499.Ilkosz Jerzy; Hochhäuser für Breslau von Max Berg. w: Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition.; Hrsg. V.M. Lampugnani und R. Schneider; Stuttgart 1992; s. 200-219 hala s.211

500.Sembach K.J., Schulze U., Thamer H.U.; 1910 Halbzeit der Moderne van de Velde, Behrens, Hoffmann und die Anderen.; Sttutgart 1992; s. 80, 81

501.Schirren Matthias; Sachliche Monumentalität. Hans Poelzigs Werk in den Jahren 1900-1914. w: Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition.; Hrsg. V.M. Lampugnani und R. Schneider; Stuttgart 1992; s. 79-103 4k,perg. s.98-99

502.Günther Harri, Harksen Sibylle; Peter Joseph Lenne, Landschaftsarchitekt und Stadtplaner 1789 - 1866.; Wasmuth, Berlin 1993;

503.Geist J.F., Kürvers K., Rausch D.; Hans Scharoun Chronik zu Leben und Werk; Berlin 1993; s. 54, 56

504.Klemmer Clemens; 80 Jahre Jahrhunderthalle in Breslau (1913 - 1993); "Schlesische Kulturspiegel"; Würzburg Jg.28, 1993; s. 1-4

505.Wąs Cezary; Ogród i park księcia Hohenlohe w Szczytnikach. w: Śląski Labirynt Krajoznawczy; Tom 5; 1993; s. 137 - 143

506.Lesnikowski Wojciech; Der Osten: Schlesien, Sachsen, Thüringen und Brandenburg. w: Architektur in Deutschland 1919-1939 Hrsg. John Zukowsky; München-New York1994; hala s. 244

507.Ilkosz Jerzy; Expressionist inspiration.; "The Architectural Review"; Jan.1994,vol.CXCIV; s. 76-81

508.Ilkosz Jerzy; Kwerenda historyczna Miejskiego Szkolnego Ogrodu Botanicznego.; Wrocław 1994; stron 8; Wydział Rolnictwa, Leśnictwa, Zieleni Miejskiej i Ochrony Środowiska Urzędu Miejskiego we Wrocławiu; (maszynopis)

509.Ilkosz Jerzy; Kwerenda historyczna Ogrodu Japońskiego na Wystawie Stulecia w 1913 roku we Wrocławiu.; Wrocław 1994; stron 13; Wydział Rolnictwa, Leśnictwa, Zieleni Miejskiej i Ochrony Środowiska Urzędu Miejskiego we Wrocławiu;(maszynopis)

510.Ilkosz Jerzy; Tereny wystawowe na Szczytnikach we Wrocławiu. wers.niemicka Das Ausstellungsgelände in Breslau-Scheitnig.; "Gazeta Zachodnia" wer.niem. "Westzeitung"; R.III, Nr 7 1994; s. 5

511.Ilkosz Jerzy; Max Berg - architekt Wrocławia.; "Nasze Interesy"; Październik 1994; s. 12-15

512.Niemczyk Ernest; Wrocławski modernizm.; "Nasze Interesy"; Październik 1994;

513.Dobesz Janusz; Architektura wrocławskiego modernizmu.; "Odra"; Rok XXXV,1(398) 1995; s. 65-68

Kartografia.

Omówienie kartografii i projektów dotyczących parku Szczytnickiego i Terenów Wystawowych

Wykorzystane w studium materiały kartograficzne i projekty szczegółowe pochodzą z Wojewódzkiego Archiwum Państwowego we Wrocławiu oraz Archiwum Budowlanego Miasta Wrocławia. Ponieważ nie wszystkie projekty i plany zachowały się w oryginałach autorzy posłużyli się dodatkowo reprodukcjami fotograficznymi przechowywanymi w Oddziale Zbiorów Graficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, w Dziale Dokumentów Muzeum Narodowego we Wrocławiu, a także reprodukcjami publikowanymi w czasopismach i drukach zwartych.

Najstarszym planem dotyczącym omawianego terenu był plan księcia von Hohenlohe, pochodzący z 1800 r., przechowywany do 1945 r. w Bibliotece Miejskiej we Wrocławiu - *Breslauer Stadtbibliothek* [il. Kart. 1]. Był to plan sytuacyjny rysowany prawdopodobnie własnoręcznie przez księcia, dedykowany jego teściowi ministrowi von Hoym. Dzięki dokładności oraz rozbudowanej legendzie możemy zidentyfikować i zlokalizować wszystkie elementy tworzące regularną i „dziką" część ogrodu. Ten niezachowany już dziś rysunek znamy dzięki reprodukcji zamieszczonej przez J. Herolda[28] w jego monografii poświęconej parkowi.

Bezcenne dla rozpoznania terenu przeznaczonego pod przyszły miejski park Szczytnicki są zachowane inwentaryzacje wykonane przez H. Hoffmanna. Pierwsza z 1860 r. objęła dawny ogród książęcy [il. Kart. 4], druga późniejsza o dziewięć lat to inwentaryzacja Bandewäldchen [il. Kart. 10]. Na podstawie tych pomiarów powstały późniejsze zrealizowane i niezrealizowane projekty parku.

Najwcześniejszym źródłem kartograficznym na podstawie którego możemy omawiać koncepcję parku wiązaną ze znanym niemieckim planistą ogrodów - Josephem Peterem Lenné, jest plan Wrocławia z 1865 r. [il. Kart. 6], pomimo, że Szczytniki nie były jeszcze objęte granicami miasta, zostały uwzględnione łącznie ze szczegółowym planem Ogrodu Zoologicznego i parku Szczytnickiego. Niestety nie udało się odnaleźć projektów, potwierdzających jednoznacznie autorstwo zrealizowanej w latach 1864 - 1865 koncepcji parku. Nie rozwiązanym jak dotąd problemem pozostaje kwestia, czy projekt taki w ogóle

---

[28] J. Herold: Von Scheitnig..., plan reprodukowany na osobnej karcie wklejonej za tekstem.

istniał. Interesujący ze względów porównawczych jest przechowywany w ABMW, niezrealizowany całościowy projekt parku autorstwa Eduarda Petzolda, wykonany w 1861 r. [il. Kart. 5]. Ze względu na brak dodatkowych informacji lub legendy nie możemy zidentyfikować wszystkich obiektów zaplanowanych na terenie parku. Możemy jednak dzięki niemu porównać sposób rozwiązania tego samego problemu przez dwóch znanych niemieckich planistów.

Wykorzystane projekty szczegółowe przyłączanych do parku parcel, umożliwiły dokładne rozpoznanie kolejnych etapów rozwoju parku Szczytnickiego. Ten bardzo bogaty zbiór materiałów zawiera:

- projekt zagospodarowania Bandewäldchen z ok. 1870 r., prawdopodobnie dzieło Fintelmanna [il. Kart. 11];
- projekt przyłączenia do park i zagospodarowania, prywatnej do 1889 r., parceli Zahna w północno-zachodnim narożniku lasku Göpperta, autorstwa G. Heinzego [il. Kart. 46];
- projekt zmiany układu przestrzennego całego lasku Göpperta, z 1889 r. prawdopodobnie też autorstwa G. Heinzego [il. Kart. 47];
- projekt H. Richtera z 1891-92 dotyczący powiększenia parku Szczytnickiego o dawną prywatną parcelę Stahla, która obejmowała teren między starą częścią parku i Bandewäldchen [il. Kart. 52];
- projekt rozwoju parku w kierunku północnym poprzez włączenie i zagospodarowanie tzw. polany Neissera, sąsiadującej z parkiem od północy i z parcelą Neisserów od wschodu [il. Kart. 55];
- plan sytuacyjny dawnych prywatnych parcel Neissera i Friedenthala, włączonych w obręb parku Szczytnickiego, 1927 r. [il. Kart. 167];
- projekt powiększenia parku w kierunku północnym oraz wschodnim w związku z nabyciem przez gminę miejską Zalesia, ok. 1904 r. [il. Kart. 62];
- projekty planowanego rozwoju parku w kierunku wschodnim, pierwotnie w stronę polany sportowej, przeznaczonej później pod obecny Stadion Olimpijski [il. Kart. 71].

Osobną grupę stanowią plany dotyczące toru wyścigów konnych w Starych Szczytnikach oraz okalających go mniejszych założeń parkowych, tereny te stały się ważną częścią parku Szczytnickiego i zasługują na szczególną uwagę ze względu na późniejsze przeznaczenie: największe wrocławskie tereny wystawowe. Najstarsze materiały pochodzą dopiero z około 1850 r., czyli osiemnaście lat po pierwszym wykorzystaniu łąki na cele

wyścigowe. Dzięki kolejnym projektom i planom możemy odtworzyć etapy przyłączania do parku sąsiadujących z torem terenów i zagospodarowania ich w postaci ciągów spacerowych.

Do naważniejszych materiałów o tej tematyce należą:

- projekt toru wyścigowego z około 1850 r. [il. Kart. 3];
- plan sytuacyjny do projektu trybuny, stajni i wozowni toru wyścigów, wykonany przez C. Schlincka w 1877 r., widoczny jest na nim pierwotny układ przestrzenny ciągu zieleni miedzy torem i ówczesną Chaussee nach Swoitsch [il. Kart. 16];
- projekt obiektów towarzyszących torowi: stajni i wagi, również C. Schlincka z 1877 r. [il. Kart. 17];
- inwentaryzacja terenów okalających tor, przeznaczonych na założenie parkowe, pomiar wykonany w 1878 r. przez H. Hoffmanna posłużył jako podkład dla projektów zagospodarowania tego terenu [il. Kart. 18];
- plan sytuacyjn północnego odcinka terenu okalającego tor wyścigowy, 1879 r. [il. Kart. 19];
- projekt założenia parkowego okalającego tor wyścigowy, teren sięgający aż do Kalkschuenloch (przyszły staw Ferdinanda Cohna), 1880 r. [il. Kart. 20];
- plan sytuacyjny zrealizowanego założenia parkowego dookoła toru wyścigowego, pomiaru dokonał H. Hoffmann, 1880 r. [il. Kart. 21];
- projekt zagospodarowania głównego wejścia na tor wyścigów z budynkami trybuny głównej, restauracji, totalizatora i wartowni, 1887 r. [il. Kart. 36];
- plan terenów spacerowych wzdłuż ówczesnej Chausse nach Schwoitsch: od lasku brzozowego do lasku Göpperta, stan po budowie mostku na stawie Eichborna, 1889 r. [il. Kart. 45].

Osobnego omówienia wymagają projekty obiektów architektonicznych związanych bezpośrednio z parkiem. Najstarszy z nich to budynek restauracji na głównej polanie starej części parku Szczytnickiego, tzw. Szwajcarka.

Zachowały się zrealizowane i niezrealizowane projekty:

- projekt najstarszej części Szwajcarki z 1844 r., gdy teren ten był jeszcze prywatną własnością C. Rutsch [il. Kart. 2];
- niezrealizowane dwa projekty budowy nowego budynku restauracji, przygotowane przez J.R. Mende, datowane na 1882 i 1883 r. [il. Kart. 22 - 27].

Szczegółowym projektom J.R. Mendego towarzyszą dwa wykonane przez niego plany sytuacyjne:

- plan sytuacyjny starej części parku Szczytnickiego z zaznaczoną pierwszą wersją nowej Szwajcarki, 1883 r. [il. Kart. 29];
- plan sytuacyjny starej części parku Szczytnickiego z zaznaczoną drugą wersją nowej Szwajcarki, 1883 r. [il. Kart. 30];

Plany te uwzględniają różną lokalizację budynków i związane z tym różnice kompozycji roślinności w najbliższym otoczeniu Szwajcarki.

Kolejne materiały dotyczące restauracji to:

- zrealizowany projekt rozbudowy starej Szwajcarki o północno-wschodnie skrzydło otwartej hali restauracyjnej, sygnowany przez firmę architektoniczną braci Baum, z 1883 r. [il. Kart. 33 - 35];
- zrealizowany projekt dobudowy kolejnych dwóch skrzydeł: północno-zachodniego i południowo-zachodniego, z 1887 r., firmy Baum [il. Kart. 37 - 41];
- plan sytuacyjny okolic Szwajcarki po dobudowie dwóch skrzydeł w 1887 r., 1890 r. [il. Kart. 48].

Z parkiem Szczytnickim bezpośrednio związane były tereny szkółki leśnej, ogrodnictwa miejskiego i Szkolnego Ogrodu Botanicznego. Zachowane projekty dokumentują ich rozwój, układ przestrzenny i architekturę:

- projekt zadrzewienia dróg ograniczających Szkolny Ogród Botaniczny, wykonany przez E. Heinzego w 1887 r. [il. Kart. 42];
- pierwszy projekt zagospodarowania Szkolnego Ogrodu Botanicznego, przygotowany wspólnie przez Eduarda i Gustava Heinze, 1887 r. [il. Kart. 43];
- projekt domu mieszkalno-gospodarczego na terenie Szkolnego Ogrodu Botanicznego, C. Cabanis, 1907 r. [il. Kart. 64];
- projekt rozwoju Szkolnego Ogrodu Botanicznego, H. Kiekheben, 1912 r., reprodukowany za przewodnika po ogrodzie J.Schiffa [il. Kart. 93];
- projekt szklarni i kotłowni Szkolnego Ogrodu Botanicznego, C. Cabanis, 1912 r. [il. Kart. 106];
- inwentaryzacja powykonawcza szklarni i kotłowni w Szkolnym Ogrodzie Botanicznym, 1914 r.,
- projekt Szkolnego Ogrodu Botanicznego, 1927 r. [il. Kart. 172];
- plan sytuacyjny Ogrodnictwa Miejskiego przy parku szczytnickim, lokalizacja projektowanej cieplarni, C. Cabanis, 1905 r. [il. Kart. 65];

- plan sytuacyjny Ogrodnictwa Miejskiego, lokalizacja projektowanego budynku gospodarczego, 1911 r. [il. Kart. 76].

Etap przekształcenia dawnej szczytnickiej szkółki drzewek w ogrody kwiatowe i włączenie tego terenu w obręb parku ilustrują:

- projekt ścieżek ułatwiających komunikację między parkiem Szczytnickim i Stadionem Olimpijskim, 1928 r., A. Stephan [il. Kart. 169];
- projekt ogrodów kwiatowych na terenie dawnej szkółki drzewek, 1929 r., A. Stephan [il. Kart. 171].

Z groblą bartoszowicko-szczytnicką związane są mniejsze ciągi spacerowe, które możemy określić jako tereny uzupełniające park Szczytnicki. Najczęściej zagospodarowano je w formie promenad, przekształcających się, wszędzie tam gdzie było to możliwe w małe założenia parkowe. Do najważniejszych materiałów ilustrujących rozwój takich satelitarnych względem parku terenów należą:

- plan sytuacyjny lasku brzozowego uwzględniający gatunki drzew i krzewów tam rosnących, z pocz. XX w., Stephana [il. Kart. 58];
- projekt przedłużenia lasku brzozowego w kierunku północnym w związku z zakupami kolejnych parcel, pomiędzy mostami Zwierzynieckim i Szczytnickim [il. Kart. 61];
- projekt promenady ciągnącej się wzdłuż zachodniego ogrodzenia Ogrodu Zoologicznego. z 1902 r. sygnowany przez A. Stephana;
- projekt niewielkiego parku imienia Wilhelma Bluhma, znajdującego się na południowy wschód od toru wyścigowego, z 1908 r., A. Stephana [il. Kart. 68].

Z pierwszymi latami istnienia miejskiego parku Szczytnickiego wiąże się kilka projektów, które choć nie zrealizowane zasługują na omówienie ze względu na ich poziom artystyczny. Są to:

- projekt budynku restauracji w przyłączonym do parku Bandewäldchen, 1873 r., autorstwa F. A. Kaumanna [il. Kart. 13 - 14];
- dwa projekty bramy głównej prowadzącej do parku, z kwietnia 1867 r., jeden z nich autorstwa F. A. Kaumanna [il. Kart. 7 - 8].

Niestety nie zachowały się żadne projekty dotyczące trzech zrealizowanych strzelnic na terenie Bandewäldchen, na plateau w Göpperthain i na polanie Neissera. Brak ten jest tym bardziej dotkliwy, że nie udało się znaleźć również źródeł ikonograficznych dotyczących tych obiektów.

Dodatkowym cennym źródłem informacji są dwa plany szczegółowe:

- plan Starych Szczytnik z 1882 r. [il. Kart. 28];
- plan Starych Szczytnik z 1891 r. [il. Kart. 50];

oraz fragmenty planów Wrocławia publikowanych pomiędzy rokiem 1865 i 1938:

- plan Wrocławia z 1865 r. [il. Kart. 6];
- plan Wrocławia z 1888 r. [il. Kart. 44];
- plan Wrocławia z 1891 r. [il. Kart. 51];
- plan Wrocławia z 1895 r. [il. Kart. 53];
- plan Wrocławia z 1900 r. [il. Kart. 59];
- plan Wrocławia z 1901 r. [il. Kart. 60];
- plan Wrocławia z 1910 r. [il. Kart. 72];
- plan Wrocławia z 1915 r. [il. Kart. 146];
- plan Wrocławia z 1919 r. [il. Kart. 153];
- plan Wrocławia z 1937 r. [il. Kart. 180];
- plan Wrocławia z 1938 r. [il. Kart. 181].

Wykaz kartografii i projektów.

1. Plan Ogrodu Książęcego w Starych Szczytnikach, wykonany własnoręcznie przez ks. Hohenlohe. 1800 r., do 1945 r. przechowywany w dawnej Bibliotece Miejskiej we Wrocławiu (*Breslauer Stadtbibliothek*) sygn. Ut 200,2. Reprod. [W:] Herold J.: Von Scheitnig und seinem Parke, dem „Fürstengarten". Breslau 1917, plan 1.
2. Plan sytuacyjny prywatnej parceli C. Rutsch, fragment dawnego Ogrodu Książęcego, polana w pobliżu kolumny Fryderyka Wilhelma II, zrealizowany projekt pierwszego budynku Szwajcarki. 1844 r., rys. tuszem, ABMW, sygn. VII-63.

   2a. Plan sytuacyjny toru wyścigów konnych w roku 1832 (dawne pastwisko Grüneiche), [W:] Schlesischer Verein für Pferdezucht und Pferderennen 1832 - 1907, s. 10
3. Projekt dawnego toru wyścigów konnych około 1850 (dawne pastwisko w Grüneiche). około 1850, papier/ołówek, tusz, akwarela, ABMW sygn. H208
4. Inwentaryzacja dawnego Ogrodu Książęcego wraz z Bandewäldchen. H. Hoffmann, październik 1860 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. VII-63.
5. Projekt parku Szczytnickiego obejmującego teren dawnego Ogrodu Książęcego i Bandewäldchen. E. Petzold, czerwiec 1861 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. VII-63.
6. Plan miasta Wrocławia z 1865 r., realizacja parku Szczytnickiego wg. projektu J. P. Lenné, park nie obejmuje jeszcze Bandewäldchen. A. Hoffmann, 1865 r., litografia, ABMW.
7. Projekt głównego wejścia na teren parku Szczytnickiego. kwiecień 1867 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. VII-63.
8. Projekt głównego wejścia na teren parku Szczytnickiego. F.A. Kaumann, kwiecień 1867 r., rys. tuszem, ABMW sygn. VII-63.
9. Plan sytuacyjny prywatnej parceli H. Ebela, fragment dawnego Ogrodu Książęcego. styczeń 1867 r., rys. tuszem, ABMW sygn. 1137.
10. Inwentaryzacja Bandewäldchen przed włączeniem do parku Szczytnickiego. H. Hoffmann, 1869 r., ABMW sygn. VII-63.
11. Projekt zagospodarowania Bandewäldchen. Pomiar H. Hoffmann, ok. 1870 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. VII-63.
12. Projekt drewnianej kolonady., sierpień 1872 r., ABMW sygn. III-23.
13. Niezrealizowany projekt restauracji na terenie Bandewäldchen, elewacja frontowa i boczna. F. A. Kaumann, luty 1873 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. III-23.

14.Niezrealizowany projekt restauracji na terenie Bandewäldchen, rzuty poziome piwnicy i parteru. F.A. Kaumann, luty 1873 r., rys. tuszem, ABMW sygn. III-23.

15.Projekt mostku na stawie w Bandewäldchen i szaletu miejskiego. F.A. Kaumann , 1873 r., rys. tuszem, ABMW sygn. III-23.

16.Plan sytuacyjny do projektu trybuny, stajni i wozowni toru wyścigów konnych, C. Schlick, kalka podkl. na kart./tusz akwarela, z 1877.02.23, ABMW sygn. H786

17.Projekt stajni oraz pomieszczenia wagi toru wyścigów konnych. Rzut, przekrój, elewacje, C. Schlick, kalka podkl. na kart./tusz akwarela, z 1877.02.23, ABMW sygn. H789

18.Plan sytuacyjny. Inwentaryzacja gruntów okalających tor wyścigów konnych przeznaczonych na park. Pomiar Hoffmanna z 1878 r., kalka/tusz, akwarela, w skali: 1:1500, ABMW sygn. H68

19.Plan sytuacyjny gruntów, łąk i parceli przy torze wyścigów konnych, przyłączonych w 1879 do założenia parkowego, z 1879 r., papier/ołówek, tusz, akwarela, w skali: 1:1500, ABMW sygn. H66

20.Projekt założenia parkowego okalającego tor wyścigów konnych z 1880 r., kalka/tusz, akwarela, w skali: 1:1500, ABMW sygn. H69

21.Plan sytuacyjny założenia parkowego przy torze wyścigów konnych, pomiar Hoffmann z 1880 r., papier/ołówek, tusz, akwarela, w skali: 1:1500, ABMW, sygn. H67

22.I projekt wstępny budowy restauracji - Szwajcarki w starej części parku Szczytnickiego, widok ogólny. J. R. Mende, listopad 1882 r., rys. ołówkiem, ABMW sygn. III-23.

23.I projekt wstępny budowy restauracji - Szwajcarki w starej części parku Szczytnickiego, rzuty poziome. J. R. Mende, listopad 1882 r., rys. ołówkiem, tusz, ABMW sygn. III-23.

24.I projekt wstępny budowy restauracji - Szwajcarki w starej części parku Szczytnickiego, przekrój pionowy i elewacja frontowa. J. R. Mende, listopad 1882 r., rys. ołówkiem, akwarela, ABMW sygn. III-23.

25.II projekt wstępny budowy restauracji - Szwajcarki w starej części parku Szczytnickiego, rzut poziomy przyziemia. J. R. Mende, grudzień 1882 r., ABMW sygn. III-23.

26.II projekt wstępny budowy restauracji - Szwajcarki w starej części parku Szczytnickiego, rzut poziomy parteru. J. R. Mende, grudzień 1882 r., ABMW sygn. III-23.

27.II projekt wstępny budowy restauracji - Szwajcarki w starej części parku Szczytnickiego, rzut poziomy piętra. J. R. Mende, grudzień 1882 r., ABMW sygn. III-23.

28.Plan Starych Szczytnik, uwzględniony niezrealizowany jeszcze lasek Göpperta. 1882 r., ABMW sygn. VII-63.

29.I projekt wstępny budowy restauracji - Szwajcarki, plan sytuacyjny starej części parku Szczytnickiego. J. R. Mende, styczeń 1883 r., światłokopia, akwarela, ABMW sygn. III-23.

30.II projekt wstępny budowy restauracji-Szwajcarki, plan sytuacyjny starej części parku Szczytnickiego. J. R. Mende, styczeń 1883 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. III-23.

31.II projekt wstępny budowy restauracji - Szwajcarki w starej części parku Szczytnickiego, widok ogólny. J. R. Mende, styczeń 1883 r., rys. ołówkiem, ABMW sygn. III-23.

32.II projekt wstępny budowy restauracji - Szwajcarki w starej części parku Szczytnickiego, przekrój pionowy. J. R. Mende, grudzień 1883 r., rys. ołówkiem, akwarela, ABMW sygn. III-23.

33.Plan sytuacyjny dobudowy do Szwajcarki otwartej hali restauracyjnej. Firma Baum, listopad 1883 r., rys. tuszem, ABMW sygn. III-23.

34.Projekt otwartej hali restauracyjnej przy Szwajcarce, elewacja frontowa. Firma Baum, listopad 1883 r., rys. tuszem, ABMW sygn. III-23.

35.Projekt otwartej hali restauracyjnej przy Szwajcarce, elewacja boczna, przekrój pionowy. Firma Baum, listopad 1883 r., rys. tuszem, ABMW sygn. III-23.

36.Projekt zagospodarowania głównego wejścia na tor wyścigów konnych z: budynkami trybuny głównej, restauracji, totalizatora i wartowni, z 1887 r., papier/tusz, akwarela, w skali: 1:500, ABMW sygn. H202

37.Plan sytuacyjny rozbudowy Szwajcarki o dwa skrzydła , rzut poziomy. H. Baum, marzec 1887 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. VII-63.

38.Projekt rozbudowy Szwajcarki o dwa skrzydła, widok od południa. H. Baum, marzec 1887 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. VII-63.

39.Projekt rozbudowy Szwajcarki o dwa skrzydła, elewacja zachodnia. H. Baum, marzec 1887 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. VII-63.

40.Projekt rozbudowy Szwajcarki o dwa skrzydła, elewacja północna. H. Baum, marzec 1887 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. VII-63.

41.Projekt rozbudowy Szwajcarki o dwa skrzydła, przekrój pionowy. H. Baum, marzec 1887 r., rys. tuszem, ABMW sygn. VII-63.

42.Plan zadrzewienia dróg ograniczających Szkolny Ogród Botaniczny. E. Heinze, 1887 r., rys. tuszem, ABMW sygn. VII-63.

43.Projekt rozplanowania Szkolnego Ogrodu Botanicznego. E. i G. Heinze, 1887 r., rys. tuszem, w skali 1: 1000, ABMW sygn. VII-63.

44.Plan miasta Wrocławia z 1888 r. A. Hoffmann, 1888 r., litografia, ABMW.

45.Rozplanowanie zieleni wzdłuż obecnej ul. A. Mickiewicza, przed włączeniem prywatnej parceli Zahna do parku. 1889 r., druk, ABMW sygn. VII-63.

46.Projekt włączenia po wykupieniu prywatnej parceli Zahna do lasku Göpperta. G. Heinze, 1889 r., rys. ołówkiem, ABMW sygn. VII-63.

47.Projekt nowej kompozycji lasku Göpperta po włączeniu dawnej parceli Zahna. G. Heinze /?/ wrzesień 1889 r., rys. tuszem, ABMW sygn. VII-63.

48.Plan sytuacyjny okolic Szwajcarki po rozbudowie restauracji o skrzydła północno-zachodnie i południowo-zachodnie. czerwiec 1890 r., rys. tuszem, ABMW sygn. VII-63.

49.Projekt drewnianych konstrukcji podtrzymujących latarnie. R. Plüddemann, C. Klimm, czerwiec 1890 r., rys. tuszem, akwarela, ABMW sygn. III-23.

50.Plan Starych Szczytnik. 1891 r., druk, WAP.

51.Plan miasta Wrocławia z 1891 r. A. Hoffmann, 1891 r., litografia, ABMW.

52.Projekt zagospodarowania dawnej parceli Stahla, znajdującej się na północ od Bandewäldchen. H. Richter, lata 1891-92, rys. ołówkiem, tusz, ABMW sygn. VII-63.

53.Plan miasta Wrocławia z 1895 r., WAP

54.Plan sytuacyjny Bandewäldchen z halą strzelecką. J. Nathansohn, czerwiec 1896 r., ABMW sygn. VII-63.

55.Projekt zagospodarowania polany Neissera. Ok. 1897 r., światłokopia, ABMW sygn. VII-63.

56.Lokalizacja hali strzeleckiej na polanie Neissera. Ok. 1897 r., światłokopia, rys. kredką, ABMW sygn. VII-63.

57.Plan sytuacyjny i projekt gospody w lasku brzozowym, elewacje, rzuty poziome i przekroje pionowe. Pocz. XX w., rys. tuszem, ABMW sygn. VII-63.

58.Inwentaryzacja zabudowy i zadrzewienia w lasku brzozowym. A. Stephan, pocz. XX w., rys. tuszem, ABMW sygn. VII-63.

59.Plan miasta Wrocławia. 1900 r., druk, ABMW.

60.Plan miasta Wrocławia. 1901 r., druk, ABMW.

61.Projekt zagospodarowania nabrzeża Odry między Dębem Hobrechta i mostem Szczytnickim, dawna prywatna parcela Brixa. A. Stephan, 1902 r., ABMW sygn. VII-63.

62.Projekt rozwoju parku Szczytnickiego o tereny dookoła willowej dzielnicy Zalesie. Ok. 1904 r., druk, ABMW sygn. VII-63.

63.Plan sytuacyjny z lokalizacją pomnika F. Schillera w Bandewäldchen. 1905 r., druk, ABMW, sygn. 3905.

64.Plan sytuacyjny Szkolnego Ogrodu Botanicznego, lokalizacja nowego budynku gospodarczo-mieszkalnego. C. Cabanis, 1905 r., światłokopia, ABMW sygn. VII-63.

65.Plan sytuacyjny Ogrodnictwa Miejskiego przy parku Szczytnickim, lokalizacja projektowanej cieplarni. C. Cabanis, 1905 r., ABMW sygn. VII-63.

66.Tereny Wystawowe. Szkolny Ogród Botaniczny. Projekt domu dla pracowników ogrodu. Rzuty., z 1907 r. Ch. Cabanis, ABMW sygn. brak

67.Tereny Wystawowe. Szkolny Ogród Botaniczny. Projekt domu dla pracowników ogrodu. Widoki elewacji, przekroje., z 1907.01.09, Ch Cabanis, R. Plüddemann, w skali: 1:100, ABMW sygn. brak

68.Projekt zagospodarowania parku Wilhelma Bluhma na południowy wschód od toru wyścigów konnych. A. Stephan, 1908 r., rys. ołówkiem, ABMW sygn. VII-63.

69.Tereny Wystawowe. Niezrealizowany projekt przekształcenia starego toru wyścigów konnych. Widok z lotu ptaka, rysunek wraz z opisem projektu zamieszczony w: "Ostdeutsche Bauzeitung" Jg. 7, 1909 Nr 2 z: 9.01.1909 r. s.11

70.Plan sytuacyjny terenów "Breslauer Festwoche" z rozmieszczonymi pawilonami, H. Küster z maja 1909 r., papier/płótno/druk,tusz w skali: 1:1500, ABMW H525

71.Projektowana polana sportowa na terenie obecnego Stadionu Olimpijskiego. Ok. 1910 r., światłokopia, rys. kredką, ABMW sygn. VII-63.

72.Plan miasta Wrocławia. 1910 r., druk, ABMW.

73.Plan sytuacyjny łąki na uroczystości w parku Szczytnickim - "Breslauer Festwoche", G. Oelsner z maja 1910 r., papier/druk uzup. tuszem, ABMW H793

74.Plan tzw. Założenia Diany, z ok. 1910 r., papier/druk, ABMW sygn.H258

75.Plan sytuacyjny placu dla uroczystości "Breslauer Festwoche" w 1911 r., na terenie dawnego toru wyścigów konnych, papier/druk uzup. tuszem, w skali: 1:1500, ABMW sygn. H795

76.Plan sytuacyjny Ogrodnictwa Miejskiego przy parku Szczytnickim, lokalizacja projektowanego budynku gospodarczego. 1911 r., ABMW sygn. 3905.

77.Projekt wyznaczenia terenów pod Wystawę Stulecia. 250 pruskich morgów. z: 1911 r., Richter, w skali: 1:1500, ABMW Sygn. H062

78.Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. I nagroda w konkursie, projekt A. Boese i F. Gluma z Cotbus motto "ZOO". Plan sytuacyjny., z stycznia 1911 r., w skali: 1:500, "Schlesien" Jg. IV, 1910/1911 s.443

79. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. I nagroda w konkursie, projekt A. Boese i F. Gluma z Cotbus motto "ZOO". Plan sytuacyjny części południowej terenów., z stycznia 1911 r., w skali: 1:500, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Oddział Zbiorów Graficznych sygn.751
80. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. II nagroda w konkursie, projekt I.P. Großmanna z Berlina, motto "Centralpark". Plan sytuacyjny, styczeń 1911 r., w skali: 1:500, "Schlesien" Jg. IV, 1910/1911 s.444
81. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. II nagroda w konkursie, projekt I.P. Großmanna z Berlina, motto "Centralpark". Plan sytuacyjny, styczeń 1911 r., w skali: 1:500, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Oddział Zbiorów Graficznych sygn.753
82. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. III nagroda w konkursie, projekt F. Seeck z Berlina - Steglitz, A. Gellhorna z Wrocławia i P. Freye z Berlina, motto "Vereint und doch getrent". Rysunek, widok z lotu ptaka, styczeń 1911 r., "Schlesien" Jg. IV, 1910/1911 s.445
83. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. III nagroda w konkursie, projekt F. Seeck z Berlina - Steglitz, A. Gellhorna z Wrocławia i P. Freye Z Berlina, motto "Vereint und doch getrent". Plan sytuacyjny ogrodu i części południowej terenów, styczeń 1911 r., w skali: 1:500, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Oddział Zbiorów Graficznych sygn.752
84. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. Projekt zakupiony autorstwa Th. Effenbergera motto "Oderterrase". Rysunek, widok z lotu ptaka od strony Odry, styczeń 1911 r., Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Oddział Zbiorów Graficznych sygn.4040
85. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. Projekt zakupiony autorstwa Th. Effenbergera motto "Oderterrase". Rysunek perspektywiczny, widok od strony Odry, styczeń 1911 r., Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Oddział Zbiorów Graficznych sygn.4041
86. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. Projekt zakupiony autorstwa Th. Effenbergera motto "Oderterrase". Rysunek perspektywiczny, widok alei z fragmentami pawilonów, styczeń 1911 r., Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Oddział Zbiorów Graficznych sygn.4042

87. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. Projekt zakupiony autorstwa Th. Effenbergera motto "Oderterrase". Rysunek perspektywiczny, widok pawilonu elewacja północna w części południowej terenów, styczeń 1911 r., Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Oddział Zbiorów Graficznych sygn.4043
88. Tereny Wystawowe. Konkurs na rozplanowanie terenów i rozbudowę ogrodu zoologicznego. Projekt zakupiony autorstwa Th. Effenbergera motto "Oderterrase". Rysunek perspektywiczny, widok pawilonu elewacja, styczeń 1911 r., Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Oddział Zbiorów Graficznych sygn.4044
89. Tereny Wystawowe. Niezrealizowany projekt M. Berga ukształtowania terenów oraz ogrodu ZOO. Widok z lotu ptaka, rysunek ze stycznia 1911 r., "Schlesien" Jg. IV, 1910/1911 wkładka pomiędzy stroną 296 a 297
90. Tereny Wystawowe. Niezrealizowany projekt M. Berga ukształtowania terenów o ogrodu ZOO. Fragment wejścia głównego na tereny wystawowe, inna wersja projektowa. Fotografia z rysunku, ze stycznia 1911 r., Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu sygn. 4045
91. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Plan sytuacyjny hali stulecia z zaznaczonym obszarem przyszłych terenów wystawowych. Reprodukcja z diapozytywu, który był wykonany do referatu M. Berga o Hali Stulecia wygłoszonego 24 lutego 1911 r.w: Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Zbiory Specjalne sygn. 2488-2493
92. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Projekt kanalizacji wzdłuż ulicy (obecnie Wróblewskiego) 1911.04.24, w skali: 1:1500 APW. AmW, sygn. 17030
93. Projekt rozwoju Szkolnego Ogrodu Botanicznego. H. Kiekheben, 1912 r. Reprod. Schiff J.: Führer durch den Botanischen Schulgarten der Stadt Breslau. Breslau 1913.
94. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród Renesansowy. Winiarnia. Rzut poziomy, przekroje a-a, a-a., z: 1912.01.08, F. Rosen, F. Francken, C.H. Jerschke G.m.b.H., Eisenbeton- u. Betonbau, w skali: 1:100, ABMW sygn. H632
95. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Tereny wystawowe, widok z lotu ptaka, gwasz - widokówka z ok. maja 1912 roku., Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Gabinet Śląsko - Łużycki sygn. Yb 2286a
96. Wystawa Stulecia. Teatr letni. I wersja projektowa. Rzut, przekrój., z: 1912.07.13, P. Schreiber, APW. AmW, sygn. 16719

97. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Projekt instalacji kanalizacyjnej. Plan sytuacyjny z: 1912.07.31, P. Schreiber, w skali: 1:1000, ABMW sygn. H660
98. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Widok z lotu ptaka terenów wystawowych, projekt H. Poelziga namalowany przez studentów Akademii Sztuki we Wrocławiu w sierpniu 1912 roku., Deutsche Bauakademie. Institut für Städtebau und Architektur w Berlinie
99. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy., z: 1912.08.09, P. Schreiber, J. Dünnebier, w skali: 1:1000, ABMW sygn. H732
100. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Projekt parkingu przed wejściem głównym na tereny wystawowe, nawierzchnia z września 1912 r., w skali: 1:1000, APW. AmW, sygn. 17149
101. Wystawa Stulecia. Teatr letni. II wersja projektowa rzut., z: 1912.09.27, P. Schreiber, APW. AmW, sygn. 17151
102. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Projekt parkingu przed wejściem głównym na tereny wystawowe., z: 1912.10.04, w skali: 1:500, APW. AmW, sygn. 17151
103. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Plan sytuacyjny lunaparku., z: 1912.10.15, P. Schreiber, w skali: 1:1000, APW. AmW, sygn. 17029
104. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom jednorodzinny dla Brochowa. Rysunek fasady., z: 1912.10.21 M. Günther, w skali: 1:50, ABMW sygn. H640
105. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Rozplanowanie Proj. ogrodzenia, altany, studni i alejek w ogrodzie średniowiecznymi i renesansowym., z:1912.10.24, F. Rosen, Th. Effenberger, w skali: 1:100, ABMW sygn. H625
106. Tereny Wystawowe. Szkolny Ogród Botaniczny. Projekt szklarni. Rzut, przekroje, elewacje., z 1912.11.27, Ch. Cabanis, w skali: 1:100, ABMW sygn. brak
107. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Plan sytuacyjny z grudnia 1912 roku., APW. AmW, sygn. 17084
108. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Plan sytuacyjny z grudnia 1912 roku., w skali: 1:1000, APW. AmW, sygn. 17145
109. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród Renesansowy. Plan sytuacyjny, rzuty poziome piwnic i I-piętra, przekrój a-b; rys. elewacji: frontowej i tylnej, z: 1912.12.16, Th. Effenberger, F. Rosen, w skali: 1:100, ABMW sygn. H663

110. Wystawa Stulecia. Rozplanowanie wystawy. Plan sytuacyjny (75 ha), z: 1913 r., w skali: 1:1000, ABMW sygn. H659
111. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Główne wejście. Rysunki elewacji, przekrój i rzut, z lutego 1913 r., F. Behrendt, F. Freudenreich, w skali: 1:50, ABMW sygn. H177
112. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Pawilon sztuki Cmentarnej. Plan sytuacyjny , 1913.02.05 F. Behrendt F. Freudenreich F., w skali: 1:1000, ABMW sygn. H176
113. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Pawilon sztuki Cmentarnej. Projekt elewacji frontowej i tylnej, 1913.02.05 F. Behrendt F. Freudenreich, w skali: 1:50, ABMW sygn. H178
114. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Pawilon sztuki Cmentarnej. Rysunki elewacji. Zmiana, 1913.02.05 F. Behrendt F. Freudenreich, ABMW sygn. H179
115. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Pawilon sztuki Cmentarnej. Projekt pawilonu. Rzut, z 1913.02.05, F. Behrendt, F. Freudenreich, w skali: 1:50, ABMW. w dep.w Muzeum Architektury we Wrocławiu.
116. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Pawilon sztuki Cmentarnej. Projekt pawilonu. Przekroje podłużne przez budowlę oraz przez dziedziniec z urnami, z 1913.02.05, F. Behrendt, F. Freudenreich, w skali: 1:50, ABMW, w dep.w Muzeum Architektury we Wrocławiu.
117. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród róż. Projekt 2 okrągłych podium. Rysunek elewacji, przekrój i rzut z 1913.02.10, Jaide, F. Freudenreich, w skali: 1:1000, ABMW sygn. H156
118. Wystawa Stulecia. Lampy i oświetlenie terenów wystawowych. Projekt kandelabru i lampy oświetleniowej. Przekrój, rzut. widok ogólny, z 1913.02.18, APW. AmW, sygn. 17141
119. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród róż. Rysunek elewacji, przekrój i rzut, 1913.02.19, Jaide, F. Freudenreich, w skali: 1:50, ABMW sygn. H157
120. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród róż. Wejście do ogrodu od strony obecnej ulicy Mickiewicza. Rysunek - widok z marca 1913 r., Jaide, APW. AmW, sygn. 17144

121. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród róż. Wejście do ogrodu od strony obecnej ulicy Mickiewicza. Rzut, rysunek elewacji, z marca 1913 r., Jaide, w skali: 1:50 APW. AmW, sygn. 17144
122. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom myśliwski. Plan sytuacyjny, rzut poziomy parteru i piętra dachowego, przekrój, rys. elewacji, z 1913.03.06 M. Kiehnel, w skali: 1:100, ABMW sygn. H701
123. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Drewniany kościółek z XVII w z Kędzierzyna. Plan sytuacyjny kościoła na Wystawie Stulecia, z 1913.03.08, L. Bürgemeister, Th. Effenberger, w skali: 1:1000, ABMW sygn. H070
124. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Drewniany kościółek z XVII w z Kędzierzyna. Elewacja boczna, przekrój, plan sytuacyjny, z 1913.03.08, L. Bürgemeister, Th. Effenberger, Kalusche, w skali: 1:100, ABMW sygn. H071
125. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Rozplanowanie kiosku firmy Julius Monhaupt Handelsgärtnerei przy Ogrodach Historycznych z 1913.03.16, w skali: 1:50, ABMW sygn. H193
126. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński. Projekt wejścia głównego do ogrodu, z 1913.04.04, P. Schreiber, w skali: 1:50 APW. AmW, sygn. 17144
127. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród Działkowy. Altana mieszkalna, działka dla Kreczmera. Plan sytuacyjny, z 1913.04.09, Jaide, ABMW sygn. H196
128. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród Działkowy. Altana mieszkalna, działka dla Kreczmera, , 1913.04.09, Jaide, w skali: 1:20, ABMW sygn. H197
129. Wystawa Stulecia. Lotnisko. Projekt prowizorycznego budynku biurowego oraz 3 toalety (Leerbeuteler Flugwoche), z 1913.04.19, G. Rzechulka Baugescheft, w skali: 1:3000, ABMW sygn. H195
130. Wystawa Stulecia. Restauracja Lindenberg. Projekt pomieszczeń gospodarczych. Plan sytuacyjny, rzut poziomy. przekroje, rys. elewacji, z 1913.05.06, G. Hossenfelder, P. Schreiber, w skali: 1:50, ABMW sygn. H678
131. Wystawa Stulecia. Lotnisko. Rysunek konstrukcyjny prowizorycznego hangaru. Plan sytuacyjny, z 1913.05.24, ABMW sygn. H153

144.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Projekt trzech kominów, etc. w pawilonie wystawy historycznej. Plan sytuacyjny, 1914.07.12, ABMW sygn. H587

145.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Projekt terenów zielonych po zlikwidowaniu prowizorycznych pawilonów Wystawy Stulecia, 1914.11.07, Richter, w skali: 1:1000, APW. AmW, sygn. 35389

146.Plan miasta Wrocławia. 1915 r., druk, ABMW.

147.Projekt budowy nowej gospody w parku Szczytnickim, plan sytuacyjny, R. Gaze i A. Böttcher. październik 1915 r., ABMW sygn. III-23.

148.Projekt budowy nowej gospody w parku Szczytnickim, rzut poziomy, R. Gaze i A. Böttcher. październik 1915 r., ABMW sygn. III-23.

149.Projekt budowy nowej gospody w parku Szczytnickim, elewacja północna i południowa, R. Gaze i A. Böttcher. październik 1915 r., ABMW sygn. III-23.

150.Projekt budowy nowej gospody wraz z budynkiem gospodarczym w parku Szczytnickim, elewacja boczna, przekroje pionowe, R. Gaze i A. Böttcher. październik 1915 r., ABMW sygn. III-23.

151.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Projekt terenów zielonych, 1918.11.03, Richter, w skali: 1:500 APW. AmW, sygn. 35384

152.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Plan sytuacyjny. Obszar targowy - "Breslauer Messe A.G." około 1918 A. Stephan, w skali: 1:2000, ABMW sygn. H505

153.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Tereny wystawowe. Sępolno, park Szczytnicki, Biskupin , 1919 r., w skali: 1:5000, ABMW sygn. H064

154.Plan terenów podlegających zarządowi Inspektora Ogrodnictwa E. Heinze. 1919 r., druk, ABMW sygn. VII-63.

155.Tereny Wystawowe. Niezrealizowany projekt M. Berga ukształtowania terenów w 1919 - 1920. Widok z lotu ptaka, 1920 r., Deutschlands Städtebau. Breslau., Berlin 1921, s. 32

156.Ogrody Historyczne. Ogród Renesansowy. Winiarnia. Plan sytuacyjny, rzut poziomy, 1920.05.21, P. Schreiber, w skali: 1:100, ABMW sygn. H630

157.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Plan sytuacyjny, z rzutem pawilonu targowego na miejscu dawnego pawilonu "Künstlerbundu Schlesien", 1920.12.22, P. Schreiber, APW. AmW, sygn. 35375

158.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Plan sytuacyjny, około 1920 r., APW. AmW, sygn. 35361

159.Tereny Wystawowe. Konkurs na rozbudowę Wrocławia. Niezrealizowane projekty terenów z 1922. Widok z lotu ptaka, rysunek perspektywiczny, zdobywcy I nagrody, motto "Antäus", P. Wolfa, rozbudowy terenów w połączeniu z centrum sportowym po południowej stronie Odry, z 1921 r., "Der Städtebau", Jg. XIX, 1922, H. 3/4 s. 24

160.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Projekt ogrodzenia terenów wystawowych, w skali 1:50, podpisany przez M. Berga i R. Konwiarza, z lutego 1922 r., APW. AmW, sygn. 35361

161.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Projekt ogrodzenia. Plan sytuacyjny, rys. 2 przęseł, z maja 1923 r., w skali: 1:20, ABMW sygn. H633

162.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Plan sytuacyjny terenów po wybudowaniu w 1924 roku nowej hali i dziedzińca targowego, z 1924 r., "Schlesische Monatshefte" Jg.2, 1925, s.168

163.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Tzw. założenie Diany. Inwentaryzacja drzewostanu, z grudnia 1924 r., Riedel, Soppart, w skali: 1:500, ABMW sygn. H061

164.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Plan sytuacyjny, około 1924 r., w skali: 1:5000, ABMW sygn. H454

165.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Układ kanalizacji terenów wystawowych, 1925 r., w skali: 1:2000, ABMW sygn. H060

166.Tereny Wystawowe. "Johannis Festwoche" 1925 - 1928. Plan sytuacyjny namiotu z wyszynkiem piwa na "Breslauer Johannisfest 1925", 1925.06.02, Reimelt & Gräbel Baugeschäft, ABMW sygn. H779

167.Plan sytuacyjny dawnych prywatnych parceli prof. Neissera i Friedenthala., 1927 r., rys. tuszem, kredką, ABMW sygn. VII-63.

168.Tereny Wystawowe. "Johannis Festwoche" 1925 - 1928. Plan sytuacyjny "Breslauer Johannistfest 1928", 1928.06.03, ABMW sygn. H758

169.Projektowane ścieżki ułatwiające komunikację między parkiem Szczytnickim i Stadionem Olimpijskim. A. Stephan, 1928 r., światłokopia, ABMW sygn. VII-63.

170.Projektowane ścieżki w Bandewäldchen ułatwiające komunikację między Terenami Wystawowymi i północną częścią parku Szczytnickiego. A. Stephan, kwiecień 1929 r., światłokopia, rys. kredką, ABMW sygn. VII-63.

171.Projekt ogrodów kwiatowych na terenie dawnego Ogrodnictwa Miejskiego. A. Stephan, 1929 r., rys. tuszem, ABMW sygn.VII-63.

172a.Wystawa Werkbundu „Wohnung und Werkraum" (WUWA), 15 czerwca 1929 - 15 wrzesień 1929, plan sytuacyjny całej wystawy w skali 1: 1000

172b.Wystawa Werkbundu „Wohnung und Werkraum" (WUWA), 15 czerwca 1929 - 15 wrzesień 1929, plan sytuacyjny wzorcowego osiedla mieszkaniowego.

172.Tereny Wystawowe. Szkolny Ogród Botaniczny. Szkolny Ogród Botaniczny. Plan sytuacyjny, 1930 r., w skali: 1:2000, ABMW sygn. H254

173.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Plan sytuacyjny, 1930.03.26, A. Stephan, w skali: 1:2000, ABMW sygn. H502

174.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. "Breslauer Messe A.G. Messegelände in Scheitnig". Plan sytuacyjny, około 1930 r., ABMW sygn. H463

175.Projektowane połączenie parku Szczytnickiego ze Stadionem Olimpijskim poprzez dawne Ogrodnictwo Miejskie i szkółkę drzewek. 1930 r., rys. tuszem, ABMW sygn. VII-63.

176.Połączenie parku Szczytnickiego ze Stadionem Olimpijskim. A. Stephan, ok. 1930 r., rys. tuszem, ABMW sygn. VII-63.

177.Ogród japoński. Pawilon. Rzuty poziome i przekroje, 1933.01.16, w skali: 1:100, ABMW sygn. H634

178.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Projekt muru odgradzającego przyłączone do ogrodu zoologicznego tereny, odłączone w listopadzie 1935 roku z południowej części terenów wystawowych należących do "Breslauer Messe A.G.", 1935.11.12, E. Grau, ABMW sygn. t.1971

179.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Projekt ogrodzenia dla południowej części targów. Plan sytuacyjny, 1936.06.09, w skali: 1:1000, ABMW sygn. H563

180.Plan miasta Wrocławia z 1937 r., zrealizowane połączenie parku Szczytnickiego ze Stadionem Olimpijskim. 1937 r., druk, ABMW.

181.Plan miasta Wrocławia. Tereny Wystawowe i powiększony Ogród Zoologiczny. 1938 r, druk, ABMW.

182.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Plan sytuacyjny, 1938.około, ABMW sygn. H461

183.Tereny Wystawowe. Projekty rozplanowania przestrzennego od 1914 roku. Plan sytuacyjny, 1946.około, ABMW sygn. H504

184.Tereny Wystawowe. Wystawa Ziem Odzyskanych. Plan sytuacyjny na obszarze dawnego Lunaparku, obecnie Ogród Zoologiczny, z 1948 r., w skali: 1:1000, ABMW sygn. H057

185.Tereny Wystawowe. Wystawa Ziem Odzyskanych. Plan sytuacyjny, z 1948 r., w skali: 1:500, ABMW sygn. H667

186.Tereny Wystawowe. Wystawa Ziem Odzyskanych. Plan sytuacyjny, z maja 1948 r., w skali: 1:500, ABMW sygn. H043

187.Tereny Wystawowe. Wystawa Ziem Odzyskanych. Plan sytuacyjny Pergoli i restauracji, z maja 1948 r., Rutkowska, w skali: 1:500, ABMW sygn. H058

188.Tereny Wystawowe. Wystawa Ziem Odzyskanych. Plan sytuacyjny, z maja 1948 r., w skali: 1:500, ABMW sygn. H668

Ikonografia.

Omówienie ikonografii parku Szczytnickiego.

Zgromadzone materiały ikonograficzne w bardzo różnym stopniu dokumentują wygląd kolejnych etapów rozwoju i przekształceń parku Szczytnickiego. Zdecydowanie najwięcej źródeł pochodzi z wieku XX, a zwłaszcza z okresu Wystawy Stulecia. Z tego względu o ile materiały XIX-wieczne zreprodukowano prawie wszystkie, o tyle późniejsze poddane zostały surowej selekcji.

Pierwsze założenie parkowe w Starych Szczytnikach powstałe pod koniec XVIII wieku już w pierszych latach XIX stulecia doczekało się bardzo ciekawej dokumentacji w postaci prac wrocławskiego grafika F. G. Endlera. W latach 1800 - 1809 opublikował on w popularnym tygodniku „Breslauische Erzähler" zespół trzynastu miedziorytów będących ilustracjami do krótkich opisów parku. Większość grafik Endlera charakteryzuje duża wierność w stosunku do prezentowanego pierwowzoru, możemy więc traktować je jako wiarygodne źródło ikonograficzne.

Endler uwiecznił najbardziej charakterystyczne elementy ogrodu książęcego i jego najbliższego otoczenia:

- widok z mostu Książęcego na Starą Odrę. 1800 r.,
- umierający Gladiator, kopia G. Steina rzeźby hellenistycznej. 1800 r.,
- kolumna Fryderyka Wilhelma II. 1802 r.,
- okrągła ławka z wazonem na polanie w pobliżu kolumny Fryderyka Wilhelma II. 1802 r.,
- widok z lewego brzegu Starej Odry na Ogród Książęcy. 1804 r.,
- pałacyk w Ogrodzie Książęcym. 1805 r.,
- widok wzdłuż osi mostu Książęcego w kierunku topolowej alei prowadzącej do pałacu w Ogrodzie Książęcym. 1808 r.,
- świątynia, w głębi topolowa aleja i belwedery Ogrodu Książęcego. 1808 r.,
- domek Tahitański. 1808 r.,
- widok z lewego brzegu Starej Odry w kierunku Ostrowia Tumskiego. 1808 r.,
- koryto Czarnej Wody, w głębi kolumna Fryderyka Wilhelma II. 1808 r.,
- brzeg Odry w Nowych Szczytnikach. 1809 r.,
- widok z grobli od mostu Zwierzynieckiego w kierunku Ostrowia Tumskiego. 1809 r.

Grafiki Endlera są jedynymi źródłami ikonograficznymi, dzięki którym możemy starać się odtworzyć wygląd ogrodu księcia von Hohenlohe, zwłaszcza mogąc konfrontować je ze znanym z reprodukcji planem tego terenu z 1800 r.

Uzupełnieniem do grafik Endlera jest fotografia z ok. 1910 r.:

- Ehemal. Jagdpavillon des Fürsten Hohenlohe in Scheitnig. abgebrochen 1911. Stare Szczytniki, pawilon myśliwski ks. von Hohenlohe, rozebrany w 1911. MNWr, Dział Dokumentów, sygn. F/W-w/243.

Do drugiego okresu w historii tego terenu nie udało się niestety odszukać żadnych materiałów ikonograficznych, był to okres podziału dawnej posiadłości księcia von Hohenlohe pomiędzy wielu właścicieli, wygląd niektórych fragmentów zdewastowanego ogrodu książęcego znamy z opisów w przewodnikach i czasopismach z pierwszej połowy XIX wieku. Żadne ze znanych źródeł nie było jednak ilustrowane.

Przełomowy w historii parku moment wykupienia w 1854 r. terenu dawnego ogrodu książęcego przez gminę Wrocławia i przeznaczenie go na miejski park Szczytnicki,nie wpłynęło niestety na pojawienie się materiałów ikonograficznych. Musiało minąć dopiero około trzydziestu lat, by park Szczytnicki stał się częstszym tematem fotografii i widokówek, znacznie rzadziej grafik.

Tematem większości fotografii z końca XIX wieku były obiekty architektoniczne budowane na terenie parku, do takich należy zespół zdjęć firmy Eduarda van Deldena i Heinricha Götza:

- Park Szczytnicki, kolumna Fryderyka Wilhelma po renowacji. ok. 1900 r., fotografia, Oddz. Zb. Graf. BUWr sygn. 740;
- Park Szczytnicki, szlet miejski w północno-zachodniej części parku. ok. 1900 r., fotografia, Oddz. Zb. Graf. BUWr sygn. 692;
- Willa prof. Neissera. ok. 1900 r., fotografia, Oddz. Zb. Graf. BUWr sygn. 688;
- Ogrodnictwo przy parku Szczytnickim, magazyn sprzętu ogrodniczego. ok. 1900 r., fotografia, Oddz. Zb. Graf. BUWr sygn. 846;

oraz fotografie nieznanego autorstwa:

- Park Szczytnicki, szalet miejski w pobliżu Szwajcarki. ok. 1900 r., fotografia, Oddz. Zb. Graf. BUWr sygn. 847;
- Szkolny Ogród Botaniczny przy parku Szczytnickim, budynek gospodarczy. ok. 1906 r., fotografia, Oddz. Zb. Graf. BUWr sygn. 995.

Rzadziej spotyka się fotografie pejzażowe, dokumentujące piękno założenia parkowego, nietypowe więc są trzy zdjęcia, nieznanego autora, bez podpisów, prezentujące najprawdopodobniej teren tzw. polany Neissera:

- park Szczytnicki, polana Neissera, fragment polany otoczonej dębmi, w głębi widoczny drewniany mostek nad wąskim korytem Czarnej Wody. Ok. 1900 r., MNWr, Dział Dokumentów;
- park Szczytnicki, polana Neissera, fragment polany, widok w kierunku wewnętrznej drogi parkowej. Ok. 1900r., MNWr, Dział Dokumentów;
- park Szczytnicki, polana Neissera, w głębi widoczna grobla nad starym korytem Odry. Ok. 1900 r., MNWr, Dział Dokumentów.

Dopiero na początku XX stulecia w publikacjach związanych z mającym miejsce we Wrocławiu XV. Ogólnym Zjazdem Towarzystwa Niemieckich Artystów-Ogrodników pojawiły się zdjęcia bardziej zainteresowane krajobrazami parku i sąsiadujących z nim terenów spacerowych. Najciekawsze fotografie pochodzą z okolicznościowego „Zur Erinnerung an die XV. Hauptversammlung des Vereins deutscher Gartenkünstler..." Breslau 1902:

- otoczenie pomnika Diany, widok w kierunku północnym;
- polana z kolumną Fryderyka Wilhelma II;
- sztuczny wodospad w pobliżu Wężowej Góry;
- mostek na stawie w Bandewäldchen;
- staw Ferdinanda Cohna, widok w kierunku wschodnim.

Kilka lat później, około 1905 r, ukazała się publikacja prezentująca osiągnięcia Wrocławskiego Towarzystwa Upiększania Miasta: „Breslauer Verschönerungsverein" Breslau /b.d./. Zamieszczone w niej fotografie prezentują m.in. mniejsze tereny spacerowe, satelitarne w stosunku do parku Szczytnickiego, są to:

- staw Ferdinanda Cohna, widok w kierunku wschodnim;
- teren między groblą nad Odrą i stawem Ferdinanda Cohna;
- drewniany pawilon nad Odrą na wschód od stawu Ferdinanda Cohna;
- promenada spacerowa wzdłuż zachodniego ogrodzenia Ogrodu Zoologicznego;
- dąb Hobrechta nad Odrą, na północ od Lasku Brzozowego;
- okolice dębu Hobrechta.

Do obu wymienionych powyżej publikacji fotografie wykonała firma Eduarda van Deldena i Heinricha Götza.

Wybrane fragmenty parku prezentują też widokówki:

- Breslau, Scheitnig, Partie am Schwarzwasser. Mostek na rzece. widokówka barwn, 1926 r., MNWr, Dział Dokumentów sygn. 536(4);
- Breslau-Scheitnig. Parkpartie am Kalkscheunloch. Widok na staw z tarasu. 1907 r., MNWr, Dział Dokumentów sygn. 536(5).

Zastanawiająca wydaje się mała popularność malowniczej, często wspominanej w źródłach drukowanych, Szwajcarki - restauracji w starej części parku na polanie w pobliżu kolumny Fryderyka Wilhelma II. Udało się odnaleźć tylko typowe, prawie identyczne przedstawienia budynku, już po ostatniej rozbudowie w 1887 r., prezentujące restaurację od południowego zachodu lub południa:

- Widok spod Szwajcarki w kierunku kolumny Fryderyka Wilhelma II. ok. 1889 r.,drzeworyt, [W:] H. Markgraf: Breslau und Umgebung. Zürich 1889;
- Breslau. Restauration im Scheitniger Park. Szwajcarka, widok od strony południowej, z prawej widoczna stara część Szwajcarki. 1894 r., A. Fabian & Comp., Breslau. repr. fot., MNWr, Dział Dokumentów;
- Breslau. Schweizerei mit Scheitniger Park. Park Szczytnicki, widok na Szwajcarkę j.w. widokówka barwna, 1914 r., MNWr, Dział Dokumentów sygn. 536(1);
- Breslau, Scheitniger Park. Schweizerei Inh. Ch. Sepmer. Widok na Szwajcarkę j.w.1912 r., widokówka, MNWr, Dział Dokumentów sygn. 498(2);
- Breslau, Schweizerei, Scheitniger Park. widok na Szwajcarkę j.w. widokówka barwna, pocz. XX w., MNWr, Dział Dokumentów sygn. 536(3).

Dość ubogą ikonografię posiadają pomniki zlokalizowane na terenie parku Szczytnickiego:

- Breslau. Scheitniger Park Diana- Gruppe. Pomnik Diany polującej z dwoma psami. Widokówka barwna, 1908 r., MNWr, Dział Dokumentów sygn. 536(6);
- Diana. Scheitnig. Park Szczytnicki, pomnik Diany. Fot. K. F. Klose, ok. 1938 r., repr. fot. w publikacji W. Nickela dotyczącej pomników wrocławskich;
- Breslau. Schiller-Denkmal.Pomnik Fryderyka Schillera.1908 r., widokówka, MNWr, Dział Dokumentów sygn. 536(7);
- Breslau. Schillerdenkmal im Scheitniger Park. Widok na pomnik Schillera poprzez staw. widokówka barwna,1906 r., MNWr, Dział Dokumentów sygn. 536(8);
- Schiller-Denkmal. Scheitnig. Park Szczytnicki, pomnik Friedricha Schillera w Bandewäldchen, Fot. K. F. Klose, ok. 1938 r., repr. fot. w publikacji W. Nickela;

- Eichendorff-Denkmal. Scheitnig. Park Szczytnicki, pomnik Josepha von Eichendorffa. Fot. W. Silber, ok. 1938 r., repr. fot. w publikacji W. Nickela.

Materiały ikonograficzne dotyczące Terenów Wystawowych.

Szczególnie bogatą ikonografię posiadają Tereny Wystawowe, zwłaszcza z okresu Wystawy Stulecia w 1913 r. Duża ilość materiału nie pozwala na wymienienie wszystkich, przeważają fotografie oraz widokówki przygotowane na podstawie fotografii. Najsilniejszy związek z przekształceniami parku miały: Wystawa Sztuki Ogrodowej i Wystawa Sztuki Cmentarnej, dlatego źródła dokumentujące te części Wystawy Stulecia są najliczniej prezentowane. Na uwagę zasługują też materiały dotyczące wszystkich obiektów architektonicznych organizujących przestrzeń Terenów Wystawowych: Hali Stulecia, Pawilonu Czterech Kopuł i pozostałych pawilonów.

Bardzo ciekawym źródłem jest przechowywany w Gabinecie Śląsko-Łużyckim pod sygnaturą Yb 2286 a, album sztuczny 49 widokówek wydanych z okazji Wystawy Stulecia. Dla dokumentacji fragmentu parku gdzie zorganizowano Wystawę Sztuki Ogrodowej ważne jest dziesięć z nich:

- Ogród japoński. Widok od strony herbaciarni w kierunku zachodnim, obecnej ulicy Mickiewicza na pawilon i altanę ogrodową oraz wyspę.
- Ogrody Historyczne. Widok w kierunku południowym wzdłuż ścieżki biegnącej przy ogrodach historycznych. Na pierwszym planie ogrodzenie ogrodu z czasów Karlońskich.
- Ogród japoński. Widok od strony dawnej herbaciarni w stronę południowo zachodnią.
- Ogród japoński. Widok od strony obecnej ulicy Mickiewicza w kierunku południowo - wschodnim na pawilon na wodzie i altanowy most na stawie Eichborna.
- Ogrody Specjalne. Ogród Bauge. Deutschland. Widok ogólny.
- Ogrody Specjalne. Ogród angielski - romatyczny Widok ogólny.
- Brama wejścia głównego. Widok w kierunku hali Stulecia.
- Ogrody Historyczne. Ogród barokowy. Widok w kierunku pergoli.
- Ogrody Historyczne. Ogród Renesansowy. Widok na ogród i belweder.
- Ogrody Specjalne. Ogród C. Berndt z Zirlau. Widok ogólny.

Bogaty zbiór widokówek uzupełnia dodatkowa karta pocztowa przechowywana w Dziale Grafiki Biblioteki Zakładu Narodowego Ossolineum we Wrocławiu:

- Ogrody Specjalne. Dom jednorodzinny - dom letniskowy. Widok ogólny.

Bogaty wybór reprodukcji fotografii dotyczących Wystawy Sztuki Ogrodowej znalazł się też w czasopismach:

w dodatku do 172 rocznika „Schlesische Zeitung" z 1913 r.:

- Ogród japoński. Widok od strony mostu na stawie Eichborna w kierunku obecnej ulicy Mickiewicza na pawilon ogrodowy na stawie,
- Ogrody Specjalne. Dom myśliwski. Wnętrze, pokój pana domu,
- Ogród japoński. Widok od strony wejścia przy obecnej ulicy Mickiewicza, w kierunku południowo wschodnim.
- Ogrody Specjalne. Dom jednorodzinny - dom letniskowy. Widok ogólny.
- Ogród japoński. Widok na altanowy most na stawie Eichborna,
- Ogrody Historyczne. Ogród Laurentiusa Scholz. Widok na bramę wejściową i altanę ogrodową
- Ogród japoński. Widok od strony obecnej ulicy Mickiewicza w kierunku południowo wschodnim z widokiem na wyspę i łączącym ją mostkiem.
- Ogród japoński. Pawilon ogrodowy, altana,
- Ogród japoński. Widok na ścieżkę wyłożoną kamieniami, w dali bambusowa altana i pawilon ogrodowy, widok od strony południowo zachodniej.
- Ogrody Historyczne. Ogród gotycki. Ogród gotycki i ogród z czasów karolińskich - ogród klasztorny.
- Ogrody Historyczne. Ogród barokowy. Widok w kierunku belwederu.
- Ogrody Historyczne. Ogród Renesansowy. Widok na tarasy.
- Ogrody Specjalne. Dom jednorodzinny - dom letniskowy. Widok ogólny. Określany jako „Riesengebirgehaus".

w „Schlesische Woche":

- Ogrody Specjalne. Ogród angielski - romatyczny. Widok ogólny.

w „Schlesien":

- Ogród japoński. Widok od strony południowej na pawilon ogrodowy na stawie Eichborna.

Fotograficzna dokumentacja Wystawy Sztuki Cmentarnej znajduje się w katalogu: Ausstellung für Friedhofkunst Breslau 1913 oraz w czasopismach, wbrano:

- Widok na aleję cmentarną wzorcowego cmentarza typu leśnego.
- Pawilon sztuki Cmentarnej. Widok na elewację frontową z wejściem głównym oraz aleję doprowadzającą do pawilonu.

Wygląd pawilonów wystawowych utrwalono na:

- Widok z wiaduktu w kierunku na Pawilon Wystawy Historycznej.Widokówka, Zakład Narodowy Ossolińskich, Biblioteka, Oddział Zbiorów Grafiki syg. inr.r.9356.
- Widok z wiaduktu w kierunku na Pawilon Wystawy Historycznej. czerwiec 1913 r., widokowka, Zakład Narodowy Ossolińskich, Biblioteka, Oddział Zbiorów Grafiki syg. inr.r.9356.
- Pawilon Wystawowy Künstlerbundu Schlesien i budynku Zarządu Wystawy. Widok od strony wejścia głównego Wystawy Stulecia na Halę Stulecia, Pawilon Wystawy Historycznej i Pawilon Künstlerbundu Schlesien. 1913 r., reprod. fot. z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer".
- Pawilon Wystawy Historycznej. (Pawilon 4 kopuł) Widok z dachu Hali Stulecia w kierunku północno zachodnim,maj 1913 r., reprod. fot. z: „Schlesische Woche".
- Pawilon Wystawy Historycznej. (Pawilon 4 kopuł) Widok na elewację południową, i fragment elewacji wschodniej. Schlesische Zeitung.
- Pawilon Wystawy Historycznej. (Pawilon 4 kopuł) Widok na zachodnią elewację dzidzińcową, ogród empirowy oraz fontanna zwieńczona rzeźbą figury Pallas Ateny. Fotografia Pichlera z okresu otwarcia Wystawy Stulecia. maj 1913 r., reprod. z: „Schlesien".
- Widok na pawilon wystawy historycznej i ścieżkę wzdłuż jego wschodniej elewacji. ok. 1930 r., widokówka, MN Wr. Zbiory Specjalne syg. 518/5.
- Teatr letni. Widok w kierunku sceny. maj 1913 r., reprod. z: „Schlesische Zeitung.
- Lunapark. Rozplanowanie terenów. Widok na tereny lunaparku tuż przed otwarciem wystawy z zachodniego wiaduktu. 8 maj 1913 r., reprod. z: „Schlesische Zeitung".
- Widok od strony północno zachodniej na Halę Stulecia, główną restaurację, pergolę, pawilon mody, pawilony muzyczne. czerwiec 1913 r., reprod. z: „Schlesien" Jg. VI.
- Hala Stulecia Wejście główne na Wystawę Stulecia, czerwiec 1913 r., widokówka, MN Wr. Zbiory Specjalne syg.518.
- Główna Restauracja Tarasowa. Widok od strony stawu, wieczorem przy oświetleniu elektrycznym. maj 1913 r., reprod. fot. z: „Schlesische Woche".
- Główna Restauracja Tarasowa. Widok od strony północno - zachodniej. lata 20. XX w., Bildarchiv Foto Marburg Kunstgeschichtlichen Institut der Philipps-Universität w Marburgu syg. 1.194.244.
- H.Klette: Tereny Wystawowe. Widok od strony pergoli w kierunku na restaurację i pawilon wystawy historycznej.ok. 1935 r., fot. BUWr Oddz. Zb. Graf. syg. 2656.

- Wrocławskie Targi. Hala targowa i dziedziniec targowy. Widok z lotu ptaka od strony południowo - wschodniej. 1936 r., fot. w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. Syg. 60293.
- Tereny Wystawowe. ok. 1955 r., widokówka, zbiory prywatne.

W zbiorach Luftbildarchiv Ostdeutschland w J.G. Herder - Institut Bildarchiv w Marburgu, w Bildarchiv Foto Marburg Kunstgeschichtlichen Institut der Philipps-Universität w Marburgu oraz w Oddziale Zbiorów Graficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu przechowywane są fotografie lotnicze, wykonane między 1913 i 1942 rokiem. Obejmują one swoim zasięgiem część parku Szczytnickiego z Terenami Wystawowymi i Ogród Zoologiczny. Również w czasopismach: „Schlesien", „Schlesische Woche" i „Ostdeutsche Bauzeitung" reprodukowane są zdjęcia lotnicze, większość z nich jest zamieszczona w studium.

Wykaz ikonografii.

1. F.G. Endler: Aussicht von der Altscheitniker Brücke. Widok z mostu Książęcego na Starą Odrę. 1800 r., miedzioryt, [W:] Breslauische Erzähler, 1800, nr 17.
2. F.G. Endler: Der sterbende Fechter. Umierający Gladiator, kopia G. Steina rzeźby hellenistycznej. 1800 r., miedzioryt i akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1800, nr 18.
3. F.G. Endler: Der Platz um die Trajans-Säule in Scheitnig. Kolumna Fryderyka Wilhelma II. 1802 r., akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1802, nr 26.
4. F.G. Endler: Eine Partie im Walde bei Scheitnig. Okrągła ławka z wazonem na polanie w pobliżu kolumny Fryderyka Wilhelma II. 1802 r., akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1802, nr 27.
5. F.G. Endler: Eine Partie bei Scheitnig. Widok z lewego brzegu Starej Odry na Ogród Księcia Hohenlohe. 1804 r., akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1804, nr 39.
6. F.G. Endler: Eine Partie bei Scheitnig. Pałacyk w Ogrodzie Księcia Hohenlohe. 1805 r., miedzioryt i akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1805, nr 39.
7. F.G. Endler: Eine Partie bei Scheitnig. Widok wzdłuż osi mostu Książęcego w kierunku topolowej alei prowadzącej do pałacu w Ogrodzie Księcia Hohenlohe. 1808 r., miedzioryt i akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1808, nr 36.
8. F.G. Endler: Der Tempel bei Scheitnig. Świątynia, w głębi topolowa aleja i belwedery Ogrodu Księcia Hohenlohe. 1808 r., miedzioryt i akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1808, nr 37.

9. F.G. Endler: Das Otaheitische Häuschen bei Scheitnig. Domek Tahitański. 1808 r., miedzioryt i akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1808, nr 38.
10. F.G. Endler: Eine Partie im Scheitniger Wege. Widok z lewego brzegu Starej Odry w kierunku Ostrowia Tumskiego. 1808 r., miedzioryt i akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1808, nr 40.
11. F.G. Endler: Eine Partie bei Scheitnig. Koryto Czarnej Wody, w głębi kolumna Fryderyka Wilhelma II. 1808 r., akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1808, nr 42;
12. F.G. Endler: Eine Partie bei Neuscheitnig. Brzeg Odry w Nowych Szczytnikach. 1809 r., akwaforta, [W:] Breslauische Erzähler, 1809, nr 38.
13. F.G. Endler: Neuscheitnig. Widok z grobli od mostu Zwierzynieckiego w kierunku Ostrowia Tumskiego. 1809 r., miedziort i akwaforta, [W:] Breslauische Erzäler, 1809, nr 40.

13a.Rycina prezentująca wyścigi konne 30 maja 1834 r. na Szczytnikach, [W:] Pickelhäring: Das Fest des Wettrenns zu Breslau am 30. und 31. Mai 1834. Breslau 1834

13b.Król Fryderyk Wilhelm IV na trybunie toru wyścigów konnych na Sczytnikach, rycina [W:] Schlesischer Verein für Pferdezucht und Pferderennen 1832 - 1907, Breslau 1907, s. 17

13c.Cesarz Wilhelm I 10 września 1882 r. podczas wyścigów konnych na Szczytnikach fotografia [W:] Schlesischer Verein für Pferdezucht und Pferderennen 1832 - 1907, Breslau 1907, s.

14. Park in Scheitnig. Widok spod Szwajcarki w kierunku kolumny Fryderyka Wilhelma II. ok. 1889 r.,drzeworyt, [W:] H. Markgraf: Breslau und Umgebung. Zürich 1889, s. 82.
15. Szwajcarka. Reprodukcja fotografii 1894 r., MNWr., Dział Dokumentów, sygn. brak.
16. Ed. van Delden, H. Götz: Park Szczytnicki, kolumna Fryderyka Wilhelma po renowacji. ok. 1900 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 740.
17. Ed. van Delden, H. Götz: Park Szczytnicki, szalet miejski w północno-zachodniej części parku. ok. 1900 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 692.
18. Ed. van Delden, H. Götz: Willa prof. Neissera. ok. 1900 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 688.
19. Ed. van Delden, H. Götz: Ogrodnictwo przy parku Szczytnickim, magazyn sprzętu ogrodniczego. ok. 1900 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 846.
20. Park Szczytnicki, szalet miejski w pobliżu Szwajcarki. ok. 1900 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 847.
21. Scheitnig - Diana. Otoczenie pomnika Diany, widok w kierunku północnym. ok. 1902 r., repr. fot., [W:] Zur Erinnerung an die XV. Hauptversammlung des Vereins deutscher Gartenkünstler..., Breslau 1902, il. 6.

22. Scheitnig - Friedrich Wilhelm II. Polana z kolumną Fryderyka Wilhelma II. ok. 1902 r., repr. fot., [W:] j.w. il. 7.
23. Scheitnig - Wasserfall. Sztuczny wodospad w pobliżu Wężowej Góry. ok. 1902 r., repr. fot., [W:] j.w. il. 8.
24. Scheitnig - Parkbrücke. Most na stawie w Bandewäldchen (?). ok. 1902 r., repr. fot., [W:] j.w. il. 9.
25. Ed. van Delden, H, Götz: Das Kalkscheunenloch. Późniejszy staw Ferdinanda Cohna, widok w kierunku wschodnim. ok. 1902 r., repr. fot., [W:] Breslauer Verschönerungsverein. Breslau b.r., s. 15.
26. Wilhelmshafen. 1903 r., widokówka, Oddz. Zb. Graf. BUWr., sygn. 16 394.
27. Ed. van Delden, H. Götz: Am Oderdeich, hinterm Kalkscheunenloch. Teren między groblą nad Odrą i stawem Ferdinanda Cohna. ok. 1905 r., reprod. fot., [W:] j.w. s. 17.
28. Ed. van Delden, H. Götz: Pavillon auf dem Oderdeich (Oberwasser). Drewniany pawilon nad Odrą na wschód od stawu Ferdinanda Cohna. ok. 1905 r., repr. fot., [W:] j.w. s. 19.
29. Ed. van Delden, H. Götz: Am Strauchwehr.Droga wzdłuż zachodniego ogrodzenia Ogrodu Zoologicznego ok. 1905, repr. fot., [W:] j.w. s. 21;
30. Ed. van Delden, H. Götz: Die Hobrechteiche. Dąb Hobrechta nad Odrą, na północ od Lasku Brzozowego. ok. 1905 r., repr. fot., [W:] j.w. s. 23.
31. Ed. van Delden, H. Götz: An der Hobrechteiche. Okolice dębu Hobrechta. ok. 1905 r., repr. fot., [W:] j.w. s. 25.
32. Szkolny Ogród Botaniczny przy parku Szczytnickim, budynek gospodarczy. ok. 1906 r., fotografia, Oddz. Zb. Graf. BUWr., sygn. 995.
33. Pawilon myśliwski ks. Hohenlohe. Ok. 1910 r., fot., MNWr., Dział Dokumentów, sygn. brak.
34. Wejście do Ogrodu Zoologiczego od strony Odry, przystań statków wycieczkowych. 1913 r., widokówka, Oddz. Zb. Graf. BUWr., sygn. 16 405.
35. Wystawa Stulecia. Pawilon Wystawowy „Künstlerbundu Schlesien" i budynku Zarządu Wystawy. Widok od strony wejścia głównego Wystawy Stulecia., Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer" Jg. 172 (1913) s. 5
36. Wystawa Stulecia. Pawilon Wystawy Historycznej. (Pawilon czterech kopuł) Widok z dachu Hali Stulecia w kierunku północno zachodnim, fotografia z okresu otwarcia Wystawy Stulecia. Reprodukcja z: „Schlesische Woche" Jg.1 1913, Nr 2 strona tytułowa
37. Wystawa Stulecia. Pawilon Wystawy Historycznej. (Pawilon czterech kopuł) Widok na elewację południową, i fragment elewacji wschodniej. Fotografia z okresu otwarcia Wystawy Stulecia, reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer" Jg. 172 (1913) s. 17

38. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński. Widok od strony herbaciarni w kierunku zachodnim, na pawilon i altanę ogrodową oraz wyspę. Widokówka w: Gabinet Śląsko - Łużycki BUWr., syg. Yb 2286a
39. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński. Widok od strony wejścia przy obecnej ulicy Mickiewicza, w kierunku południowo wschodnim, reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer" Jg. 172 (1913), s. 24
40. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom jednorodzinny - dom letniskowy. Widok ogólny. Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer", Jg. 172 (1913), s. 24
41. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński. Widok na altanowy most na stawie Eichborna, Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer", Jg. 172 (1913), s. 25
42. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Widok w kierunku południowym wzdłuż ścieżki biegnącej przy ogrodach historycznych. Na pierwszum planie ogrodzenie ogrodu z czasów Karolińskich. Widokówka w: Gabinet Śląsko - Łużycki BUWr., syg. Yb 2286a
43. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński. Widok od strony obecnej ulicy Mickiewicza w kierunku południowo - wschodnim na pawilon na wodzie i altanowy most na stawie Eichborna. Widokówka w: Gabinet Śląsko - Łużycki BUWr., syg. Yb 2286a
44. Wystawa Stulecia. Główna Restauracja Tarasowa. Widok od strony stawu, wieczorem przy oświetleniu elektrycznym. Reprodukcja z: „Schlesische Woche" Jg.1, 1913, Nr 12 strona tytułowa
45. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród angielski - romatyczny. Widok ogólny. Widokowka z: Gabinet Śląsko - Łużycki BUWr., syg. Yb 2286a
46. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród angielski - romatyczny Widok ogólny. Reprodukcja z: „Schlesische Woche" Jg.1, 1913, Nr 7 strona tytułowa
47. Wystawa Stulecia. Pawilon Wystawy Historycznej. (Pawilon czterech kopuł) Widok na zachodnią elewację dziedzińcową, ogród empirowy oraz fontannę zwieńczona rzeźbą Pallas Ateny. Fotografia z okresu otwarcia Wystawy Stulecia. Reprodukcja z: „Schlesien", Jg.VI 1912/1913, s. 523
48. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród Laurentiusa Scholz. Widok na bramę wejściową i altanę ogrodową. Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer", Jg. 172 (1913), s. 12

49. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński. Widok od strony obecnej ulicy Mickiewicza w kierunku południowo wschodnim z widokiem na wyspę i łączącym ją mostkiem. Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer", Jg. 172 (1913), s. 24
50. Wystawa Stulecia. Teatr letni. Widok w kierunku sceny. Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer" Jg. 172 (1913), s. 23
51. Wystawa Stulecia. Brama wejścia głównego. Widok w kierunku hali Stulecia. Widokówka z roku 1913 w: Gabinet Śląsko - Łużycki BUWr., syg. Yb 2286a
52. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński. Pawilon ogrodowy, altana, gwasz. Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer", Jg. 172 (1913), s. 14
53. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński. Widok na ścieżkę wyłożoną kamieniami, w dali bambusowa altana i pawilon ogrodowy, widok od strony południowo zachodniej. Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer", Jg. 172 (1913), s. 24
54. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród gotycki i ogród z czasów karolińskich - ogród klasztorny. Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer", Jg. 172 (1913), s. 12
55. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Widok na aleję cmentarną wzorcowego cmentarza typu leśnego. Reprodukcja z: Ausstellung für Friedhofkunst Breslau 1913 (Katalog) Breslau (1913)
56. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Cmentarnej. Pawilon sztuki Cmentarnej. Widok na elewację frontową z wejściem głównym oraz aleję doprowadzającą do pawilonu, reprodukcja z: „Schlesien", Jg. VI, 1912/1913, Beilage
57. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród barokowy. Widok w kierunku pergoli. Widokówka w: Gabinet Śląsko - Łużycki BUWr., syg. Yb 2286a
58. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród barokowy. Widok w kierunku belwederu. Reprodukcj z: „Schlesische Zeitung. Sondernummer" Jg. 172 (1913) s. 12
59. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród Renesansowy. Widok na ogród i belweder. Widokówka w: Gabinet Śląsko - Łużycki BUWr. syg. Yb 2286a
60. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród C. Berndt z Zirlau. Widok ogólny. Widokówka z: Gabinet Śląsko - Łużycki BUWr. syg. Yb 2286a
61. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród Renesansowy. Widok na tarasy. Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung", Dodatek do wydania Jg. 172, 1913 z: 08.05.1913 b.s.

62. Wystawa Stulecia. Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom jednorodzinny - dom letniskowy. Widok ogólny. Widokówka z: Zakład Narodowy Ossolińskich we Wrocławiu Biblioteka, Oddział Zbiorów Grafiki. Syg. inv. r.9359
63. Dom jednorodzinny dla Brochowa. Widok na elewację frontową. Reprodukcja z:, „Schlesische Zeitung. Sondernummer", Jg. 172 (1913), s. 25
64. Wystawa Stulecia. Lunapark. Rozplanowanie terenów. Widok na tereny lunaparku tuż przed otwarciem wystawy z zachodniego wiaduktu. Reprodukcja z: „Schlesische Zeitung", Dodatek do wydania Jg. 172, 1913 z: 08.05.1913 b.s.
65. Wystawa Stulecia. Widok z lotu ptaka na pawilon wystawy historycznej, cukiernię i fragment ogrodów historycznych. Reprodukcja z: „Schlesische Woche", Jg.1, 1913, Nr 2, strona tytułowa
66. Wystawa Stulecia. Widok z wiaduktu w kierunku na pawilon wystawy historycznej. Widokówka w: Zakład Narodowy Ossolińskich we Wrocławiu Biblioteka, Oddział Zbiorów Grafiki syg. inr.r.9356
67. Wystawa Stulecia. Widok z lotu ptaka od strony północnej w kierunku południowym. Reprodukcja z: „Schlesien" Jg. VII, 1913/14, s. 90
68. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-wschodniej. Fotografia z: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg syg. Nr.105942, około 1918 r.
69. Wystawa Stulecia. Główna Restauracja Tarasowa. Widok od strony północno - zachodniej. Fotografia z lat 20 - tych. w: Bildarchiv Foto Marburg Kunstgeschichtlichen Institut der Philipps-Universität w Marburgu syg. 1.194.244, 1920 r.
70. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej. Reprodukcja z: „Ostdeutsche Bauzeitung" Jg. 22, 1924 s. 101,z 1924 r.
71. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowej. Fotografia z: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60068, z 1925 r.
72. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej. Fotografia z: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60072, z 1925 r.
73. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej. Fotografia z: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60071, z 1925 r.
74. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-wschodniej. Fotografia z: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60073, z 1925 r.
75. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowej. Fotografia z: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60074, z 1925 r.

76. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej. Fotografia z: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60078, 1925 r.
77. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-wschodniej. Fotografia z: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60075, z 1925 r.
78. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony północnej. Fotografia w: Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, syg. 765, około 1927.
79. Tereny Wystawowe po 1914 r. Widok z lotu ptaka od strony zachodniej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60084, około 1928.
80. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60082, około 1928.
81. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony zachodniej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60083, około 1928.
82. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60081, około 1928.
83. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60080, około 1928.
84. Wejście do Ogrodu Zoologicznego od strony Odry, przystań statków wycieczkowych. 1929 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr. sygn. 6815/32.
85. Göpperthain, drewniany kościół św. Jana Nepomucena. 1930 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr. sygn. 6815/61.
86. F. Klose: Park Szczytnicki, widok na pomnik Fryderyka Schillera poprzez staw w Bandewäldchen. lata 30. XX w., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr, sygn. 2641.
87. Tereny Wystawowe. Widok na pawilon wystawy historycznej i ścieżkę wzdłuż jego wschodniej elewacji. Widokówka w: Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Zbiory Specjalne syg. 518/5, około 1930.
88. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony północno-zachodniej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60085, około 1934.
89. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60087, około 1934.

90. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60086, około 1934.
91. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. syg. Nr.60085, około 1934.
92. H. Klette: Tereny Wystawowe. Widok od strony pergoli w kierunku na restaurację i pawilon wystawy historycznej. Fotografia w: Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., syg. 2656, około 1935.
93. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg syg. Nr.105934, około 1935.
94. Tereny Wystawowe. Wrocławskie Targi. Hala targowa i dziedziniec targowy. Widok z lotu ptaka od strony południowo - wschodniej. Fotografia w: J.G. Herder - Institut Bildarchiv, Marburg. Luftbildarchiv Ostdeutschland. Syg. 60293, z 1936 r.
95. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowo-wschodniej. Fotografia w: Bildarchiv Foto Marburg Kunstgeschichtlichen Institut der Philipps-Universität w Marburgu syg. 932.864, około 1937.
96. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony północnej. Fotografia w: Bildarchiv Foto Marburg Kunstgeschichtlichen Institut der Philipps-Universität w Marburgu syg. 932.443, około 1937 r.
97. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony wschodniej. Fotografia w: Bildarchiv Foto Marburg Kunstgeschichtlichen Institut der Philipps-Universität w Marburgu syg. 932.438, około 1937 r.
98. G.Mattke: Park Szczytnicki, widok na jeden ze stawów. 1937 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 2638.
99. H.Klette: Park Szczytnicki, Ogród Japoński, widok na altanę i staw Eichborna. ok. 1937 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 2639.
100. H.Klette: Park Szczytnicki, most na stawie Eichborna. ok. 1937 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 2642.
101. H.Klette: Park Szczytnicki, Ogród Japoński, widok z altany poprzez staw Eichborna na most. ok. 1937 r., fotografia, Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 2643.
102. K.F.Klose: Säule mit der Figur Friedrich Wilhelms II. Scheitnig. Park Szczytnicki, kolumna Fryderyka Wilhelma II. 1938 r., repr. fot., [W:] W. Nickel: Die öffentlichen Denkmäler und Brunnen Breslaus. Breslau 1938, s.36.
103. K.F.Klose: Diana. Scheitnig. Pomnik Diany. 1938 r., repr. fot. [W:] j.w. s. 83.
104. K.F.Klose: Schiller-Denkmal. Scheitnig. Bandewäldchen, pomnik F.Schillera nad stawem. 1938 r., repr. fot., [W:] j.w. s. 107.

105. W.Silber: Eichendorff-Denkmal. Scheitnig. Bandewäldchen, pomnik Eichendorffa. 1938 r., repr. fot., [W:] j.w. s. 126;
106. H.Müller: Park Szczytnicki, widok na staw i altanę w Bandewäldchen. ok. 1938 r., fotografia, Odział Zbiorów Graficznych BUWr., sygn. 2640.
107. Tereny Wystawowe. Widok z lotu ptaka od strony południowej. Fotografia w: Oddział Zbiorów Graficznych BUWr., brak sygnatury, około 1942.
108. Widokówka, przedstawiająca Halę Stulecia i tereny wystawowe około 1955 roku, w: zbiorach prywatnych. Około 1955 r.

HISTORIA PARKU KSIĘCIA HOHENLOHE, HISTORIA SZCZYTNIK.

Leżąca na wschód od Wrocławia wieś Szczytniki wzmiankowana jest po raz pierwszy w 1259 r., gdy książe wrocławski Henryk III sprzedaje ją swemu menniczemu Henrykowi von Slup z sołectwem i przynależnymi mu prawami, w tym prawem połowu w Odrze [29]. Z treści dokumentu wynika, iż wieś była już zasiedlona. Przyjmuje się, iż siedlisko wsi rozciągało się w okolicach dzisiejszych klinik medycznych, na zachodnim brzegu Starej Odry (zapewne reliktem dawnego układu jest ul. K. Marcinkowskiego)[30]. Do wsi należały grunty zarówno na zachodnim jak i na wschodnim brzegu Starej Odry. Wieś nosiła również nazwę Stare Szczytniki [il. Iko. 1]. Natomiast nad północnym brzegiem Odry (rejon obecnej ulicy Wybrzeże Wyspiańskiego i J. Hoene Wrońskiego oraz fragmentu ulic Fr. Joliot - Curie i Benedyktyńskiej) zlokalizowana była osada Nowe Szczytniki, stanowiąca własność miasta [il. Iko. nr 12, 13]. W 1318 dobra w Szczytnikach kupuje magistrat Wrocławia[31]. Łąki wokół wsi służą jako pastwisko i pozostają we władaniu miasta aż do czasu sprzedaży w XVIII w., będąc jedynie dzierżawionymi. W rachunkach miejskich z lat 1445, 1468 i 1469 znajdują się noty o wnoszonych do kasy magistratu opłatach z tytułu korzystania z należącego do miasta lasu w Szczytnikach, tożsamego z obszarem położonym na wschód od Starej Odry, w tym z tzw. Brieskenwalde.

Na Starej Odrze zlokalizowano dwie przeprawy, na południu prom a następnie most na drodze prowadzącej do Dąbia i drugą na północnym krańcu wsi Szczytniki. W 1655 r. wzmiankowany jest tzw. „Scheitniger Brücke", zwany później „Ziegelbrücke" gdyż prowadził do położonej na obecnym Zalesiu cegielni[32]. W roku 1704 postawiono przy moście rogatki straży miejskiej, od tej pory most zwano „Paßbrücke". W 1790 książe Hohenlohe wznosi na tym miejscu nowy drewniany most [il. Iko. 7]. W 1720 r. miasto sprzedaje część gruntów w Szczytnikach, ich właściciele dla odróżnienia od chłopów w tabelach podatkowych określani są mianem „Herr". W 1740 mowa jest o ośmiu właścicielach samodzielnych majątków, a w 1783 o dziesięciu[33].

---

[29] Podstawowe dane o historii Szczytniki i dziejach parku Szczytnickiego podają J. Herold, *Von Scheitnig und seinem Parke, dem „Fürstengarten"*, Breslau 1917 i W. Kurnik, *Scheitnig, das Paradies der Breslauer*, Jahrbuch der schlesisches Friedrich Wilhelm Universität Breslau, Jg. 14, 1969, s. 17-39.

[30] Rekonstrukcji rozplanowania miasta i okolic w końcu XVIII w., w tym Szczytnik, dokonała W. Kononowicz. Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku. Tom II, pod redakcją J. Janczaka, tab. VI i komentarz s. 84-91. Wrocław 1984.

[31] W. Kurnik, op. cit. s. 18.

[32] W. Kurnik, op. cit. s. 20.

[33] W. Kurnik, op. cit. s. 21.

Okolica ta w XVIII stuleciu, podobnie jak sąsiadująca wieś Grüneiche - Zielony Dąb, obecnie Dąbie, była miejscem wypoczynku dla mieszkańców miasta. Wierszowany przewodnik po Wrocławiu z 1732 r. szczególnie podnosi krajobrazowe walory Szczytnik[34]. Nie było to jedyne takie miejsce w najbliższej okolicy miasta. W tym czasie chętnie odwiedzano ogrody letniej rezydencji biskupiej na przedmieściu oławskim, park w Krzeczynie czy słynny ówczesny zdrój w Skarszynie.

Twórcą parku w Szczytnikach był książę Fryderyk Ludwig von Hohenlohe-Ingelfingen. Od 1768 r. pozostawał w służbie króla pruskiego[35]. Stopniowo awansował do rangi generała brygady, a od 1791 lub 1792 r. był gubernatorem Wrocławia. W 1782 poślubia Amalię Mariannę córkę Christany Charlotty von Dieskau i Carla Georga Heinricha von Hoym - pierwszego pruskiego ministra Śląska. W roku następnym zostaje zakupiony majątek w Szczytnikach, z przeznaczeniem na urządzenie podmiejskiej rezydencji. Główną rezydencją rodziny książęcej był miejski pałac przy ul. Wita Stwosza. W Szczytnikach księżę wraz z małżonką nabył parcele położone na wschodnim brzegu Starej Odry, tuż przy moście. Własność rodziny książęcej systematycznie ulegała powiększeniu, osiągając w 1802 r. ok.65 mórg ziemi, do których w 1806 r. dołączono kolejne działki[36]. Zapewne już w 1783 r. rozpoczęto budowę domu, mającego być letnim pałacem oraz towarzyszących mu budowli i oficyn gospodarczych. Zachowany jest sporządzony własnoręcznie przez księcia Hohenlohe plan parku[37] (Kart. nr 1). Ogród Książęcy w Szczytnikach składał się z przylegającego do Starej Odry folwarku i dziedzińca, na który wjazd od Wrocławia prowadził przez most, ogrodu regularnego i ogrodu o charakterze swobodnym, powiększonego przez teren

---

[34] J. Ch. Senftleben, *Breslauischen Wegweiser vor's Tor,* Breslau 1732, cytowany w: . J. Herold, op. cit, s. 11, W. Kurnik, op. cit. s. 22.

[35] Fryderyk Ludwik von Hohenlohe-Ingelfingen (1745 - 1818), w 1768 r. wstąpił do armii pruskiej. Służył pod rozkazami generała Tauentziena. W 1775 r. uzyskał stopień podpułkownika, w 1778 pułkownika, 1788 generała brygady. Dowodził oddziałami piechoty walczącymi z Francją. Zasłynął zwycięstwem pod Kaiserslautern w 1794 r. Cieszył się łaską dworu do czasu klęski pod Jeną w 1806 r. i kapitulacji w Prenzlau. Zdymisjowany z armii i z stanowiska komendanta twierdzy Wrocław usunął się do należących do poślubionej w 1782 r. żony Amalii Marianny z domu Hoym Sławęcic. Tam zmarł nie pełniąc już funkcji publicznych 15 lutego 1818 r. Grobowiec księcia wzniesiono w parku w Sławęcicach. Odlany z żeliwa monument o prostopadłościennym cokole, ozdobionym panopliami i zwieńczony hełmem oraz mieczem nosił dewizę *Ex flammis orior*. F. Cohn, *angenheit und Zukunft des Scheitniger Parkes,* Vortrag in der 11. Sitzung der Naturwisss. Abt. der Schlesische Gesellschaft für vaterlandische Kultur, 68. Jahresbricht..., 1890, s. 113 ff., A. Fischer, Geschichte des Hauses Hohenlohe, Öhringen 1866-71. Linia śląska rodu przedstawiona została w tomie II, cz. 2, s. 94 ff. Przytaczane przez autora historii rodu dokumenty znajdują się nadal w archiwum rodu, na zamku Neuenstein w Badeni-Wirttembergii, w tym osobiste archiwum księcia. K. Schumm, Inventar der handschriftlichen Karten im Hohenlohe Zentralarchiv Neuenstein. Karlsruhe 1961. Inventare der nichtstaatlichen Archive in Baden - Württemberg. Hrg. v. d. Staatlichen Archivverwaltung, Heft 8, 1961.

[36] Herold J., op. cit. s. 13.

[37] Plan ten znany jest z reprodukcji zamieszczonej w : J. Herold, Von Scheitnigi und seinem Parke, dem „Fürstengarten", Breslau 1917, plan I na wklejce za tekstem.

pozostającego własnością miasta lasu Briskenwalde[38]. Ogród Książęcy, bez terenów należących do miasta miał ostatecznie zajmować teren ok. 16,5 ha[39]. Z miastem połączony był nowo przeprowadzoną drogą przebiegającą poza zabudowaniami Starych Szczytnik, którą w latach 1789/90 obsadzono z rozkazu i funduszy księcia Hohenlohe topolami amerykańskimi[40] (Iko. il. 10). Od tego czasu droga nosiła nazwę Scheitniger Wege lub Fürstenstraße. Ta druga nazwa z czasem przyjęła się jako nazwa wschodniego odcinka obecnej ulicy H. Sienkiewicza.

Rekonstrukcji wyglądu Ogrodu księcia Hohenlohe z ok. 1800 r. można dokonać w oparciu o znany z reprodukcji plan Ogrodu [il. Kart. nr 1] oraz opublikowane w Breslauische Erzähler widoki Ogrodu i poszczególnych urządzeń ogrodowych [il. Iko. 1-13].

W opisie planu z 1800 r. zatytułowanego *Plan des Furstl. Hohenlohischen Gartens zu Scheitnig* wymieniono kilkadziesiąt budynków, pawilonów, pomników i innych urządzeń parkowych[41]. Tworzą one bardzo rozbudowany, choć charakterystyczny dla ówczesnej mody

---

[38] J. Herold, op. cit. s. 13, wielkość należących do księcia działek nie była imponująca, w 1802 wynosiła 65 mórg.

[39] W. Irrgang, Bemerkensere Parkanlagen in Schlesien, Dortmund 1978, s. 126.

[40] W. Kurnik, op. cit. s. 25.

[41] Treść legendy zamieszczonej na planie przedstawia się następująco (zachowana pisownia oryginału):

1. Wohnahus
2. "
3. "
4. Orangerie Saal
5. Goertner Haus
6. Stall
7. Kueche
8. Zwinger
9. Cutes Orangerie Haus
10. Wagen Schuppen
11. Vorwerck
12. Billiard Haus
13. Kegelbahn Haus
14. Reitbahn Haus
15. Gartenhaus
16. Vogelhaus
17. Statue des Fechters
18. Theater
19. Statue der Venus
20. Schankel
21. Reitbahn
22. Ruhesitz
23. Rosengarten
24. Japanisches Haus
25. Ruine
26. Hundehütten
27. "
28. Grabmal der P. Eduard
29. Otaheitesches Haus
30. Biuste Friedrich Wilhem II
31. Statue Friedrich II
32. Rotunde
33. Säule
34 Tempel mit der Büste des Koenigs
35. Statue des Laookons
36. Eremitage
37. Statue des Hermaphrodit
38. Büste des Prinzen Leopold
39. Holzstus
40. Vasse
41. Sterbender Fechter
42. Schies Haus
43. Schies Mauer

program. Ogród księcia Hohenlohe zajmował teren na wschód od przeprawy przez Starą Odrę. Jak wynika z opisu planu grunty pomiędzy Starą Odrą a dzisiejszą ulicą J.Kochanowskiego nie należały do ogrodu, znajdowały się tam osobne folwarki. Główne budynki mieszkalne należące do księcia wzniesiono na osi prowadzącej od miasta przez most aleji. Na północ od nich, przy folwarku wybudowano stajnie, powozownie, psiarnię, dom bilardowy, oranżerię, a nad Starą Odrą cylindryczną wieżę z latarnią [il. Iko. 1, 6]. Akwaforty F.G.Endlera ukazują wygląd budynków mieszkalnych [il. Iko. 6, 7]. Były to budowle dwukondygnacyjne, być może o górnej kondygnacji o konstrukcji szkieletowej. Dekoracja elewacji ograniczała się do listwowych boni na parterze. Na wschód od tworzących założoną na odcinku łuku nieregularną pierzeję zabudowań, urządzono część regularną ogrodu. Nie zawierała ona jednak jedynie charakterystycznych kompartymentów pałacowych ogrodów geometrycznych. Mieściły się tam przede wszystkim urządzenia służące rozrywce: teatr, strzelnica, kręgielnia, maneż, oranżeria, rozarium, a w części północnej dom do gry w bilarda. To zestawienie urządzeń świadczy o przeznaczeniu tej części ogrodu przede wszystkim dla zabaw a nie dla reprezentacji. Wychodząca w kierunku wschodnim od manežu, poprowadzono po grobli, droga prowadziła obrzeżem części regularnej ku rotundzie w formie monopteru [il. Iko. 8]. Drogę tą obsadzono topolami, a dla urozmaicenia na sztucznie usypanym wzniesieniu wybudowano pawilon zwany domkiem tahitańskim [il. Iko. 9]. Część nieregularna ogrodu zajmowała prócz terenów zakupionych przez księcia również należące do miasta łąki i las tzw. Brieskenwalde. Jej kształtowanie opierało się na wykorzystaniu polan leśnych i pastwisk dla stworzenia swobodnych wnętrz parkowych połączonych układem dróg parkowych w większości o nieregularnym przebiegu. Głównymi punktami tworzącymi kompozycje ogrodu, prócz wymienionego już monopteru była położona na północny-zachód od niego kolumna z posągiem króla Fryderyka Wilhelma II. Kolumna wzorowana była na rzymskiej kolumnie Trajana, trzon obiegały spiralnie umieszczone płaskorzeźby, wewnętrzne schody prowadziły na umieszczoną nad kapitelem galerię widokową. Kolumnę wystawiono

44. Statue des Mars
45. Orangeria Katz
46. Hunde Zwinger
47. Melonen Garten
48. Kleinwächterschen Garten
49. Laube
50. Spailiere
51. Schleussen
52. "
53. Brechhaus
54. Scheune

zapewne pomiędzy rokiem 1786 a 1789[42]. Rozmieszczone w ogrodzie rzeźby były sporządzonymi przez rzeźbiarza i sztukatora Jana Piotra Echtlera z Wrocławia gipsowymi kopiami Wenus, Marsa, Umierającego Gala [il. Iko. 2], Szermierza, Hermafrodyty oraz wykonane przez rzeźbiarza Steina popiersia pruskich królów[43]. W części nieregularnej ogrodu wykorzystano naturalne ukształtowanie terenu, w tym potok Czarna Woda, dla stworzenia nastrojowych wnętrz parkowych.

Ogród księcia Hohenlohe służył przede wszystkim letniej rekreacji, była to jego podstawowa funkcja i ona decydowała o doborze urządzeń parkowych oraz o kompozycji.

Ogród, co należy podkreślić, nie był otoczony ogrodzeniem i był dostępny dla publiczności. W sierpniu 1789 r., otwarcie ogrodu połączono z wielkim balem maskowym, wydanym przez parę książęcą na cześć króla[44]. Po podpisaniu pokoju w Dzierżoniowie, w 1790 r. w Szczytnikach odbyły się uroczystości, których gościem był król Fryderyk Wilhelm II. Ogród księcia Hohenlohe szybko znalazł uznanie wśród oświeconych mieszkańców miasta[45]. Udostępnienie ogrodu publiczości przyniosło z sobą i niebezpieczeństwa - posągi i urządzenia ogrodowe były często niszczone przez wandali[46].

Nie rozstrzygnięty jest problem autorstwa projektu ogrodu. Najczęściej wskazuje się bezpośrednio na księcia Friedricha Ludwiga Hohenlohe, który miał założyć ogród przy współudziale lub pod wpływem Karla Gottharda Langhansa[47]. Zapewne jak wiele rezydencji tego czasu było to wspólne dzieło wykształconego mecenasa i współpracującego z nim architekta. Niewątpliwie program ideowy parku, w którym łączono walory przyrody i krajobrazu z dydaktycznymi czy wręcz propagandowymi pochodził od księcia[48]. Za wpływem lub udziałem K.G. Langhansa w tworzeniu parku przemawiają jego bliskie związki z K.G.H. Hoymem, dla którego zaprojektował przebudowę i rozbudowę rezydencji w Brzegu Dolnym,

---

[42] C. Wąs, op. cit. s. 142.

[43] Opisy ówczesnego urządzenia Ogrodu Księcia Hohehenlohe, przeznaczone dla odwiedzających zawarte są w kolejnych numerach „Der Breslauische Erzaehler", numer z 3 maja 1800, numer z 10 maja 1800, numer z 19 września 1801, numer z 26 lipca 1802, numer z 22 września 1804, 17 sierpnia 1805. Analizy treści ideowych, które fundator Ogrodu chciał przekazać współczesnym dokonał ostatnio C. Wąs, Ogród i park księcia Hohelohe w Szczytnikach. [w:] Śląski Labirynt Krajoznawczy, pod red. J. Jańczaka, zeszyt 5, Wrocław 1993, s. 137-143.

[44] „Schlesischen Zeitung", nr 98, Breslau 1789.

[45] Ogród uznawano za wyjątkowo interesujący porównując do parków w Wörlitz czy Luisium. „Breslauische Erzäler" pisał w maju 1800 r. „Haben wir also gleich kein Wörlitz und kein Luisium, so zeigen doch die häufigen und frohen Lustwandler, daß dei Breslauer den Fürstlichen Garten zu Scheitnig zu schätzen wissen. Möchte niemand durch Unanständigkeiten den edlen Ton dieser Gegend stören und entweihen"

[46] J. Herold, op. cit. s. 25-26., także Breslauische Erzähler, 1809.

[47] W. Kurnik, op. cit. s. 24-25, gdzie podane są informacje o związkach pomiędzy teściem Hohenlohego mninistrem Hoymem a Langhansem. Podobnie C. Wąs, op. cit. s. 140, gdzie postawiona jest hipoteza o wpływie lub wręcz osobistym udziale Langhansa w urządzaniu ogrodu.

[48] Być może zbadanie archiwum księcia, zachowanego w archiwum rodowym pozwoli precyzyjniej ustalić problem autorstwa ogrodu. K. Schum, op. cit. gdzie opis zawatrości archiwum.

przy której założono rozległy park. Podobnie w podwrocławskim Samotworze K.G. Langhans wzniósł w latach 1776-81 pałac dla Gottloba Albrechta von Saurma, który od zachodu otaczał park formowany w oparciu o naturalny krajobraz łąk nad Bystrzycą. Być może nie bez znaczenia jest też fakt, iż do K.G. Langhansa należał folwark w sąsiednim Dąbiu.

W 1805 r. spłonęła kolumna Fyderyka Wilhelma II, której odbudowę podjęto w 1806 r.[49]. Na przełomie roku 1806 na 1807 w parku biwakowały oddziały sprzymierzonych z Napoleonem wojsk bawarskich i wirtemberskich. Zimujący żołnierzy użyli jako opału zarówno drewna z budynków jak i wycięli większość drzew z Briskenwaldu. Wzmianki z okresu 1807-1813 pozwalają uznać, iż nie wszystkie budynki zostały zniszczone. Jednakże w 1813, podczas wizyty króla Fryderyka Wilhelma III we Wrocławiu ich stan był na tyle niezadawalający, iż na miejsce uroczystości wybrano pałac królewski i resursę kupiecką[50]. Dobra książęce w Szczytnikach w 1815 r. wystawiono na licytację. Sprzedano przede wszystkim tereny nad Starą Odrą przy moście Szczytnickim oraz podzielone na parcele tereny na południe od folwarku i ogrodu regularnego. Część nieregularna pozostała nadal własnością miasta. Poszczególne działki na jakie podzielono Ogród Księcia Hohenlohe dopiero od 1854 r. poczęto łączyć z zamiarem urządzenia parku przez magistrat. W fragmencie obecnego parku na północ od ul. M. Kopernika można odczytać relikty układu dróg części regularnej Ogrodu Księcia Hohenlohe. Czytelny jest obrys kwatery zajęty przez maneż i przebieg dróg prowadzący do części nieregularnej. W tej okolicy do 1945 r. znajdował się kamień upamiętniający syna pary książęcej księcia Wilhelma Ludwiga Eduarda[51]. Pozostałością Ogrodu Książęcego jest również miejsce, w którym wznosi się druga już kolumna Fryderyka Wilhelma II i uformowanie tzw. Wężowej Góry. Zapewne też z tego czasu pochodzą niektóre fragmenty ukształtowania terenu w tej części parku. Prawdopodobnie relikty budowli parkowej - oranżerii(?), kryją się w murach obecnego kościoła przy ul. J. Kochanowskiego. Relikty ogrodu księcią Hohenlohe są jednak zbyt znikome by na ich podstawie dokonać obecnie jakiejkolwiek rekonstrukcji dawnego założenia. W drugiej połowie XIX w. zachowane fragmenty ogrodu książęcego posłużyły do uformowania obecnego parku Szczytnickiego, zajmującego znacznie większy obszar.

---

[49] W. Kurnik, op. cit. s. 26.
[50] W. Kurnik, op. cit. s. 30.
[51] Był to surowy głaz z wyrytą inskrypcją: „Wilhelm Ludwig Edaurd, Prinz zu Hohenlohe, geb. 18.12.1789, gestorben 9. Februar 1790", cyt. za W. Kurnik, op. cit. s. 23.

HISTORIA MIEJSKIEGO PARKU SZCZYTNICKIEGO.

Cechą charakterystyczną miejskiego parku Szczytnickiego, odróżniającą go od wielu innych dziewiętnastowiecznych wrocławskich założeń parkowych, takich jak Promenada, park Osobowicki, Południowy czy Nowowiejski, była ciągła zmiana terytorialna i stylistyczna. Duży wpływ na jego nietypowość miała różnorodność funkcji samego parku i terenów bezpośrednio z nim związanych. Nie była przypadkiem lokalizacja właśnie na Szczytnikach Ogrodu Zoologicznego, toru wyścigów konnych, toru wyścigów rowerowych, Szkolnego Ogrodu Botanicznego czy później terenów wystawowych. Oczywista dla parku miejskiego funkcja rekreacyjna przeplatała się z edukacyjną, sportową, reprezentacyjną i komercyjną. To połączenie oraz wysoki poziom artystyczny wszystkich kolejnych współtwórców: ogrodników, architektów, rzeźbiarzy, sprawiły, że park Szczytnicki pomimo obecnego zaniedbania pozostaje wspaniałym dziełem sztuki ogrodowej, urbanistycznej i architektonicznej.

W 1833 r. z inicjatywy Śląskiego Towarzystwa Wyścigów Konnych (*Schlesische Verein für Pferderennen*) odbyły się na pastwiskach na Dąbiu pierwsze wyścigi konne[52] [Kart. nr 2, 2a], teren ten został wydzierżawiony od miasta i pełnił nową funkcję do 1906 roku[53] [il. Iko. 13a, 13b, 13c].

W 1854 r. gmina miejska wykupiła tereny dawnego Ogrodu Książęcego w Starych Szczytnikach i przeznaczyła je na park miejski[54], dodając do dawnej posiadłości księcia von Hohenlohe pierwotny las Szczytnicki. Już przez księcia był on zagospodarowany jako „dzika" część ogrodu [il. Kart. nr 1]. Tradycja Starych Szczytnik jako miejsca spacerów wrocławian nigdy nie została przerwana, pomimo zmian właścicieli oraz częściowej dewastacji ogrodu i obiektów w nim istniejących[55].

---

[52] Stein J: Geschichte der Stadt Breslau im neunzehnten Jahrhundert. Breslau 1884, s. 101-102; Schwarzer O.: Geschichte Breslaus in kurzer Übersicht vom Hermann Markgraf. Breslau 1913, s. 50. Hoffmann H.: Das Breslauer Wettreiten. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Volksfeste. /b.m., b.d., ok. 1833 r./; F. S.: Das Breslauer Rennen Sonst (1741) und Jetzt (1841). Breslau 1841; Schneider H.: Die Anfänge des Pferdesports in Breslau. /b.m., b.d., ok. 1915 r./; Schneider H.: Von Grüneiche nach Hartlieb. /b.m., b.d., ok. 1915 r./;
Do 1868 roku teren ten był częścią Dąbia, poźniej po włączeniu Starych Szczytnik, Ogrodu Zoologicznego i torów wyścigów konnych w obręb miasta, cały ten obszar objęto nazwą Starych Szczytnik.

[53] Schlesische Verein für Pferdezucht und Pferde rennen 1832 - 1907. Breslau 1907, s. 9, 41; Schneider H.: Von Grüneiche nach Hartlieb. /b.m., b.d., ok. 1915/.

[54] Schwarzer O.: Geschichte Breslaus in kurzer Übersicht vom Hermann Markgraf. Breslau 1913, s. 57.

[55] K.Ch.Nencke: Breslau. Ein Wegweiser für Fremde und Einheimische. Breslau 1808, s. 331 - 332; M. Morgenbesser: Breslau und seine Merkwürdigkeiten. Breslau 1831, s. 161 - 162; F. Noesselt: Breslau und dessem Umgebungen. Breslau 1833, s. 280 - 282; J. Krebs: Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebungen nebst weitern Ausflügen. Breslau 1836, s. 359 - 363; J. Krebs: Der Führer durch Breslau und seine Umgebung. /b.m., b.d./, s. 118 - 119; G. Roland: Vollständige Topographie von Breslau nach dem besten Quellen. Breslau 1840, 441 - 443, 467 - 468;

Początkowo nie myślano o całkowitej reorganizacji kompozycji przyszłego parku, dopiero w 1860 r. Heinrich Göppert wśród najpilniejszych problemów do rozwiązania przez Komisję d/s Promenad i Założeń Parkowych wymienił renowację parku Szczytnickiego. Ten utworzony przed sześćdziesięciu laty ogród stanowił wg Göpperta wspaniały materiał na prawdziwy park krajobrazowy. Jedynym warunkiem takiego przedsięwzięcia było oddanie go w ręce prawdziwego artysty-ogrodnika. Göppert nie wymienił jednak żadnych nazwisk ogrodników, którzy mogliby wykonać projekty nowego przekształcenia parku. Jako wzór dobrze utrzymanego parku w okolicy wymienił prywatny ogród księgarza Josepha Maxa w Nowych Szczytnikach[56]. Prawdopodobnie już w tym czasie zlecono Hoffmannowi wykonanie inwentaryzacji terenów przeznaczonych pod przyszły park. Plan sygnowany przez Hoffmanna był przez niego datowany na październik 1860 r. i dotyczył obszaru łącznie z Bandewäldchen. [il. Kart. nr 4]. Już wówczas zarząd miejski musiał liczyć się z możliwością objęcia granicami parku całego tego terenu.

Pomimo że Göppert nie sugerował we wspomnianym artykule żadnych konkretnych osób, jednak już latem 1861 roku nadarzyła się okazja do zainteresowania parkiem Szczytnickim znanego berlińskiego planisty ogrodów - Petera Josepha Lenné. 4 sierpnia tego roku Lenné otrzymał honorowy doktorat Uniwersytetu Wrocławskiego za tworzenie „szczególnie wspaniałej i oryginalnej sztuki ogrodowej"[57]. Można przypuszczać, była to kolejna okazja dla Lenné na wizytę w Szczytnikach. Pierwszy raz na terenie parku Szczytnickiego Lenné był wraz z Göppertem w 1852 r. To, czego zwykły mieszkaniec Wrocławia mógł być nieświadom, dla Lenné i Göpperta było oczywiste: stare założenie ogrodowe ze wspaniałym leśnym drzewostanem wymagało jak najszybszej renowacji w nowym krajobrazowym stylu. Nie było więc przypadkiem, że jeszcze w sierpniu tego roku zarząd miasta na jednym z posiedzeń stwierdził, że tereny spacerowe w Starych Szczytnikach wymagają całościowego odnowienia.[58]

Zainteresowanie wschodnim przedmieściem Wrocławia dodatkowo wzrosło, gdy w 1863 roku na Dąbiu zaczęto tworzyć Ogród Zoologiczny. Przeznaczony na ten cel teren o powierzchni 37 ha wykupiła spółka akcyjna specjalnie utworzona w związku z budową ogrodu[59]. W przedsięwzięcie zaangażowało się wielu znanych i wpływowych wrocławian, w tym także

---

[56] H. R. Göppert: Ueber unsere Promenaden. Breslau, 8 lipca 1860.
[57] „Breslauer Zeitung" 1861, nr , Verzeichniß der auf der Universität zu Breslau im Sommer-Semester 1813 (bis 1862/63). Breslau 1813 - 1862; Breslau Universität Jubiläum 1861. Diplome über die Ehrerpromotionen. Breslau 1861; Pretsch K.: Verzeichnis der Breslauer Universitätsschriften 1811 - 1885. Breslau 1905;
[58] „Breslauer Zeitung" 1861, s.
[59] „Schlesische Provinzialblätter" N.F., Bd. 2, 1863, s. 188, 252, 318, 444, 445; Bd. 3. 1864, s. 505.

Heinrich Robert Göppert[60]. Projekt założenia parkowego dla ogrodu przygotował Julius Lösener - uczeń Lennego z Poczdamu[61]. Lösener osiadł we Wrocławiu na początku lat 60. XIX. wieku, po objęciu stanowiska ogrodnika miejskiego w miejsce Schwagera. Założenie parkowe zrealizowane wg jego projektu zyskało pozytywną ocenę Lennego, który specjalnie przybył do Wrocławia w 1865 roku, by obejrzeć Wrocławski Ogród Zoologiczny jeszcze przed jego oficjalnym otwarciem[62], które nastąpiło 10 lipca 1865 roku.[63] (Kart. nr 6) W tym czasie po raz kolejny został poruszony problem przekomponowania dawnego ogrodu kasięcia von Hohenlohe. Najprawdopodobniej w czasie tej wizyty uzgodniono, że Joseph Peter Lenne przygotuje projekt zagospodarowania parku Szczytnickiego.[64] W sytuacji gdy sąsiadowały ze sobą tak popularne tereny rekreacyjne jak Ogród Zoologiczny i tor wyścigów konnych, postanowiono poważnie zająć się parkiem, traktując te tereny jako jedną całość.[65]

W rzeczywistości jednak do prac porządkowych na terenie parku przystąpiono dopiero jesienią 1865 roku[66]. Wiarygodnym źródłem dotyczącym pierwszych miesięcy tworzenia parku Szczytnickiemu i szkółki leśnej w Starych Szczytnikach jest specjalne sprawozdanie przygotowane w 1866 r. przez członka Komisji d/s Promenad i Założeń Parkowych M. von Lochowa[67]. Wg sformułowania Lochowa *„od 25 listopada do końca grudnia 1865 r. realizowano projekt Generalnego Ogrodnika Królewskiego w Berlinie Josepha Petera Lenné przygotowany specjalnie dla Deputacji”*, a realizację powierzono ogrodnikowi miejskiemu Lösenerowi[68]. Obecnie, pomimo że projekt przygotowany przez Lenné prawdopodobnie się nie zachował, jednak jego istnienie nie ulega wątpliwości. Najwcześniejszym świadectwem zrealizowanego projektu jest plan miasta Wrocławia z 1865 roku. [il. Iko. 6]

Niewyjaśniony pozostaje inny problem związany z okresem, gdy decydował się los przyszłego parku Szczytnickiego. W zbiorach ABMW przechowywany jest niezrealizowany projekt zagospodarowania parku, sygnowany przez Eduarda Petzolda w Muskau, pochodzący z czerwcu 1861 roku. [Kart. nr 5] Okoliczności zlecenia i wykonania projektu oraz powody dla jakich nie został zrealizowany pozostają niejasne. Niewykluczone, że Göppert pisząc o oddaniu

---

[60] H.R. Göppert: Zoologischer Garten. /W:/ „Breslauer Zeitung” 1864, nr 103; H.R. Göppert: Zoologischer Garten. /W:/ „Breslauer Zeitung” 1865, nr 109.
[61] Zoologischer Garten. /W:/ ‘Breslauer Zeitung” 1864, nr 133; Der zoologischer Garten. /W:/ „Breslauer Zeitung” 1864, nr 177.
[62] Zoologischer Garten. /W:/ „Breslauer Zeitung” 1864, nr 365, nr 477.
[63] Die Eröffnung des Zoologischen Garten. /W:/ „Breslauer Zeitung” 1865, nr 319.
[64] Projectirte Umwandlung des scheitniger Park. /W:/ „Breslauer Zeitung”, 1865, nr 197, s. 1139.
[65] Der zoologische Garten. /W:/ „Breslauer Zeitung”, 1865, nr 281, s. 1663.
[66] Błędną datę [1862 rok]rozpoczęcia prac wg projektu Lennego podaje Habel. P. Habel: Neuer Führer durch Breskau. Breslau 1905, s. 127 - 132;
[67] v. Lochow: (bez tytułu). Breslau 1866.
[68] v. Lochow: (bez tytułu). Breslau 1866, s. 4.

parku Szczytnickiego w ręce artysty-ogrodnika pierwotnie myślał o możliwości zatrudnienia Petzolda. Jego projekt z pewnością powstał przed projektem J.P. Lenné i obejmował obszar większy, obejmujący też Bandewäldchen. Według Irganga projekt parku zamówił u Petzolda wspomniany wyżej księgarz wrocławski Joseph Max. Niestety nie udało się zweryfikować tej informacji.[69] Nie ulega jednak wątpliwości, że Petzold korzystał z inwentaryzacji Hoffmanna przygotowanej na zlecenie miasta.

Od 1865 roku możemy mówić o ciągłym rozwoju przestrzennym i przekształcaniu kompozycji parku Szczytnickiego. Park, który w roku 1865 zajmował obszar o powierzchni ok. 40 ha, w XX wieku osiągnął powierzchnię ponad 100 ha. Rozwój przestrzenny dokonywał się w oparciu o przyłączanie miejskich gruntów wcześniej dzierżawionych prywatnym użytkownikom, wykupywanie działek od dotychczasowych właścicieli oraz drogą darowizn sporządzanych przez doceniających rolę parku wrocławian. Równolegle z zagospodarowywaniem świeżo włączanych terenów, prowadzono prace upiększające starszej części parku. Ważną rolę w procesie rozwoju parku odegrała umiejętna współpraca Komisji d/s Promenad z innymi instytucjami miejskimi i towarzystwami społecznymi, prowadzącymi działalność na tym obszarze. Trzeba tu wymienić Komitet Tworzenia Ogrodu Zoologicznego, Śląskie Towarzystwo Wyścigów Konnych, Wrocławskie Towarzystwo Rowerowe oraz Wrocławskie Towarzystwo Upiększania Miasta. Zwłaszcza dzięki temu ostatniemu park Szczytnicki zyskał cały system sąsiadującej zieleni, ukształtowanej w formie ciągów spacerowych na terenie Szczytnik, Zalesia, Dąbia i okolic[70]. Tylko dzięki pełnej determinacji w działaniu całego zespołu ludzi, mogło powstać tak wspaniałe i różnorodne założenie jakim jest park Szczytnicki. Nie należy się więc dziwić, że pamięć o nich często utrwalano w nazwach i pomnikach szczytnickich: Göpperthain, dąb Arthura Hobrechta [il. Iko. 30], dąb Ludwiga Fintelmanna, mostek i staw Moritz-Eichborna [il. Iko. 100], park Wilhelma Bluhma, staw Ferdinanda Cohna. [il. Iko. 25]

Choć realizację projektu J.P. Lenné nadzorował Julius Lösener, to bezpośrednio parkiem zajmował się od 1865 roku Gustav Heinze pełniący funkcję ogrodnika parkowego[71]. Dopiero w związku z tworzeniem Göpperthain w 1885 roku został on awansowany na stanowisko inspektora parkowego. Na tym stanowisku pozostawał do 1891 roku. Następcą po jego śmierci został syn Eugen Heinze, dotychczasowy pierwszy współpracownik.[72],

---

[69] Irrgang W: Bemerkenswerte Parkanlagen in Schlesien. Dortmund 1978, s. 130, 213. Irrgang powołuje się na wspomnienia Petzolda / E. Petzold: Erinnerungen aus meinem Leben - Für die Familie als Handschrift gedruckt. Dresden 1890 /. Niestety nie udało się dotrzeć do tej publikacji w bibliotekach wrocławskich.
[70] Breslauer Verschönerungsverein. Breslau /b.d./, s. 16 - 20.
[71] v. Lochow: (bez tytułu). Breslau 1866, s. 2.
[72] lBericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen gärtnerischen Anlagen in dem Jahre 1891-1892. s. IV.132.

Wracając do historii parku należy omówić kolejne etapy jego rozwoju przestrzennego. Etapem wstępnym tworzenia parku były prace porządkowe prowadzone na terenie dawnego ogrodu księcia Hohenlohe, na trzech polanach: zachodniej *(Briskewiese)*, pod kolumną Fryderyka Wilhelma II *(Wilhelmwiese)* oraz na polanie przy Górze Wężowej *(Schlangenwiese)*. [Kart. nr 6] Jednocześnie zapadła decyzja o wytyczeniu, na wschód od parku, szkółki leśnej o powierzchni 11 mórg[73]. W trakcie realizacji nowego projektu dokonano wielu wycinek i przesadzeń. Młode drzewka i krzewy zbędne w parku zostały wykorzystane jako sadzonki w promenadach miejskich i miejskich szkółkach leśnych[74]. Od momentu rozpoczęcia scalania parku Szczytnickiego myślano o utworzenia w jego sąsiedztwie dużej szkółki, która mogłaby dostarczać sadzonki drzew i krzewów dla całego miasta. Już w 1. połowie XIX wieku szkółki przy Schießwerder i na placu Ceglanym okazały się zbyt małe.[75] Od 1870 r. szkółka w Starych Szczytnikach była w stanie bez problemu zaspokoić potrzeby nie tylko parku Szczytnickiego[76] ale też innych zieleńców wrocławskich.

W 1868 r. nastąpiło włączenie Starych Szczytnik w obręb miasta[77], co dodatkowo zwiększyło atrakcyjność tych terenów.

Już w latach 1870 - 1874 dołączono do parku dwa nowe tereny. Pierwszy to wspomniany Bandewäldchen o powierzchni 28 mórg (ok. 7 ha), którego dominującymi elementami, decydującymi o przyszłej kompozycji przestrzennej były: staw o powierzchni 3 mórg oraz istniejący już wcześniej plac zabaw dla dzieci[78]. [Kart. nr 11] W 1869 roku Hoffmann dokonał, na zlecenie władz miejskich, ponownych pomiarów i inwentaryzacji Bandewäldchen, posłużyły one Fintelmannowi w 1870 roku do przygotowania projektu zagospodarowania tego terenu[79].[Kart. nr 10] Z pewnością niezrealizowany pozostał projekt restauracji przygotowany w 1873 roku przez F.A. Kaumanna [Kart. nr 13, 14]. Jednocześnie trudno stwierdzić czy ten sam los spotkał projekt mostku na stawie w Bandewäldchen. [Kart. nr 15]

---

[73] v. Lochow: (bez tytułu). Breslau 1866, 2 - 3.
[74] v. Lochow: (bez tytułu). Breslau 1866, s. 5.
[75] Promenaden-Angelegenheiten. /W:/ „Breslauer Zeitung" 1865, nr 123, s. 677.
[76] Lochow przewidywał to w swoim sprawozdaniu, uważał że szkółkę należy powiększyć o kolejne 5 mórg.v. Lochow: (bez tytułu). Breslau 1866, s. 6.
[77] Wendt H.: Breslauer Eingemeindungen. Breslau 1912, s. 72, 78.
[78] Haupt-Verwaltung-Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr 1870-1874. s. 132.
[79] Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten der Stadt Breslau für die drei Etatsjahre vom 1. April 1877 bis 31. März 1880. s. 158.

W 1879 r. przy stawie w Bandewäldchen ustawiono pamiątkowy kamień narzutowy upamiętniający autora projektu zagospodarowania tej części parku - Ludwiga Fintelmanna.[80] Jego imieniem nazwano też rosnący obok stary dąb, relikt lasu Szczytnickiego.

Drugi obszar włączony w tym samym czasie to lasek brzozowy o powierzchni 7 mórg (niecałe 2 ha), z restauracją w typie szczytnickiej Szwajcarki[81]. Dzięki swojej lokalizacji wzdłuż prawego brzegu dawnej Odry, na północ od mostu Zwierzynieckiego, wyglądem lasku brzozowego interesowano się już w czasie tworzenia Ogrodu Zoologicznego.[82]

Kolejnym etapem przestrzennego rozwoju parku było w latach 1875 - 1877 zagospodarowanie obszaru, okalającego tor wyścigów konnych na Dąbiu, o powierzchni 7,5 ha[83]. Dotychczas wyścigi odbywały się na terenie dawnego pastwiska, w którego wschodniej części znajdowała się tylko drewniana trybuna. [Kart. nr 2a, 3, Iko. nr 13 a, 13 b] Na początku lat 70. XIX wieku Śląskie Towarzystwo Wyścigów Konnych podjęło decyzję o budowie prawdziwego toru wyścigowego z niezbędnymi obiektami architektonicznymi[84]. Najwcześniejszy plan sytuacyjny dotyczący tego terenu pochodzi z 1877 roku [Kart. nr 16] i został wykonany w związku z projektowaną budową trybuny, stajni i wozowni. [Kart. nr 17] Wszystkie te obiekty łącznie z samym torem wyścigowym zostały oddane do użytku w 1878 roku.

Towarzyszące tym zmianom prace ogrodowe objęły tereny pomiędzy Bandewäldchen i Ogrodem Zoologicznym. W kierunku południowym teren ten sięgał aż do stawu Kalkscheunenloch i brzegu Odry. [Kart. nr 18] W ten sposób osiągnięto połączenie wszystkich trzech elementów rekreacyjnych na terenie około 100 ha.

Na rysunku z 1877 roku widoczny jest już charakterystyczny podział przyszłego parku Diany i parku Wilhelma. Elementem, który postanowiono wykorzystać w kompozycji wschodniego pasa zieleni był rów nawadniający, biegnący wzdłuż wschodniego i północno-wschodniego brzegu toru, łączący staw w Bandewäldchen z Odrą. Włączony przy tej okazji do parku teren miał powierzchnię 2,77 ha. W północnej części założenia utworzono w latach 1877 - 1878, poświęcony później Eichbornowi[85], staw o powierzchni 50 arów. [Kart. nr 19, 20, 21] Już

---

[80] Na kamieniu umieszczono napis: „Zum Andenken an Dr. Fintelmann, Forst- und Oekonomie-Rath zu Breslau 1879."Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten der Stadt Breslau für die drei Etatsjahre vom 1. April 1877 bis 31. März 1880. s. 158.
[81] Haupt-Verwaltung-Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr 1870-1874. s. 132.
[82] „Breslauer Zeitung"
[83] Haupt-Verwaltung-Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr 1875-1877. s. 183.
[84] Schlesische Verein für Pferdezucht und Pferderennen 1832 - 1907. Breslau 1907, s. 9, 31 - 32.
[85] Haupt-Verwaltung-Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr 1875-1877. s. 183. Haupt-Verwaltung-Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr 1877-1880. s.160.

w 1884 roku jego powierzchnię powiększono dwukrotnie[86], jest to widoczne na projekcie zagospodarowania głównego wejścia na tor wyścigów konnych z 1887 roku. [Kart. nr 36]

O ile pas zieleni okalający tor od wschodu nie miał osobnej nazwy, o tyle założenie parkowe po jego zachodniej stronie już w 1883 roku zyskało nazwę König-Wilhelm-Anlagen. Miało to upamiętnić pobyt cesarza Wilhelma I na wyścigach w 1882 roku, kiedy Śląskie Towarzystwo Wyścigów Konnych uroczyście świętowało 50-lecie swojego istnienia. [il. Iko. 13c] Wizyta przyszłego cesarz Wilhelma I została upamiętniona kamieniem z inskrypcją[87] na terenie König-Wilhelm-Anlagen.

Na pustym pierwotnie placu wewnętrznym toru wyścigowego posadzono w latach 1879 - 1881 krzewy ozdobne.[88] Trudno obecnie stwierdzić w jakim stopniu projekt pochodzący z 1880 roku został zrealizowany [Kart. nr 20, ik. 24], ale sądząc po opisach w literaturze, w rzeczywistości musiało to wyglądać podobnie.

Ogólna powierzchnia parku Szczytnickiego wzrosła w 1880 roku do 50 ha.

W 1885 roku przeprowadzono inwentaryzację drzew i krzewów na terenie całego parku, w części starej i w Bandewäldchen było ogółem:

- 1500 najstarszych dębów,
- 8950 lip, jaworów, kasztanowców, wiązów, buków i jesionów,
- 2300 drzew i krzewów iglastych.

Natomiast dookoła toru i w lasku brzozowym:

- 14 000 drzew i krzewów liściastych,
- 8500 drzew i krzewów iglastych[89].

W latach 1879-80 podjęto decyzje o powiększeniu obszaru parku o 10-hektarowy teren dawnych staroszczytnickich gruntów miejskich, znajdujących się na wschód od toru wyścigów i na południowy wschód od Bandewäldchen[90]. Przygotowanie projektu powierzono Gustavowi Heinzemu, określając termin wykonania pracy na koniec roku 1881.[91]. Na szczegółowym planie

---

[86] Verwaltungs-Bericht des Magistrats der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Breslau für die drei Etatsjahre vom 1. April 1883 bis 31. März 1885. s.313.
[87] Haupt-Verwaltung-Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr 1883-1885. s. 313;
[88] Verwaltung-Bericht des Magistrats der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Breslau für die drei Etatsjahre vom 1. April 1880 bis 31. März 1883. s. 228.
[89] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1885 - 1886. s. 5;
[90] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1885-1886. s. 4
[91] Haupt-Verwaltung-Bericht des Magistrats zu Breslau für das Jahr 1877-1880. s. 160; Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1886-1887. s. 2, 3; Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1887-1888. s. III. 124-125.

Starych Szczytnik, z 1882 roku [Kart. nr 28], uwzględniono już projekt zagospodarowania przyszłego Göpperthain, któremu wtedy jeszcze nie nadano nazwy. Wynika z tego, że Heinze wywiązał się z wyznaczonego mu zadania w terminie. Ze względów finansowych realizację przedsięwzięcia wstrzymano aż do jesieni 1885 roku. We wrześniu tego roku wygasała umowa z dotychczasowym dzierżawcą terenu. Bezpośrednim bodźcem do podjęcia prac nad projektem Heinzego była chęć uczczenia zmarłego w 1884 roku Heinricha Roberta Göpperta[92]. Do prac ziemnych przystąpiono jesienią 1885 roku, dzięki przeznaczonym przez zarząd miejski specjalnie na ten cel, dodatkowym funduszom. Powiększony w ten sposób park Szczytnicki osiągnął powierzchnię 60 ha.[93] [Kart. nr 44]

Przeszkodą w pełnej integracji Göpperthainu z pasem zieleni okalajacym tor wyścigowy była prywatna działka wcinająca się w północno-zachodni narożnik tego założenia. [Kart. nr 45] W 1888 roku miastu udało się odkupić od pana Zahna jego parcelę.[94] [Kart. nr 46, 47] Pomimo że cena 20 000 marek wydawała się władzom miejskim bardzo wysoka, jednak cel zgromadzenia jak największego obszaru dla rozwoju parku uznano za nadrzędny. Odkupiona parcela o powierzchni zaledwie 1,6 ha, miała jednak bardzo duże znaczenie dla kompozycji przestrzennej i komunikacji w tej części parku. Już w latach 1890-91 dawna parcela została całkowicie wchłonięta przez park.[95][Kart. nr 50]

Dla lepszego połączenia Göpperthainu i wschodniej części terenów okalających tor wyścigów konnych zbudowano w miejscu przewężenia stawu mostek z żelaznymi poręczami. [Kart. nr 45 , Iko. nr 100] Nazwano go imieniem radcy miejskiego Moritz-Eichborna[96]. Z czasem cały staw zyskał jego imię.

W roku 1892 udało się powiększyć obszar parku o kolejną dotychczas prywatną parcelę Stahla o powierzchni 2,5 ha[97]. Projekt zagospodarowania tego terenu powierzono Hugo Richterowi [Kart. nr 52], który po śmierci Juliusa Lösenera w 1890 roku, przejął jego obowiązki

---

[92] Couwentz H.: Heinrich Robert Göppert seine Leben und Wirken. Danzig 1885, s. 19.
[93] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1885-1886. s. 4, 5.
[94] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1888-1889. s. II. 133 - 134; Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1890-1891. s. II. 61 - 62.
[95] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahr 1891 - 1892. s. IV. 134.
[96] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1888 - 1889. s. II. 133 - 134;
[97] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1892 - 1893. s. 4, 5.

ogrodnika miejskiego[98]. Dzięki włączeniu tego terenu, park powiększył się na północ od Bandewäldchen, a tereny wokół toru wyścigowego zyskały szerokie połączenie ze starą częścią parku. Główne wejście do tej części zaplanowano od Wardeinplatzu, obecnej ulicy Witelona. Całkowite wchłonięcie dawnego ogrodu Stahla nastąpiło w 1894 roku[99], a w nowej kompozycji tego terenu wykorzystano wspaniałe stare drzewa. W związku z przyłączeniem nowego terenu do Bandewäldchen wprowadzono na jego obszarze pewne zmiany w kompozycji, zastępując proste ścieżki krętymi.[100] Ponadto na dotychczasowym placu zabaw utworzono kort tenisowy, a pod starymi dębami zbudowano drewnianą strzelnicę[101]. [Kart. nr 54] W związku z dużą popularnością pierwszego placu tenisowego już wkrótce utworzono dwa kolejne na terenie starego parku.

Dla dzieci i rodzin zarezerwowano drugi plac zabaw w Bandewäldchen, a do gier zespołowych przeznaczono wewnętrzny plac toru wyścigowego, oraz plac pomiędzy Grüneiche Chaussee i ZOO[102].

W Göpperthain na podwyższonym plateau Wrocławskie Towarzystwo Upiększania Miasta sfinansowało budowę drewnianego pawilonu-strzelnicy wg projektu Karla Klimma[103].

Pod koniec lat 90. XIX wieku park został powiększony w kierunku północno-zachodnim o tzw. polanę Neissera, graniczącą od północy z korytem Czarnej Wody. [Kart. nr 55] Nazwa polany pochodziła od sąsiadującej z nią od zachodu parcelą prof. Alberta Neissera. Łąka miała powierzchnię 110 arów i była wcześniej własnością Neisserów.[104] W 1899 roku zagospodarowano ją w polanę dosadzając dęby, lipy i buki. Natomiast na odnodze Czarnej Wody zbudowano drewniany mostek.[105]

Dzięki włączeniu polany Neisserów, jak stwierdzono w sprawozdaniach Komisji d/s Promenad i Założeń Parkowych, *„powrócono do starej północnej granicy Ogrodu Księcia*

---

[98] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1889 - 1890. s. IV. 165.
[99] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1893 - 1894. s. 3, 4.
[100] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1892 - 1893. s. 4, 5.
[101] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1894 - 1895. s. 3 - 4.
[102] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1895 - 1896. s. 4 - 6.
[103] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1894, s. 6; Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1894 - 1895. s. 4.
[104] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1898 - 1899. s. 12 - 13.
[105] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1899 - 1900. s. 9 - 10.

Hohenlohe". Dla podkreślenia związku tego terenu z XVIII-wieczną kompozycją ogrodu zbudowano na polanie drewnianą strzelnicę w pobliżu miejsca, gdzie w czasach księcia von Hohenlohe stała budowla o tym samym przeznaczeniu. [Kart. nr 56]

W 1898 roku udało się powiększyć park także o dawną własność Friedenthala. Były to dwa obszary o łącznej powierzchni 3,5 ha, jeden na zachód od polany Neissera, drugi w pobliżu dębu Hobrechta.[106]

W 1893 roku zarząd miasta podjął decyzję o utworzenia systemu grobli, które połączyłyby Stare Szczytniki z Bartoszycami. Ich budowa miała rozwiązać prawie coroczny problem powodzi na terenie od Bartoszyc po Zacisze. Realizacja tego przedsięwzięcia wpłynęła też bezpośrednio na obraz i kompozycję przestrzenną niektórych fragmentów parku Szczytnickiego. Jedna odnoga grobli biegła wzdłuż brzegu Odry i Starej Odry, pozostałe przecinały teren parku zarówno w kierunku północ-południe, jak i wschód-zachód. Dla tego wybitnie płaskiego obszaru, pojawienie się nawet tak niewielkiego ciągu wzniesień dało duże możliwości kompozycyjne.

Pierwszą konsekwencją budowy grobli było utworzenie ciągu promenad wzdłuż Odry, parkowym zagospodarowaniem tych terenów zajmowało się przede wszystkim Wrocławskie Towarzystwo Upiększania Miasta.[107] Na południe od mostu Zwierzynieckiego rozpoczynał się pierwszy odcinek grobli biegnący wzdłuż zachodniego i południowego ogrodzenia Ogrodu Zoologicznego. [il. Iko. 29, 34] W związku z rosnącym zainteresowniem wrocławian terenami na wschód od Ogrodu Zoologicznego, od 1894 r. rozpoczęto prace pomiędzy stawem Kalkscheunenloch i restauracją w tzw. Zameczku - *Oderschloßchen*. [il. Iko. 25, 25, 27, 28, kart. 60] Prace trwały do 1901 roku i były wspomagane darowiznami ze strony mieszkańców Dąbia oraz właścicieli okolicznych cegielni, restauracji, gospód i ogródków piwnych.[108]

Już w latach 1895 - 1896 dołączono teren o powierzchni 1,85 ha pomiędzy Kalkscheuenloch a browarem na Dąbiu, dwa istniejące tam jeziorka połączono w jedno większe, obok usypano wzniesienie z drewnianą altaną na plateau.[109] [il. Iko. 28] Stąd specjalnie wytyczona ścieżka łączyła nadodrzańskie tereny spacerowe z wybudowanym torem rowerowym. Pierwszy tor powstał na przełomie 80. i 90. lat XIX stulecia, lecz już wkrótce został zastąpiony nowym obiektem, którego budowa została ukończona w 1898 roku. Terenem tym opiekowało się

---

[106] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1898 - 1899. s. 10 - 13.
[107] Breslauer Verschönerungsverein. Breslau /b.d./, s. 16 - 20.
[108] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1894, s. 7. Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1897, s. 4, Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1898, s. 4-5, s. Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1899, s. 4-5;
[109] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1895, s.5.

Śląskie Towarzystwo Rowerowe. Wspólnie z Towarzystwem Upiększania Miasta utworzyło promenadę łączącą tor wyścigów rowerowych ze Szczytnikami.[110] Również dzięki towarzystwu powstawała sieć ścieżek rowerowych wzdłuż głównych dróg w tej części Wrocławia.

Nadodrzański ciąg spacerowy na wschód od stawu Kalkscheunenloch (późniejszego stawu Ferdinanda Cohna) przekształcono w niewielki park.[111] W 1911 r. postanowiono nowowytyczone założenie na wschód od Kalkschenenloch nazwać imieniem aptekarza Wilhelma Bluhma [Kart. nr 68], a Wrocławskie Towarzystwo Upiększania Miasta stworzyło specjalną fundację w celu utworzenia w tym miejscu niewielkiego arboretum[112].

W kierunku północnym od mostu Zwierzynieckiego grobla biegła wzdłuż starego koryta Odry: poprzez lasek brzozowy, obok dębu Hobrechta, aż do mostu Szczytnickiego. [il. Iko. 30, 31, kart. 57, 58] W 1905 r. dołączono i zagospodarowano mały parczek z placem zabaw dla dzieci między dębem Hobrechta a mostem Zwierzynieckim. [Kart. nr 61] Miasto dokupiło też znajdujący się obok tzw. *Kaiserpark* z dawną willą Hayma rozbudowaną o salę restauracyjną przez Karla Schmidta. W przyszłości planowano dołączyć Kaiserpark do terenów spacerowych przy dębie Hobrechta[113].

Kolejny odcinek grobli otaczał park od północy, biegnąc wzdłuż Czarnej Wody w kierunku *Leerbeutel See*, obecnego Morskiego Oka. Na tym odcinku grobla graniczyła i przecinała polanę Neissera i wytyczała pierwotną granicę ogrodu księcia Hohenlohe.

Wschodnia odnoga grobli stanowiła naturalną granicę dla miejskiej szkółki i parku. Ostatecznie budowę grobli Bartoszowicko-Szczytnickiej ukończono w 1901 roku, akcja ich zadrzewiania trwała jeszcze do 1903 roku.[114]

Od 1892 roku Śląskie Towarzystwo Wyścigów Konnych zaczęło rozważać możliwość zakupu terenów pod nowy tor wyścigowy. Wiązało się to zarówno z rozwojem Towarzystwa, jak i z niepewnością o przedłużenie umowy dzierżawy terenów miejskich na Dąbiu. Już na początku lat 90. pojawiła się idea utworzenia na Starych Szczytnikach terenów wystawowych.[115] Ostateczne rozwiązanie umowy o dzierżawie nastąpiło dopiero w 1906 roku, do tego czasu dokonano kilku znaczących inwestycji, m.in. przebudowano trybunę i wybudowano restaurację[116]. Pod koniec lat 90. wśród członków Towarzystwa Wyścigów Konnych powstał

---

[110] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1898, s. 5.
[111] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1895, s.5.
[112] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1911, s. 5;
Wilhelm Bluhm był aptekarzem wrocławskim, aktywnym członkiem towarzystwa zmarł 21 lutego 1904 r.
[113] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1905, s. 5.
[114] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1901, s. 4-5, 1902, s. 5-6, 1903, s. 3;
[115] Der Bau-Ausschuß: Der Festplatz und die Festhalle. Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau. Breslau 10 Juni; 1894; nr 1.
[116] Schlesische Verein für Pferdezucht und Pferderennen 1832 - 1907. Breslau 1907, s. 38 - 39.

pomysł przeniesienia toru na Zalesie, natomiast władze miejskie sugerowały tereny na wschód od szkółki leśnej (obecny Stadion Olimpijski). [Kart. nr 71] Brano pod uwagę także teren na Grabiszynie i Nowym Dworze[117], ostatecznie zdecydowano się na zakup od Juliusa Schottländera części Partynic[118]. 2 września 1906 roku odbyły się ostatnie wyścigi na starym torze.[119] [Kart. nr 65 a]

Równolegle z dyskusjami nad nową lokalizacją toru wyścigów konnych, trwały pertraktacje nad zakupem przez miasto Zalesia. Wiązało się to z projektowaną budową kanału żeglugowego oraz z chęcią powiększenia parku Szczytnickiego. Miasto, wykupując Zalesie i powiększając swój obszar w połnocno-wschodnim kierunku, chciało uniknąć pojawienia się tu mało atrakcyjnej, związanej z przemysłem, zabudowy. W wyniku pertraktacji, w 1900 r. podpisano z właścicielem Zalesia umowę o bezpłatnym przekazaniu miastu 42 ha ziemi (z przeznaczeniem na powiększenie parków i ulice), oraz sprzedaży pozostałych 74 ha. Zakupiony teren podzielono na parcele i sprzedano z przeznaczeniem na kolonię willową.[120] [Kart. nr 62] W wyniku tej transakcji do parku Szczytnickiego włączono kolejny obszar na północny wschód od polany Neissera w kierunku *Leerbeutel See* oraz teren na wschód od szkółki leśnej. [Kart. nr 71, 72, 175] Niezrealizowany pozostał projekt przedłużenia parku Szczytnickiego o założenie dookoła kolonii willowej.

Gdy w 1913 r. rozpoczęto prace przy umacnianiu koryta Czarnej Wody, ponownie pojawiła się idea powiększenia parku Szczytnickiego w kierunku północnym, w formie lasu liściastego.[121]

Pod koniec lat 20. XX wieku włączono w obręb parku dawny teren szkółki leśnej, jego dotychczasowy regularny podział wykorzystano tworząc, w 1929 roku, geometryczne ogrody kwiatowe. [Kart. nr 171, 175] Już w 1931 roku jako szczególnie piękny opisywano ogród różany.[122]

W sąsiedztwie parku Szczytnickiego powstał i pozostawał z nim w ścisłym związku Szkolny Ogród Botaniczny.[123] By omówić jego historię należy cofnąć się do 1872 roku, kiedy władze miejskie podjęły próbę utworzenia centralnego ogrodu szkolnego, który obsługiwałby wszystkie szkoły powszechne, średnie i wyższe. Od strony naukowej program działalności

---

[117] Vorschläge für den Schlesischen Verein für Pferdezucht und Pferderennen wegen Errichtung eines neuen Rennplatzes bei Breslau. Breslau 1904.
[118] Schlesische Verein für Pferdezucht und Pferderennen 1832 - 1907. Breslau 1907, s. 41 - 42.
[119] Schneider H.: Von Grüneiche nach Hartlieb. /b.m., b.d., ok. 1915 r./.
[120] Wendt H.: Breslauer Eingemeindungen. Breslau 1912, s. 79.
[121] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1912, s. 3-4.
[122] Scheitnig. Monatsschrift des Ortsvereins der Scheitniger Vorstadt. Jg. 1931, nr 7, s.38.
[123] J. Ilkosz: Kwerenda historyczna Miejskiego Szkolnego Ogrodu Botanicznego. Wrocław 1994.

ogrodu opracował prof. A. Engler, późniejszy dyrektor Ogrodu Botanicznego w Berlinie. Pierwszy projekt ogrodu o powierzchni 2,7 ha wykonał w 1887 roku Gustav Heinze - ogrodnik parku Szczytnickiego. [Kart. nr 42, 43] W 1889 roku rozpoczęto pierwsze prace pod kierownictwem inspektora ogrodowego H. Kiekhebena, który do pierwszej wojny światowej opiekował się Szkolnym Ogrodem Botanicznym. W 1898 roku powiększono obszar ogrodu o 2,5 ha [Kart. nr 60] i w roku 1905 o kolejne 2,5 ha. [Kart. nr 72] W 1907 roku zbudowano na terenie ogrodu budynek mieszkalno-gospodarczy dla pracowników, wg projektu Ch. Cabanisa. [Kart. nr 66, 67, , Iko. 32] W pięć lat później ten sam architekt zaprojektował także szklarnię z kotłownią. [Kart. nr 106]

Do czasów Wystawy Stulecia w 1913 roku Szkolny Ogród Botaniczny posiadał arboretum przeznaczone tylko do celów edukacyjnych. W związku z przygotowaniami do wystawy w latach 1912 - 1913 ogród nabrał charakteru parkowego. [Kart. nr 107, 110]

W 1901 roku tereny po dawnych cegielniach, sąsiadujących ze Szkolnym Ogrodem Botanicznym od południa, władze miejskie przeznaczyły na zaplecze dla parku Szczytnickiego. [Kart. nr 65, 76, Iko. 19] Teren o powierzchni 4 ha przekształcono w szkółkę drzewek, a na pozostałym obszarze utworzono Miejski Zakład Ogrodniczy.[124]

Omówione powyżej przekształcenia parku Szczytnickiego dotyczą jego rozwoju terytorialnego, poza włączaniem kolejnych obszarów dokonywano także przekształceń w kompozycji parku.

Wytyczony w 1865 roku układ starej części parku Szczytnickiego właściwie nie został zmieniony. Prace prowadzone regularnie na tym terenie miały na celu przede wszystkim usuwanie starej, chorej roślinności, zastępowanie jej nowymi sadzonkami, urzyźnianie i poprawianie stanu trawników, instalowanie ławek, oświetlenia. Do bardziej radykalnych zmian można zaliczyć utworzenie w 1885 r. na północ od Szwajcarki nowego placu zabaw dla dzieci, pomimo że nadal użytkowany był stary plac zabaw przed Szwajcarką.[125]

Oprócz zmian wokół Szwajcarki dokonano pewnych przekształceń na Wężowej Górze. Już w 1886 roku urozmaicono bieg rowu (odnogi Czarnej Wody) budując kamienną tamę i tworząc sztuczny wodospad. [il. Iko. 23] Kolejnym etapem przekształceń była wymiana

---

[124] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahre: 1901. s. 7 - 9.

[125] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1885-1886. s. 3, 4.

roślinności na iglastą, sadząc kosodrzewinę, cisy, mahonie i tuje[126]. Dopiero około 1900 roku dokonano przecinki drzew od Góry Wężowej w kierunku Zalesia.

Ważnym elementem w funkcjonowaniu i wyglądzie starej części parku była Szwajcarka. Pierwszy budynek o tej nazwie zbudowano w 1844 roku. [Kart. nr 2] W 1883 roku dzierżawca Szwajcarki powiększył restaurację o północno-wschodnie skrzydło. Wzorem dla dobudowanej otwartej drewnianej hali restauracyjnej był powszechnie znany i podziwiany przez wrocławian główny budynek wystawowy ze Śląskiej Wstawy Przemysłowej w 1881 r.[127] Autorem hali, która stała się pierwowzorem dla rowoju Szwajcarki był Karl Schmidt[128]. Prawdopodobnie na podstawie jego projektu firma architektoniczna braci Baum wykonała w 1883 roku projekt przeznaczony do realizacji. [Kart. nr 33, 34, 35] Zmiany w stosunku do pierwowzoru dotyczyły przede wszystkim rozmiarów, które dostosowano do niewielkiego terenu przeznaczonego pod rozbudowę. Ciekawy wydaje się fakt, że wyboru projektu dokonano pomiędzy trzema projektami, autorem dwóch pozostałych był radca budowlany J. R. Mende. Przewidywał on wyburzenie dotychczasowej Szwajcarki i budowę restauracji od podstaw w zachodniej części polany. Powodów takiego wyboru było prawdopodobnie kilka. Nie bez znaczenia pozostawało nazwisko Schmidta oraz fakt, że pierwotna hala wystawowa cieszyła się wsród wrocławian dużym uznaniem. Drugi argument to różnica w charakterze architektury Mendego i Schmidta, ta pierwsza (dotyczy to obu wariantów projektu I [Kart. nr 22, 23, 24, 29] i II [Kart. nr 25, 26, 27, 30]) to architektura zamknięta, nie związana z otoczeniem, co w przypadku restauracji parkowej wydaje się istotną wadą. Przeciwieństwem był projekt Schmidta, znanego powszechnie z umiejętności wtapiania architektury w otoczenie parkowe. Niski, rozłożysty budynek otwarty na otaczającą go polanę, umożliwiający podziwianie z wnętrza krajobrazu z widoczną w głębi kolumną Fryderyka Wilhelma II. [il. Iko. 14, 16, 22] Zatwierdzenie, przerobionego przez Baumów, projektu Schmidta dawało też możliwość zachowania starej Szwajcarki. Było to zgodne z ideą zachowania ciągłości historii parku w postaci jego tradycyjnych elementów, wzbogaconych o nowe rozwiązania. Jednocześnie nie bez znaczenia dla inwestora pozostawał też aspekt finansowy przedsięwzięcia, rowiązanie umożliwiające tylko rozbudowę restauracji było z pewnością tańsze.

---

[126] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1885 - 1886. s. 4, 5; Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahr 1887 - 1888. s. III. 124 - 125; (M.in. Taxus baccata, Mahonia aquifolium); Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1888 - 1889. s. II. 133, 134; Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1889 - 1890. s. IV. 165.

[127] Irgang: Der Scheitniger Park zu Breslau. s. 131.

[128] Bericht über die Schlesische Gewerbe und Industrie Austellung in Breslau im Jahr 1881. Breslau 1884.

W pięć lat później, gdy znowu powstał problem rozbudowy zbyt małej Szwajcarki ponownie sięgnięto po ten sam wzorzec. Tym razem dobudowano dwa oszklone i ogrzewane skrzydła: południowo-zachodnie i północno-zachodnie. [Kart. nr 37, 38, 39, 40, 41] W ten sposób stary budynek Szwajcarki został obudowany trzema nowymi skrzydłami i była to już ostateczna wersja restauracji. [il. Iko. 15]

W XX wieku parokrotnie jeszcze pojawiał się pomysł na budowę nowej gospody w starej części parku Szczytnickiego. Żaden z przygotowanych w 1915 [Kart. nr 147, 148, 149, 150] i 1935 roku projektów nie został jednak zrealizowany.[129] Warto podkreślić, że nie brano już pod uwagę starej lokalizacji Szwajcarki, lecz miejsce położone od niej na południe, przy parkingu.

Równolegle z rozbudową Szwajcarki, w latach 1887 - 1888, zamienie uległ charakter jej najbliższego otoczenia. Stary plac zabaw przy wejściu do parku przekształcono w pięknie kwitnącą polanę, z ogromną ilością kwitnących krzewów azalii, magnolii i róż alpejskich.[130] [Kart. nr 48] Na trawnikach wokół restauracji posadzono anemony i krokusy[131].

Do największych zmian kompozycyjnych doszło na terenie Göpperthainu w latach 1898 - 1903, kiedy zmieniono układ ścieżek, poszerzono plateau i utworzono obszerną polanę centralną.[132] [Kart. nr 72] Idea takiego przekształcenia lasku Göpperta pochodziła jeszcze z 1889 roku, a jej autorem był najprawdopodobniej ówczesny inspektor parkowy Gustav Heinze. [Kart. nr 47] Nie zdążył on jednak zrealizować swojego projektu, a wykonawcą był albo Eugen Heinze albo Hugo Richter. Na zakończenie prac w 1903 roku na plateau postawiono ozdobne, rzeźbione w kamieniu źródełko.[133] W 1907 r. połączono lasek Göpperta z Dąbiem za pomocą *Oderdeichanlage*, poprzez *Herrenwiese Eiche*.[134]

Na terenie parku Szczytnickiego upamiętniono kilka postaci związanych z historią tego terenu. O dębie i kamieniu poświęconym Fintelmannowi była już mowa powyżej[135], w latach 1892 - 1894 zmieniono tylko najbliższe otoczenie drzewa, tak by podkreślić jego wspaniały, monumentalny kształt.

---

[129] „Ostdeutsche Bauzeitung" 1935,

[130] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1887 - 1888. s. III. 124 - 125. /M.in. Magnolia speciosa, Azalia mollis/

[131] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1888 - 1889. s. II. 133 - 134.

[132] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1898 - 1899. s. 10 - 13.

[133] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahre: 1903. s. 6 -7.

[134] Geschäftsbericht des Breslauer Verschönerungsvereins für das Jahr 1907, s.5, 1908, s.5.

[135] F. Meister: Öffentliche Denkmäler und Erinnerungszeichen in Breslau. Breslau 1913, s. 15; W. Nickel: Die öffentlichen Denkmäler und Brunnen Breslaus. Breslau 1938, s .

Kolejną inicjatywą było umieszczenie kamienia na König-Wilhelm-Anlagen, odsłoniętego w 1883 roku.

Dla uczczenia pamięci nadburmistrza Wrocławia Hobrechta, który był jednym z inicjatorów stworzenia parku Szczytnickiego w nowej formie[136], jego imieniem nazwano w 1893 roku jeden ze starych dębów nad korytem Starej Odry. Pod nim umieszczono granitowy kamień z napisem.[137] [il. Iko. 30, 31]

W roku 1897 powstał pomysł ustawienia pomnika Polującej Diany pod starym dębem w trójkącie przy moście Zwierzynieckim. Pierwotnie myślano o ustawieniu go raczej w głębi König-Wilhelm-Anlagen.[138] Ostatecznie jednak zdecydowano się na lokalizację w południowej części. Do odsłonięcia dzieła Ernsta Segera doszło 16 sierpnia 1898 roku, dookoła zaprojektowano roślinność alpejską, która wraz z kamieniami narzutowymi miała pozorować otoczenie górskie.[139] [Kart. nr 74 , Iko. 21, 103]

Kolejnym pomnikiem odsłoniętym na wschodnim brzegu stawu w Bandewäldchen, był sfinansowany przez Wrocławskie Towarzystwo Schillerowskie, pomnik Friedricha Schillera. [Kart. nr 63 , Iko. 105] Architektoniczne otoczenie dla marmurowego popiersia zaprojektował Henry Felix. Uroczystość odsłonięcia nastąpiła w stulecie urodzin poety w 1905 roku.[140]

W 1911 roku na wschód od Góry Wężowej, w starej części parku, odsłonięto pomnik ze stojącą figurą Josepha Eichendorffa.[141] [il. Iko. 105]

Jak na tak duży obszar, jaki zajmował park Szczytnicki, liczba zlokalizowanych tu pomników była niewielka. Wszystkie zostały bardzo umiejętnie wkomponowane w otoczenie, podporządkowując się dominującej roli roślinności. Charakterystyczne jest wykorzystanie naturalnych elementów przyrody jakimi są szczególnie piękne drzewa i kamienie.

Swojego rodzaju pomnikiem stała się też willa Alberta i Toni Neisserów. [il. Iko. 18] W 1898 r. wybudowali oni na sąsiadującej z parkiem działce wspaniały dom wg projektu architekta

---

[136] Der promenaden-Deputation. /W:/ „Breslauer Zeitung" 1864, nr 511, s. 2860; Projectirte Umwandlung des scheitniger Park./W:/ "Breslauer Zeitung"1865, nr 197, s. 1139.

[137] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahren 1893 - 1894. s. 4, 5.

[138] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahre:1897 - 1898. s. 11.

[139] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahre:1898 - 1899. s. 11. F. Meister: Öffentliche Denkmäler und Erinnerungszeichen in Breslau. Breslau 1913, s. 28; W. Nickel: Die öffentlichen Denkmäler und Brunnen Breslaus. Breslau 1938, s .

[140] Bericht der Promenaden-Deputation über die Verwaltung der Städtischen Promenaden, Parks, Alleen und sonstigen Gärtnerischen Anlagen in dem Jahr 1905. s. 7 - 8; F. Meister: Öffentliche Denkmäler und Erinnerungszeichen in Breslau. Breslau 1913, s. 20; W. Nickel: Die öffentlichen Denkmäler und Brunnen Breslaus. Breslau 1938, s .

[141] F. Meister: Öffentliche Denkmäler und Erinnerungszeichen in Breslau. Breslau 1913, s. 25; W. Nickel: Die öffentlichen Denkmäler und Brunnen Breslaus. Breslau 1938, s .

Hansa Griesebacha[142]. Po śmierci profesora w 1916 roku, dom został zgodnie z wolą Neisserów przekazany Śląskiemu Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności we Wrocławiu, a następnie, w roku 1920, przekształcony w oddział muzeum[143]. W 1921 r. pod wspaniałymi lipami przed willą postawiono nagrobek wykonany przez prof. von Gossena z urną zawierającą prochy Neisserów[144].

Geneza parku Szczytnickiego jako prywatnego ogrodu książęcego udostępnianego w swojej „dzikiej" części wszystkim wrocławianom sprawiła, że park był pierwotnie odwiedzany przede wszystkim przez mniej zamożnych mieszczan, przyjeżdżających na wschodni brzeg Odry przez mosty Zwierzyniecki i Szczytnicki. W naturalny sposób właśnie w tych miejscach powstały główne wejścia na teren parku. Spośród okolicznych mieszkańców z parku prawdopodobnie korzystali zamożni właściciele podmiejskich willi skupionych głównie w okolicy obecnych ulic Parkowej i Witelona. Dopiero w XX wieku nastąpiła częściowa zmiana związana z rozwojem tej koloni, powstaniem nowej ekskluzywnej dzielnicy willowej na Zalesiu, a później osiedli robotniczych na Sępolnie i Biskupinie. Wynikiem otoczenia parku przez zabudowę mieszkalną było jego kompozycyjne otworzenie się we wszystkich kierunkach.

Cechą charakterystyczną omawianego terenu jest podział tradycyjnymi drogami komunikacyjnymi na trzy części. Od południa jest to obszar między Odrą i drogą na Dąbie, środkowy wycinek terenu między drogą na Dąbie i drogą w kierunku na Swojczyce oraz trzeci na północ od tej drogi aż do koryta Czarnej Wody. Ten prosty podział narzucał projektantom parku bardzo konkretne ograniczenia.

Charakterystycznym elementem chętnie wykorzystywanym przez ogrodników były pozostałości po dawnych korytach Odry oraz ciek wodny łączący Czarną Wodę na północy z Odrą na południu. Dzięki niemu można było utworzyć cały system mniejszych i większych stawów. Do elementów wodnych dużą wagę przywiązywali wszyscy kolejni projektanci parku. Już książę von Hohenlohe (prawdopodobnie pod dużym wpływem C. G. Langhansa) utworzył pierwszy staw w Bandewäldchen. W 2 połowie XIX wieku elementy wodne wykorzystali zarówno Joseph Peter Lenné, jak i Eduard Petzold w swoim niezrealizowanym projekcie. W Bandewäldchen i na terenie spacerowym okalającym od wschodu tor wyścigów konnych element wodny stanowił jakby szkielet, wokół którego Fintelmann zorganizował układ przestrzenny. Także Julius Lösener tworząc parkową kompozycję Ogrodu Zoologicznego uwzględnił istniejące

---

[142] Das Haus Albert und Toni Neisser. Ein Führer. Breslau 1923, s. 4-5. P. Łukaszewicz: Dom Alberta i Toni Neisserów. Zapomniany rozdział z dziejów wrocławskich muzeów. /W:/ „Roczniki Sztuki Śląskiej" T. XV, s. 40.
[143] Das Haus Albert und Toni Neisser. Ein Führer. Breslau 1923, s. 4. P. Łukaszewicz: Dom Alberta i Toni Neisserów. Zapomniany rozdział z dziejów wrocławskich muzeów. /W:/ „Roczniki Sztuki Śląskiej" T. XV, s. 39.
[144] Das Haus Albert und Toni Neisser. Ein Führer. Breslau 1923, s. 12.

na Dąbiu zbiorniki wodne, czym zasłużył sobie na pochwałę mistrza Lennego. Również w XX-wiecznych realizacjach wykorzystywano m.in. stawy na Zalesiu i w parku Wilhelma Bluhma, a przede wszystkim trzeba tu wspomnieć zaprojektowany przez Berga staw otoczony pergolą przed Halą Stulecia. Nie było przypadkiem, że także wszystkie ciągi spacerowe wzdłuż brzegów Odry, Starej Odry i Czarnej Wody otwierały park na rzeki. Efekt ten podkreślały dodatkowo przystanie statków spacerowych i różnego rodzaju gospody równomiernie rozmieszczone wzdłuż brzegów.

Podstawowym celem stawianym sobie przez Komisję d/s Promenad i Założeń Parkowych na początku lat 60. XIX stulecia było połączenie w jedną kompozycyjną całość trzech zdecydowanie różnych terenów. Był to stary ogród książęcy na północy, tor wyścigów konnych na południu i Ogród Zoologiczny na południowym zachodzie. Każda z części charakteryzowała się inną funkcją, wymagała innych obiektów architektonicznych, a co z tego wynika każda została zakomponowana w inny sposób. Ideą przyświecającą J.P. Lenné przy projektowaniu najstarszej części parku było nie stworzenie zupełnie nowej kompozycji, lecz uporządkowanie i wzbogacenie już istniejącego, tradycyjnego kształtu założenia. Stąd zachowanie, a nawet podkreślenie wszystkich naturalnych dominujących elementów takich jak trzy polany, Góra Wężowa, cieki wodne oraz obiektów architektonicznych: Szwajcarka i kolumna Fryderyka Wilhelma II. Lenne uczytelnił istniejące elementy przeciwstawiając sobie puste przestrzenie polan gęstym, prawie leśnym obszarom parku. Pierwotnie jedyną dalszą perspektywą sięgającą poza granice parku był widok w kierunku północno-zachodnim w stronę Czarnej Wody. Zamknięciem tej perspektywy stała się w 1898 roku willa Neisserów. Dopiero w związku ze zmianami własnościowymi na Zalesiu otworzono park szeroką perspektywą w kierunku późniejszej dzielnicy willowej. Koncepcja Lennego była już w latach 80. i 90. wzbogacana przez Gustava i Eugena Heinze. Polany urozmaicono sadząc kwitnące krzewy, a na Wężowej Górze stworzono enklawę krajobrazu górskiego z wodospadem, skałkami i iglastą roślinnościa.

Bandewäldchen i tereny okalające tor wyścigów konnych miały pierwotnie charakter ciągów spacerowych, które łączyły rekreacyjną część parku ze sportową i dydaktyczną.W celu urozmaicenia wąskiego dość obszaru Fintelmann wykorzystał wspomniane już elementy wodne oraz stworzył kompozycję wijących się ścieżek i kęp różnorodnej liściastej i iglastej roślinności. Jak była już o tym mowa ciągi spacerowe z czasem coraz ściślej oplatały cały teren Szczytnik, Dąbia i Zalesia.

Kierunki rozwoju przestrzennego parku Szczytnickiego były w dużym stopniu nieprzewidywalne. Każdy dołączany obszar stawiał przed ogrodnikami zadanie umiejętnego

przyłączenia go do całości, tak by nie zakłócając już istniejącej kompozycji wykorzystać elementy nowego obszaru. Przy włączaniu dawnej parceli Stahla Hugo Richter bardzo umiejętnie zakomponował wspaniałą podłużną polanę równoległą do stawu w Bandewäldchen. Jednocześnie wywiązał się z zadania utworzenia na tym terenie specjalnego wejścia do parku dla mieszkańców kolonii willowej przy ulicach Witelona i Parkowej. Regularna kompozycja Entree podkreślona kulisową roślinnością stała się ciekawym wprowadzeniem dla dalszej już nieregularnej, krajobrazowej części parku.

W dość komfortowej sytuacji był Gustav Heinze, który tworząc lasek Göpperta musiał tylko rozwiązać problem połączenia z sąsiadującym od południowego zachodu założeniem ze stawem Eichborna. Pierwsza kompozycja Göpperthainu wywodziła się jeszcze ze stylistyki zastosowanej przez Lennego w starej części parku. Była to dość gęsto przecinająca się sieć prawie prostych ścieżek, elementem centralnym założenia było okrągłe plateau skupiające wszystkie ścieżki. Znacznie ciekawszą kompozycję, o odśrodkowym układzie wygiętych ścieżek, stworzono na przełomie XIX i XX stulecia. Równoważnym elementem dla dużego, podłużnego plateau stała się zlokalizowana w południowej części założenia, wspaniała polana otoczona kulisowo wysoką i niską roślinnością oraz urozmaicona pojedynczymi egzemplerzami długowiecznych drzew o malowniczych kształtach i barwach. Również tutaj podobnie jak na dawnej parceli Stahla wejście do parku o swobodnym układzie zostało podkreślone symetrycznym wejściem w północnym narożniku lasku. Było to rozwiązanie kompozycyjne charakterystczne dla parków lat 80. i 90. XIX wieku.

W XX wieku punkt ciężkości spacerowej części parku Szczytnickiego zaczął przesuwać się w kierunku północnym i wschodnim. W południowej części Szczytnik wykorzystano już wszystkie możliwości wchłonięcia przez park jak największego obszaru. Ponadto część południowa została zdecydowanie zdominowana po likwidacji toru wyścigów konnych przez Tereny Wystawowe i Ogród Zoologiczny. Dzięki włączeniu do miasta Zalesia, w 1904 roku, park rozszerzył się o leśno-parkowe założenie wzdłuż Czarnej Wody. Oprócz rzeki ważnym elementem była tu sztucznie usypana górka, a przede wszystkim wspaniała liściasta roślinność o leśnym charakterze. Podobny charakter miał włączony w tym samym czasie teren na północ i wschód od miejskiej szkółki. Kompozycja tych terenów była pozbawiona polan i szerszych prześwitów, pewną monotonię przerywała biegnąca tędy grobla i ciek wodny. Od 1913 roku również Szkolny Ogród Botaniczny poszerzono w kierunku wschodnim i zakomponowano w formie parku krajobrazowego z trzema stawami, niewielkim skalistym wzgórkiem oraz szerokimi polanami.

Do zasadniczego przełomu w funkcjonowaniu parku doszło w momencie budowy obecnego Stadionu Olimpijskiego. Podjęto wtedy decyzję o likwidacji szkółki miejskiej i włączeniu jej do parku. Nowa kompozycję skontrastowano z sąsiadującym założeniem o charakterze leśnym. Bowiem dawna szkółka zachowała swój tradycyjny geometryczny, prawie szachownicowy, podział. Wolne przestrzenie wypełniono polanami, a w części południowej utworzono kilka geometrycznych ogrodów kwiatowych, zachwycających kompozycjami barwnymi. Dzięki włączeniu szkółki w obręb parku możliwa była realizacja połączenia północno-wschodniej części założenia z południowo-zachodnim jego krańcem.W ten sposób wewnętrzny spacerowy obszar parku został spięty klamrą Terenów Wystawowych i Ogrodu Zoologicznego z jednej oraz Stadionu z drugiej strony. Dzięki takim przeobrażeniom nastąpiło połączenie wielu funkcji na terenie jednego kompleksu parkowego, co było z pewnością ideą towarzyszącą parkowi Szczytnickiemu już w latach 60. XIX stulecia.

TERENY WYSTAWOWE W LATACH 1905 - 1948.

Ramy terytorialne i czasowe.

Tereny wystawowe i festiwalowe zostały utworzone po likwidacji toru wyścigów konnych w roku 1907, założonego w 1832 roku na pastwisku dawnej wsi Dąbie przez *"Schlesischer Verein für Pferdezucht und Pferderennen"*.[145] Obszar ten należący do Gminy Wrocławia i dzierżawiony Towarzystwu Wyścigów Konnych, po wykupieniu w roku 1909 działki należącej do kupca Roeslera[146] obejmował następujący obszar widoczny na kolejnych mapach i planach [Kart. nr 59-60, 71-72].

Dawny Tor Wyścigów Konnych położony był we wschodniej części miasta na terenach pomiędzy Starymi Szczytnikami a wsią Dąbie, w otoczeniu terenów zielonych parku Szczytnickiego, Ogrodu Zoologicznego i promenady nadodrzańskiej. Tor Wyścigów Konnych miał kształt eliptycznego owalu o powierzchni ok. 21 ha [por. Kart. nr 21], którego dłuższa oś biegła z południowego-zachodu w kierunku północno-wschodnim. Tor wyścigowy dzieliła na dwie części: południową (ok. 1/3 powierzchni) i północną (2/3 powierzchni), droga prowadząca z Wrocławia do wsi Dąbie (obecnie ul. Zygmunta Olszewskiego). Część południowa toru graniczyła od zachodu z ogrodem zoologicznym oraz posiadłością Roeslera (zakupioną przez miasto w 1909 r.), od strony wschodniej przylegało małe założenie parkowe ze stawem Ferdynanda *(Ferdinandsteich)* oraz oddzielony ciekiem wodnym tor wyścigów rowerowych [Kart. nr 16]. Część południowa była ponadto ograniczona ulicą Finkenweg (obecnie Mikołaja Kopernika), która to stanowiła w XIX stuleciu trakt spacerowy łączący ogród zoologiczny z parkiem Szczytnickim. Droga ta od strony zachodniej rozpoczynała się przy granicy z ogrodem zoologicznym, po stronie wschodniej stanowiła przedłużenie obecnej ul. Kopernika. Cześć północna od strony zachodniej przylegała do położonych wzdłuż obecnej ul. Adama Mickiewicza małych założeń parkowych t.zw. *"Diana Anlage"* i *"König Wilhelm Anlage"* [Kart. nr 50]. Od strony północnej i wschodniej do toru przylegały tereny parkowe ograniczone alejami *Finkenweg* i *Dörnerdamm* (obecnie aleja Dąbska) rozplanowane wzdłuż stawu Eichborna.

---

[145] por. Schlesischer Verein für Pferdezucht und Pferderennen 1832 - 1907., op.cit., passim
[146] na temat zakupu działki przez miasto por. Erweiterung des Zoologischen Garten und Scheitniger Parks; Breslauer Zeitung; Nr 122 z: 18.02.1909

W związku z przygotowywaną w latach 1912 - 1913 Wystawą Stulecia przyszłe Tereny Wystawowe zostały poszerzone o założenia parkowe, otaczające dawny tor wyścigów konnych. Tereny te od wschodu i zachodu były ograniczone ulicami Mickiewicza i Kopernika, od północnego-wschodu przechodziły poza granicę wyznaczoną przez aleję Dąbską. Obszar wyznaczony na wystawę posiadać miał początkowo powierzchnię 50 ha, ostatecznie Wystawa Stulecia obejmowała 75 ha. W części południowej dawnego toru wyścigów Wystawa Stulecia ograniczona była wspomnianą nieistniejącą ulicą *Finkenweg*. W części północnej od zachodu w kierunku północno wschodnim granica biegła obecną ulicą Mickiewicza do wylotu ul. Kopernika, dalej skręcała w kierunku południowym i biegła wzdłuż ul. Kopernika obejmując tereny po jej wschodniej części sięgając do Szkolnego Ogrodu Botanicznego. Położony pomiędzy ulicami Kopernika a ul. Dembowskiego Szkolny Ogród Botaniczny, jak również przylegający do tego ogrodu teren po południowej stronie ul. Dembowskiego, zostały włączone do obszaru zajmowanego przez Wystawę Stulecia [Kart. nr 91, 95, 97, 98, 99, 107, 108, 110]. Od strony wschodniej omawiany teren był ograniczony ul. Kopernika. Na potrzeby Wystawy Stulecia zaanektowano przylegający do dawnego toru wyścigów,od strony północno-wschodniej duży fragment parku Szczytnickiego t.zw. *"Göppert Hain"*.

Po zakończeniu Wystawy Stulecia i w okresie międzywojennym Tereny Wystawowe ograniczono do obszaru zamkniętego obecnymi ulicami: Mickiewicza, aleją Dąbską, Kopernika; w części północnej ul. Wróblewskiego; od strony południowej przez Odrę oraz Ogród Zoologiczny [Kart. nr 144, 146]

Od jesieni 1916 r. tereny te, będące własnością Gminy Wrocławia, były zarządzane przez spółkę akcyjną *"Breslauer Messe A.G."*, która organizowała wiosną i jesienią cykliczne targi przemysłowe o zasięgu międzynarodowym [Kart. nr 173,174, 179-183; il. Iko.70-83,88-97,107].[147]

W związku z organizowaną przez *"Deutsche Werkbund"* wystawą *Wohnung und Werkraum* zwaną "WUWA" w 1929 roku Tereny Wystawowe przekroczyły od strony północno-wschodniej aleję Dąbską i objęły fragment *"Göppert Hain"*. Od wschodu pod zabudowę wzorcowego osiedla mieszkaniowego zaanektowano tereny leżące przy ulicach: Kopernika, Dembowskiego i Tramwajowej [Kart. nr 172a, 172b]

[147] W Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu pod sygnaturą Yn 316 znajdują się katalogi i przewodniki po wrocławskich targach organizowanych przez "Breslauer Messe A.G."

W listopadzie 1935 roku nastąpiło trwałe przejęcie południowego fragmentu Terenów Wystawowych przez zarząd ogrodu zoologicznego [Kart. nr 178]. Po tej aneksji obszar wrocławskich targów nie zmienił się do czasów wojny. Po roku 1945 na szczytnickich Terenach Wystawowych zorganizowano w roku 1948 ostatnią wielką Wystawę Ziem Odzyskanych [Kart. nr 184-188; il. Ikon. 108].

W latach 60. XX wieku nastąpiło całkowite przejęcie przez ogród zoologiczny dawnej południowej części toru wyścigów konnych. Obszar targów od strony południowej został ograniczony do obecnej ulicy Wróblewskiego. W tym czasie Tereny Wystawowe utraciły pierwotną funkcję targowo - wystawienniczą. Poszczególne obiekty przeszły pod zarząd różnych instytucji i poprzez niewłaściwe użytkowanie uległy degradacji. Ich funkcje użytkowe zostały zmienione, czasami tak radykalnie, że budynek, w którym znajdowały się najpiękniejsze we Wrocławiu sale wystawiennicze stał się składem magazynowym i warsztatem rzemieślniczym. Podobny los spotkał najładniejszą w mieście tarasową restaurację i kawiarnię, której pomieszczenia wykorzystuje się na cele biurowe. Na skutek niewłaściwego zarządzania, zbyt dużej liczby gospodarzy i właścicieli terenu a także z powodu przejęcia części południowej przez ogród zoologiczny podjęte pod koniec lat 80. XX wieku próby przywrócenia terenom ich pierwotnej funkcji skazane są na niepowodzenie. Właściciel Hali Stulecia, głównego obiektu terenów, ze względu na wspomniane ograniczenia nie może przygotować targów i wystaw a także masowych imprez kulturalnych i sportowych z rozmachem jaki miała choćby Wystawa Ziem Odzyskanych. Symbolem panującego obecnie chaosu są dwa wiadukty nad ulicą Wróblewskiego, które prowadzą donikąd. Dopełnieniem obrazu jest bardzo zły stan techniczny wszystkich obiektów.

Geneza powstania i pierwsze projekty zagospodarowania Terenów Wystawowych

Zorganizowana w Londynie w roku 1851 Wystawa Światowa, zainicjowałała w Europie szreg wspaniałych ekspozycji prezentujących osiągnięcia techniki, przemysłu a także rzemiosła i sztuki. Wystawy światowe, jeden z fetyszów XIX wieku, wymagały odpowiednich terenów i budowli. Miasta, w których odbywały się wystawy nabierały charakteru miejsca

pielgrzymkowego, w którym obiekt kultu został zastąpiony pawilonem wystawowym służącym „utopijnemu uszczęśliwianiu mas poprzez nabożeństwa ku chwale postępu".[148]

Rozkwitający w XIX wieku przemysł niemiecki włączył się na forum wystaw światowych, jak choćby w Wiedniu w 1873 i w Filadelfii w 1876, do walki narodów o rynki zbytu. Wystawy te przyczyniły się do podjęcia dyskusji na temat poprawy jakości niemieckich towarów. Toczyły się one w ramach działalności stowarzyszeń rzemiosła artystycznego, organizowania lokalnych wystaw przemysłowych i rzemiosła artystycznego. W konsekwencji na początku XX wieku ruch w kierunku poprawy jakości doprowadził do reformy kształcenia artystycznego oraz do nowego powiązania przemysłu ze sztuką, co uwidoczniło się w działalności *"Deutsche Werkbund"*[149]

We Wrocławiu tendencje te zaznaczyły się równolegle ze wzrostem koniunktury, która nastąpiła po wojnie francusko - pruskiej. Stolica Prowincji Śląskiej należała do największych w Rzeszy Niemieckiej. Po raz pierwszy osiągnięcia prowincji zostały zaprezentowane we Wrocławiu w roku 1852 na wystwie przemysłowej 1881 r., a następnie na wystawie pt. *"Schlesische Gewerbe- und Industrieausstellung"*.[150] Już wówczas zrodziła się potrzeba zorganizowania we Wrocławiu terenów przeznaczonych na wystawy, targi i festyny. Dotychczas tego typu imprezy odbywały się na obecnym placu Wolności, np. wystawa w 1852 r. lub w okolicach placu Strzeleckiego (obecnie pl. Staszica), jak choćby wystawy ogrodnicze z roku 1872 i 1878[151], czy obecnego Pl. Powstańców Śląskich, gdzie zorganizowano wystawę przemysłową w 1881 r.[152] Wkrótce miasto zrezygnowało z takiego funkcjonowania tych terenów ze względu na prowadzoną w kierunku południowym zabudowę mieszkaniową. W poszukiwaniu nowych terenów ekspozycyjnych zainteresowania skierowały się ku wschodniej i północno-wschodniej części miasta, gdzie usytuowana była rekreacyjna część Wrocławia, tzn. park Szczytnicki i jego okolice. Zarząd Miasta pragnął zlokalizować nowe tereny targowo - ekspozycyjne na miejscu dawnego Toru Wyścigów Konnych. Dlatego też w roku 1892 wymówił *"Schlesischer Verein für Pferdezucht und Pferderennen"* dzierżawę

---

[148] por.W. Hofmann, Das Irdische Paradies, München 1974 s. 86-91

[149] por. P. Kallen, Unter dem Banner der Sachlichkeit. Studien zum Verhältnis von Kunst und Industrie am Beginn des 20. Jahrhunderts., Köln 1987 s. 34-38; B. Störtkuhl, Die Pläne zur Breslauer "Ausstellung für Handwerk und Kunstgewerbe" von 1904 im Bauarchiv der Stadt Breslau/Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia. w: Jahrbuch des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und geschichte, Bd.2, 1994 s.59/60

[150] B. Störtkuhl, op.cit. s.60/61

[151] por. Programm über die vom 10 - 15 September 1872 vom Schlesischen centralverein für Gärtner Gartenfreude in Breslau zu veranstaltende Ausstellung von Pflanzen, Blumen, Obst, Gemüsen, Gartengeräten etc. w: Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu sygn. Yn 1100; katalog Schlesische Gartenbau-, Forst-, und landwirtschaftliche Ausstellung., Breslau 1878

[152] por. O.A. Breslau und die schlesische Gewerbe- und Industrieausstellung., "Deutsche Bauzeitung", Jg. 15, 1881 s.289

toru wyścigów na Szczytnikach[153]. W związku z organizowanym w roku 1894 Ósmym Ogólnoniemieckim Turniejem Sportowym rozważano możliwość budowy na Szczytnikach prowizorycznej hali sportowej projektu Klimma.[154]. Niezbędne było również wzniesienie odpowiednio dużej hali będącej miejscem przyszłych wystaw i zgromadzeń, a także restauracji i innych stałych obiektów wystawowych. Nowe działania wsparł fakt wybudowania w 1907 r. nowego toru wyścigów konnych na Partynicach[155]. Wówczas to w miejscowej prasie rozgorzała dyskusja na temat przyszłych losów dawnego Toru Wyścigów Konnych oraz potrzeby budowy hali i terenów wystawowych.

Wrocław leżący na peryferiach państwa pruskiego, pomimo gwałtownego rozwoju gospodarczego miasta w końcu XIX wieku, pod względem kulturowym nie dorównywał takim ośrodkom jak Berlin, Drezno czy Lipsk. Gdy w 1907 roku *Künstlergenossenschaft* planował zorganizowanie we Wrocławiu I Wschodnioniemieckiej Wystawy Sztuki, zauważono, że miasto nie posiada budowli, która odpowiadałaby celom ekspozycyjnym. W 1908 roku, w artykule opublikowanym na łamach czasopisma "Schlesien" dyrektor Kunstgewerbemuseum, Karl Masner zwrócił się do mieszkańców Wrocłwia z pytaniem: *"Czy Wrocław potrzebuje budynku wystawowego?"*[156], Autor podkreślał, że wiele miast zawdzięcza swoją sławę organizowanym przez nie wystawowm. Wrocław jako stolica dużej prowincji powinien zatem mieć możliwosc eksponowania osiągnięć miejscowych środowisk artystycznych czy gospodarczych. Czynione wcześniej próby, jak choćby wystawa rzemiosła w 1904 roku, w ramach której Hans Poelzig prezentował projekt domu jednorodzinnego, były zdarzeniami wyjątkowymi.[157] Brak odpowiedniej budowli oraz stosownych terenów uniemożliwiał cykliczne organizowanie tego typu imprez. Według dyrektora muzeum doskonałym pretekstem do budowy dużego obiektu wystawowego mogła być rocznica odezwy *"Do mojego narodu"* wydanej w roku 1813 przez króla Fryderyka Wilhelma II , którą to proponował uczcić wielką wystawą. Ekspozycję chciał poświęcić zarówno jubileuszowi wydarzenia jak również prezentacji kulturalnego i gospodarczego dorobku Wrocławia oraz prowincji Śląskiej. Masner zasugerował wzniesienie hali, w której mogłyby się odbywać wystawy oraz uroczystości takie, jak festiwale śpiewacze, turnieje sportowe oraz zgromadzenia. Jako wzór wymienił halę autorstwa Friedricha von Thierscha we Frankfurcie nad Menem. Idealnym terenem był dla Masnera dawny Tor Wyścigów Konnych na obrzeżach

---

[153] Schlesischer Verein für Pferdezucht und Pferderennen 1832 - 1907., Breslau 1907 s.38-39

[154] por. Der Bau=Auschuß, Der Festplatz und die Festhalle, "Festzeitung für das achte deutschen Turnfest in Breslau", nr 1, z: 10.06.1894, s. 13

[155] tamże

[156] K. Masner, Braucht Breslau ein Ausstellungsgebaude?, "Schlesien", Jg.II, 1908/1909, s. 36-38

parku Szczytnickiego, a rocznicowa ekspozycja - jego zdaniem mogłaby być zorganizowana na wzór wiedeńskiej wystawy Kongresu Wiedeńskiego z 1896 r.[158]

Artykuł Masnera wzbudził duży rezonans w prasie. [159] Wkrótce też architekt Richard Plüddemann we współpracy z Karlem Masnerem stworzyli projekt hali w powiązaniu z rozbudową Muzeum Rzemiosł *(Kunstgewerbemuseum)*. Plüddemann zaprezentował projekt odzwierciedlający całą jego dotychczasową postawę twórczą - fascynację gotykiem.[160] Projekt ten nie został zrealizowany.

Dni Wrocławia - "Breslauer Festwoche" 1909 - 1911.

Równolegle z dyskusją na temat potrzeby wzniesienia we Wrocławiu hali wystawowej i zorganizowania wystawy rocznicowej, toczyła się w prasie debata w sprawie przeznaczenia dawnego Toru Wyścigów Konnych. W codziennej gazecie "Breslauer Zeitung" ukazał się artykuł pt. "Przyszłość starego placu wyścigowego", w którym autor nawiązując do odezwy Masnera napisał, że idea budowy wielkiej hali wystawowej jest bardzo piękna. Niestety na razie nie możliwa do realizacji ze względu na koszty. Stąd Zarząd Miasta zadecydował, aby południową część dawnego Toru Wyścigów Konnych przeznaczyć na powiększenie miejskiego ogrodu zoologicznego, natomiast część większą, północną przystosowć na plac turniejowy i sportowy, plac zabaw oraz na festyny.[161] W odpowiedzi na te dyskusje architekt wrocławski Carl Beck zaprezentował publicznie na łamach „Ostdeutsche Bauzeitung" projekt zagospodarowania dawnego Toru Wyścigów Konnych.[162] [Kart. nr 69]. Część południowa toru, sąsiadująca z ogrodem zoologicznym została przez niego przeznaczona na plac sportowy, część północna na tereny wystawowe i koncertowe rozplanowane pośród założenia parkowego. Kompozycyjnie całe założenie zaprojektował na osi północ-południe, gdzie obie różne funkcjonalnie części połączone były dwoma wiaduktami ponad ulicą (obecna Wróblewskiego). Tereny wystawowe Becka zakomponowane zostały ponadto wzdłuż dodatkowej osi wschód - zachód. Obie osie po stronie północnej i zachodniej zamknięte były

---

[157] Wystawa w 1904 roku została omówiona w artykule B. Strörkuhl, op. cit., passimm
[158] Masner współpracował przy organizacji wystawy wiedeńskiej, por. K. Masner op. cit.
[159] por. H. Wendt, Eine Jahrhundertausstellung in Breslau w: "Schlesien", Jg. II, 1908/1909, s. 65 - 67
[160] R. Plüddemann, Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertürmer und für eine Ausstellungshale in Breslau, w: "Schlesien" Jg. II, 1908/1909, s.188-195
[161] "Die Zukunst des alten Rennplatzes" w "Breslauer Zeitung" Jg. 1908, podaję za "Schlesien" Jg. II, 1908/1909 s. 38
[162] C. Beck, Breslauer Festplatz. Entwurf zur Umgestaltung des alten Rennplatzes in Scheitnig, "Ostdeutsche Bauzeitung" Jg. 7, 1909, Nr 2 z: 6.01.1909, s. 9, 11

dużymi budowlami, prawdopodobnie halą służącą zgromadzeniom i wystawom oraz restauracją.[163]Przed tymi budowlami rozciągał się eliptyczny ogrodowy plac z pawilonem pośrodku (prawdopodobnie muzycznym). Obie budowle połączone były kolumnadą lub pergolą rozplanowaną na fragmencie obwodu elipsy. Ciekawym pomysłem, do którego w następnych latach wielokrotnie wracano było połączenie terenów rekreacyjno - wystawowych z obszarem Rakowca za pośrednictwem osobnego mostu przerzuconego przez Odrę. Carl Beck w opisie projektu podkreślił, że w ten sposób będzie możliwe połączenie terenów z lewym brzegiem Odry szybkim tramwajem elektrycznym, co z kolei ułatwiłoby dostęp do tego obszaru z każdej części Wrocławia.[164] Idea połączenia terenów rekreacyjnych na Szczytnikach z dawnym Przedmieściem Oławskim wydawała się bardzo atrakcyjna i innym ówczesnym budowniczym. Eduard Pietsch omawiając projekt Becka zwrócił uwagę, że połączenie mostem z leżącą po wschodniej strony Odry częścią miasta, przyczyni się do planowego rozwoju i zagospodarowania dotychczas najbardziej zaniedbanej, wręcz zapomnianej przez architektów i planistów dzielnicy. Stwierdził on ponadto, że obszar po lewej stronie Odry z "idylicznymi stawami" terenów zalewowych nadaje się przede wszystkim na rekreację.[165]

Tymczasem władze miasta z powodu braku funduszy a także nie do końca sprecyzowanej koncepcji zagospodarowania terenów po dawnym Torze Wyścigów Konnych począwszy od roku 1909 przez trzy następne lata ograniczyły się jedynie do organizowania w czerwcu, w północnej części toru, Festynu Dni Wrocławia *(Breslauer Festwoche)*. W ramach imprezy organizowano wystawy sztuki, turnieje sportowe, koncerty, przedstawienia teatralne. *"Breslauer Festwoche"* organizowane przez *"Verein zur Hebung des Fremden Verkehrs in Breslau"*, przeznaczone dla mieszkańców Wrocławia miało być, również podobnie jak monachijski *"Oktoberfest"*, atrakcją dla przyjezdnych. Ze względu na małe fundusze, na terenach przeznaczonych dla *"Breslauer Festwoche"*, wyznaczono i splantowano obszar na turnieje sportowe. Jak wynika z zachowanych w Archiwum Budowlanym planów architektonicznych. stowarzyszenie wspólnie z miastem wystawiło pawilony zarządu, strażnicy policji, punktu sanitarnego, szaletów, pawilonu muzycznego, pawilonu wystawowego sztuki. [Kart. nr 70, 73, 75] Wszystkie te prowizoryczne pawilony w roku 1909 projektował Heinrich Küster, w latach następnych Gustav Ölsner i Paul Schreiber. Prowizoryczne kioski, restauracje, kawiarnie, ogrody piwne, małe teatrzyki wodewilowo -

---

[163] Autor projektu w opisie nie podał funkcji tych obiektów.
[164] por. C. Beck op. cit. s. 9
[165] E. Pietsch, Breslauer Festplatz, "Ostdeutsche bauzeitung" Jg.7, 1909, Nr 9 z: 30.01.1909, s. 54-55

operetkowe i kukiełkowe, jak również pawilony typowe dla lunaparku, np. gabinet osobliwości, były urządzane przez dzierżawców poszczególnych placów. Ostatni festyn odbył się w czerwcu 1911 roku tuż przed rozpoczęciem budowy Hali Stulecia. Po każdym zakończonym *"Breslauer Festwoche"*, w lokalnej wrocławskiej prasie powracała dyskusja na temat wzniesienia stałej budowli wystawowej i zagospodarowania dawnego Toru Wyścigów Konnych. W cyklu zatytułowanym "Post Festum" publikowano wypowiedzi urzędników i wybitnych osobistości ze świata kultury, nauki i biznesu.[166] Problem budowy hali powracał również w związku z organizacją we Wrocławiu cyklicznych ogólnoniemieckich turniejów śpiewaczych. Masner, we wspomnianym wyżej artykule wyrażał żal, że projektowana przez Richarda Plüddemanna i Hermanna Wahlicha drewniana hala na VII *"Sängerbundfest"* nie mogła przetrwać następnych kilku lat.[167] Podobny los spotkał projektowaną przez Josefa Ebersa halę zgromadzeń przeznaczoną na *"Katholikentag"* w 1909 r., usytuowaną po południowej stronie dawnego Toru Wyścigów Konnych.[168]

Geneza Hali i Wystawy Stulecia.

W prasie z przełomu 1909/1910 r. i z 1910 r. zgodnie podkreślano, że brak terenów wystawowych z prawdziwego zdarzenia może sprowadzić Wrocław do roli miasta prowincjonalnego. Wyzwaniem dla Wrocławia stała się I Wystawa Wschodnioniemiecka zorganizowana w Poznaniu w 1911 r., na której większość wystawców pochodziła ze Śląska. Podjęcie decyzji o wzniesieniu budynku ekspozycyjnego i przygotowaniu terenów wystawowych było już tylko sprawą czasu.[169]

Na posiedzeniu Rady Miejskiej w grudniu 1909 r. rozważano wybudowanie w północnej części dawnego Toru Wyścigów Konnych dużej hali służącej wystawom i zgromadzeniom o powierzchni 6000 m/kw. Na przygotowanie takiego projektu w formie szkicu prywatny donator przeznaczył 3000 marek.[170] Rada Miejska ustaliła, że szkic ma obejąć również projekt rozbudowy ogrodu zoologicznego i wybudowanie w południowej

---

[166] por. artykuły pt. "Post Festum" w "Schlesische Zeitung" z 5.07.1910; 8.07.1910; 10.07.1910
[167] K. Masner, op.cit. s. 36; Na projekt hali na VII Sängerbundfest rozpisano konkurs architektoniczny. Zadaniem konkursu było opracowanie elewacji przy zadanym rzucie, który zaprojektował Richard Plüddemann; por. Wettbewerb um die Festhalle zum 7. deutschen Sängerbundesfest; "Ostdeutsche Bauzeitung", Jg. 4, 1906, Nr 9, s. 57 i Jg. 4, 1906, Nr 8 s.49/50
[168] por. Festhalle für den Katholikentag, "Schlesische Zeitung" z: 7.08.1909 r.
[169] por. Die verwanderung des alten Scheitniger Rennplatzes, "Schlesische Zeitung" z: 11.12.1910 oraz C. Buchwald, Die Ausstellung zur Erinnerung an befreingskrieg in jahre 1813, "Schlesien" Jg. IV, 1910/1911, s. 297-298

części dużej restauracji na 4000 miejsc. Sprawozdawca prasowy "Schlesische Zeitung" wyrażał nadzieję, że nowo zabudowane tereny będą połączone z parkiem Szczytnickim otwierając się jednocześnie w kierunku Odry.[171] Taka możliwość zaistniała po wykupieniu przez miasto 9 lutego 1909 roku działki Roeslera oddzielającej dawny Tor Wyścigów Konnych od nabrzeży Odry.[172] Sprawozdawca napisał ponadto, że obiekty te będą gotowe wraz z oddaniem do użytku nowo budowanego mostu, zwanego później mostem Cesarskim.[173]

W roku 1910 we wrocławskiej prasie pisano o możliwych sposobach uczczenia rocznicy 1813 roku. Pomimo przewagi zwolenników idei Karla Masnera - dyrektora Kunstgewerbemuseum, w Radzie Miejskiej byli również przeciwnicy Wystawy Stulecia. Sympatycy socjaldemokracji uważali, że budowa olbrzymiej hali i organizacja wystawy pochłoną zbyt dużo funduszy, które można przeznaczyć na cele społeczne. Zrodził się też m.in. pomysł aby rocznicę odezwy króla pruskiego uczcić jedynie postawieniem pomnika.[174] Idea nie znalazła zwolenników. W październiku 1910 roku zapowiedziano zwołanie specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej poświęconego organizacji Wystawy Stulecia, w którym mieli wziąć udział również prominenci całej prowincji śląskiej. Odbyło się ono 24 października 1910 r. Wówczas to burmistrz, Georg Bender zaproponował przekazanie północnej części terenów po dawnym Torze Wyścigów Konnych pod przyszłą wystawę. Stwierdzono, że po wybudowaniu nowego mostu Cesarskiego (*Kaiserbrücke*, ob. most Grunwaldzki), tereny te będą łatwo dostępne z centrum miasta. Miasto zobowiązało się do wybudowania w wyznaczonym miejscu *"masywnej hali, w której w przyszłości mogłyby się odbywać turnieje sportowe i śpiewacze"*. Członkowie magistratu stwierdzili, że pomysł ten powinien zostać poparty przez całą prowincję. W przypadku akceptacji z tej strony mogli starać się o dotację z ministerstwa w Berlinie. Wyrażono też nadzieję, że protektorat nad przyszłą wystawą obejmie sam cesarz.[175] Następnie prof. Masner przedstawił założenia planowanej ekspozycji podkreślając niezbędność zapewnienia jej wysokiego poziomu artystycznego. Proponował przedstawić portrety wybitnych mężów stanu z czasów napoleońskich, historię bitew i wojsk, sztukę oraz obraz miasta z pocz. XIX stulecia.

---

[170] Umgestaltung des alten Rennplatzes in Scheitnig, "Schlesische Zeitung" z: 5.10.1909
[171] tamże
[172] Działka liczyła 2,6379 ha i została kupiona za sumę 180000 marek, magistrat uzasadniał, że zakupił działkę w celu rozbudowy ogrodu zoologicznego oraz po połączeniu działki z południową częścią ogrodu, wybudowania na niej dużego budynku restauracji i stowarzyszeń. Por. Erweiterung des Zoologischen Gartens und Scheitniger Park, "Schlesische Zeitung" z 18.02.1909
[173] Umgestaltung des alten Rennplatzes in Scheitnig, "Schlesische Zeitung" z: 5.10.1909
[174] Ein National= Denkaml für Breslau, "Schlesische Zeitung" z: 27.03.1910
[175] Hundertjahrfeier der Befreiungskriege., "Schlesische Zeitung" z: 25.10.1910

Burmistrz zwrócił uwagę, że ze względu na bezpieczeństwo cennych eksponatów, wystawa powinna odbyć się w nowej, przystosowanej do celów ekspozycyjnych hali, której kształt plastyczny zostanie wkrótce stworzony.[176] Posiedzenie zakończono następującymi ustaleniami:

1.Święto 100-lecia odezwy króla Fruderyka Wilhelma *„Do mojego narodu"* wydanej we Wrocławiu należy uczcić organizacją wystaw i imprez o charakterze kulturalnym.

2.Miasto zobowiązało się wybudować w tym celu dużą trwałą halę ekspozycyjną i powołać komitet organizacyjny administrujący przyszłą wystawą.

3. Do utworzenia Komitetu Honorowego Wystawy zobowiązano: Generała von Woyrsch, nadprezydenta von Guenthera, przewodniczącego śląskiego sejmu prowincjonalnego księcia von Ratibor oraz przewodniczącego Śląskiej Prowincjonalnej Komisji hrabiego Stosch.

4.Miasto zobowiązało się ułatwić działalność Komitetowi Honorowemu.

5. Zaapelowano o zwrócenie się do Jego Majestatu Cesarza Rzeszy o objęcie protektoratu nad wystawą. Wszystkie te ustalenia postanowiono poddać publicznej debacie.[177]

Sytuację sprzyjającą realizacji nowych idei wyczuł doskonale, powołany w 1909 roku, architekt miejski Max Berg. Pracując wcześniej jako inspektor budowlany we Frankfurcie nad Menem znał on wspomnianą przez Masnera halę Thierscha z autopsji. Berg przybył do Wrocławia mając 39 lat. Na jego dorobek artystyczny składało się wówczas już wiele zrealizowanych obiektów architektonicznych. Był również autorem projektu przebudowy Berlina, eksponowanego na wystawie urbanistycznej w 1910 roku. Jego telent ujawnił się jednak w pełni we Wrocławiu. Praca z Hansem Poelzigiem, wspólnie aranżowane przedsięwzięcia artystyczne podjęte tuż przed I wojną światową wykreowały go na wybitną indywidualność o znaczeniu ponadregionalnym.

Prawdopodobnie już jesienią 1910 roku Berg przystąpił do projektowania przyszłej hali wystawowej, odpowiadając tym samym na toczącą się dyskusję w prasie oraz w łonie władz miasta. Na grudzień 1910 roku datowane są wiarogodne przekazy ikonograficzne projektów Berga[178].

Max Berg objaśniając swój projekt w artykułach okolicznościowych związanych z wystawą, podkreślał przede wszystkim funkcjonalizm, który tkwił u podłoża konstrukcji hali. Według pierwotnych założeń budowla miała spełniać dwa główne zadania - wnętrza

---

[176] tamże

[177] Hundertjahrfeier der Befreiungskriege., "Schlesische Zeitung" z: 4.11.1910

[178] Do lat 60 - tych XX w. w berlińskiej Deutsche Bauakademie. Institut für Städtebau und Architektur znajdował się szkic przekroju hali, datowany; grudzień 1910. Fotografia tego szkicu została przekazana do Muzeum Architektury we Wrocławiu

ekspozycyjnego oraz hali zgromadzeń. Architekt chciał rozwiązać ten problem w sposób jak najbardziej racjonalny i oszczędny. Zakładał, że plan centralny jest korzystniejszy dla pomieszczeń przewidzianych na zgromadzenia, natomiast podłużny lepiej służy organizacji wystaw. Układ zastosowany w hali Tierscha był kompromisem wobec obu możliwości . Wydawał się Bergowi jednak niewystarczający. W myśl postulatów J.N.L. Duranda, zastosował układ centralny jako najwłaściwszy dla wspomnianych celów.[179] Berg zamierzał usytuować przestrzeń wystawową w obejściu centralnego wnętrza kopułowego. Poszukiwał przy tym takiego rozwiązania, które pozwoliłoby uniknąć otwarcia przestrzeni ku górze, na przykład przez bezpośrednie przeszklenie kopuły. Jednocześnie oświetlenie hali musiało być doestosowane do charakteru odbywających się imprez. Biorąc to pod uwagę Berg zdecydował się na dopływ światła górnego wprowadzonego poprzez tarasowy układ przykrycia kopuły. Ten sposób projektowania "od wnętrza" i "dla wnętrza", a także szczególne zainteresowanie Berga kształtowaniem przestrzeni, a nie wolumenem bryły, nasuwa analogie z teorią architektoniczną Petrusa Berlage. Sposób kształtowania przestrzeni nawiązuje również w pewnym sensie do myśli Wrighta. Na terenie Niemiec twórca Hali Stulecia antycypował działalność kręgu architektów związanych z Hugo Häringiem[180]

Konkurs na ukształtowanie i zagospodarowanie Terenów Wystawowych w połączeniu z Ogrodem Zoologicznym 1910 - 1911.

W grudniu 1910 roku poczyniono pierwsze praktyczne kroki w kierunku zrealizowania Wystawy Stulecia. 10 grudnia Spółka Akcyjna Wrocławskiego Ogrodu Zoologicznego *(Aktiengeselschaft Breslauer Zoologischer Garten)* rozpisała wśród niemieckich architektów i projektantów ogrodów konkurs na „ideowe" rozplanowanie przyszłych terenów wystawowych w połączeniu z ogrodem zoologicznym, który miał dostarczyć inspiracji do projektu realizacyjnego. Termin dostarczenia prac wyznaczono na 1 kwietnia 1911 roku. Rostrzygnięcie konkursu miało nastąpić do 14 dni od dostarczenia prac. Sądowi konkursowemu przewodniczył Max Berg, jego członkami zostali: dyrektor ogrodów w Berlinie Brodersen, architekci wrocławscy Karl Grosser i Felix Henry oraz miejski dyrektor

---

[179] Por. M. Berg, Die Jahrhunderthalle und das neue Ausstellungsgelände der Stadt Breslau w: "Deutsche Bauzeitung", Jg.. XLVII (1913), Nr 42, s. 385-389, oraz Nr 51, s. 462-466; tenże, Die Jahrhunderthalle und ihre Anordung auf dem Gelände w: Die Jahrhunderausstellung Breslau 1913 ("Sondernumer der Schlesischen Zeitung") Breslau 1913, s.6; por także H.W. Kruft, Geschichte der Architekturtheorie: von der Antike bis zur Gegenwart, München 1985, s.309-320

ogrodów Hugo Richter i dyrektor ogrodu zoologicznego we Wrocławiu Grabowsky.[181] W założeniach konkursu podano, że południowa część dawnego toru wyścigów miała być przeznaczona na poszerzenie terenów ogrodu zoologicznego, wybudowanie nowych pawilonów dla zwierząt oraz dużej restauracji; północna wyznaczona na projektowaną przez Berga halę powinna zająć areał 14 000 m/kw. Na terenach tych mogły być projektowane inne pawilony wystawowe, np. teatr w naturze i.t.p.[182]

Na początku 1911 roku zadecydowano, że miasto Wrocław powinno być reprezentowane na organizowanej w tym czasie Pierwszej Wschodnioniemieckiej Wystawie w Poznaniu r. Zamierzano zaprezentować tam model oraz projekty nowo wybudowanego mostu Cesarskiego oraz model i projekty przyszłej Hali Stulecia[183] a także nagrodzone projekty konkursowe na ukształtowanie terenów wystawowych.[184] Przygotowania do wystawy w Poznaniu były początkiem batalii propagandowej prowadzonej wśród mieszkańców Wrocławia w celu pozyskania środków a także sprzymierzeńców dla Wystawy i Hali Stulecia. Na początku stycznia 1911 r., na posiedzeniu *„Breslauer Verein zur Hebung des Fremdenverkehrs”*, organizatora *"Breslauer Festwoche"*, Max Berg po raz pierwszy zaprezentował publicznie projekt Hali Stulecia, pokazując na diapozytywach rysunki projektowe oraz rysunki perspektywiczne.[185] 26 stycznia odbyło się posiedzenie Rady Miejskiej poświęcone w całości przygotowaniom do wystawy. Gmina przeznaczyła fundusz gwarancyjny w wysokości 100.000 marek a w razie deficytu wystawy ręczyła do wysokości również 100.000 marek. Powołano również Komisję Główną *(Hauptausschuß)* do organizacji wystawy składającą się z pięciu członków Zarządu Miasta - magistratu i pięciu członków Rady Miejskiej.[186] W celu dalszego pozyskania zwolenników budowy hali, w dniu 24 lutego na posiedzeniu wrocławskiego *Kunstgewerbeverein* Berg wygłosił odczyt ilustrowany

---

[180] por. Jerzy Ilkosz, Expresionist inspiration, "The Architectural Review" Vol.CXCIV 1994 No 1163, s.78

[181] Wyznaczono trzy nagrody: I - 2500 marek; II - 1500 marek; III - 1000 marek; zakupy po 500 marek. Jako materiały konkursowe zainteresowanym architektom przekazano: 1.Opis założeń konkursu
2.Plan ogólny miasta w skali 1: 10000
3.Plan caego założenia będącego przedmiotem konkursu w skali 1:1500
4.Plan nowych terenów ZOO i przyszłych terenów wystawowych z rzytem nowej hali wystawowej w skali 1:500
por. "Zentralblatt der Bauverwaltung" Jg.30, 1910 s. 658 i 671; Die Verwendung des alten Scheitniger Rennplatzes, "Schlesische Zeitung" z: 11.12.1910 ; Wettbewerb, "Ostdeutsche Bauzeitung", Jg. 8, 1910, Nr 101, s. 768

[182] tamże

[183] Na zorganizowanie wystawy w ramach Ostdeutsche Ausstellung Rada Miasta Wrocławia wyasygnowała 20.000 tys. marek. 9000 marek przeznaczono na wykonanie drewnianego modelu Hali Stulecia, który miał być prezentowany w Poznaniu., por. Notka w "Schlesische Zeitung" z: 6.01.1911

[184] por. Breslau auf der Posener Ausstellung., "Schlesische Zeitung" z 3.01.1911

[185] por. Ausstellungshalle und Jahrhundertfeier 1913, "Schlesische Zeitung" z 12.01.1911

[186] por. Jahrhundert Ausstellung 1913 in Breslau, "Schlesische Zeitung" z 23.01.1911, Zastrzeżenia co do organizacji oraz celowości wystawy wyraził przedstawiciel socjaldemokracji w Radzie Miejskiej Löbe

przeźroczami prezentujący projekt hali. Autor zaznaczył, że ostateczną wersję opracuje w ciągu dwóch miesięcy. Dokonał porównań z budowlami we Frankfurcie nad Menem, Dreźnie, i Berlinie. Rezygnację z dekoracji wyjaśniał tym że, *"każda wystawa tworzy już swój własny obraz, ponadto w nowoczesnych budowlach powinno się unikać wszelkich form historycznych a podstawą kompozycji winna być konstrukcja".*[187]

Na początku kwietnia 1911 roku ogłoszono wyniki konkursu na rozbudowę ogrodu zoologicznego i ukształtowania terenów wystawowych. W chwili jego ogłoszenia nie zapadła jeszcze decyzja o budowie hali. Pomysł Berga miał wielu oponentów. Tymczasem do konkursu zgłoszono 43 projekty architektów z całych Niemiec. Pod przewodnictwem Berga i nadburmistrza Bendera nastąpiło rozdzielenie nagród przez sąd konkursowy. Pierwszą nagrodę zdobyli: A. Boese i F. Glum z Cottbus, drugą I.P. Grossmann z Berlina, trzecią Seeck z Berlina oraz Gellhorn z Wrocławia; wyróżnienia otrzymali: Effenberger z Wrocławia, Schumann z Drezna, Foest, Recht i Bachmann z Kolonii oraz Blumberger z Wadenwswil koło Zurichu.[188] [Kart. nr 78-81, 83-88] Po ogłoszeniu wyników konkursu, projekty zaprezentowano mieszkańcom Wrocławia w Śląskim Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności.[189] Większość uczestników konkursu planowała ukształtowanie terenu według zasad akademickich, osiowo, z pawilonami utrzymanymi w duchu neoklasycystycznym, tworząc oś główną paralelną do obecnej ulicy Wróblewskiego. Jedynie zdobywca nagrody II i architekt Theo Effenberger zakładali główną oś na linii północ - południe. Z opisu projektów pokonkursowych zamieszczonych w „Schlesische Zeitung" można wnosić, że zdobywcy I nagrody projektowali w otoczeniu hali place podzielone trawnikami i rabatkami kwiatów z małymi stawami wodnymi na planie prostokąta. W południowej części dawnego toru usytuowali restaurację w otoczeniu parkowym, z ogrodem muzycznym po stronie południowej restauracji i małym placem po stronie północnej, korespondującym z otoczeniem hali. Pawilony projektowane dla rozbudowywanego ogrodu zoologicznego zostały wyraźnie kompozycyjnie oddzielone od terenów wystawowych. Ta idea odizolowania obu obszarów była prawdopodobnie głównym powodem przyznania pierwszej nagrody. Dla twórców przyszłej wystawy połączenie terenów wystawowych z ogrodem zoologicznym, do którego dążyła Rada Miejska, stwarzało groźbę zagubienia jednolitego charakteru artystycznego

---

[187] por.Die Ausstellungshalle in Scheitnig, "Schlesische Zeitung" z 26.01.1911

[188] por. K. Masner, Breslaus zuküftiger Festplatz, w: "Schlesien", jg. 1910/1911, s. 443-446, ponadto o konkursie: Eff (enberger), Die Wettbewerbsenentwürfe für die Erweiterungs Aussttellungsgelände in Scheitnig, w: "Schlesische Zeitung" z 14.04.1911, oraz notki w "Schlesische Zeitung" z 28.04.1911 i 27.05.1911.

[189] por. Die Erweiterung des Zoologischen Gartens, "Schlesische Zeitung" z 8.04.1911

wystawy oraz jej kształtu urbanistyczngo i architektonicznego.[190] Ciekawym pomysłem był zakupiony projekt Theo Effenbergera, który jako jedyny otworzył tereny wystawowe w kierunku Odry. [Kart. nr 84,85]. W maju 1911 roku Spólka Akcyjna Ogrodu Zoologicznego zwróciła się do Rady Miejskiej z prośbą o przekazanie terenów pod przyszłą wystawę w celu realizacji planów rozbudowy. Rada odłożyła decyzję na pół roku i nie wróciła już do koncepcji połączenia ogrodu zoologicznego z terenami wystawowymi.[191]

Projekt Maxa Berga na rozplanowanie Terenów Wystawowych.

Niezależnie od projektów konkursowych Max Berg na początku 1911 roku stworzył własną wizję rozplanowania przyszłych terenów wystawowych, którą przedłożył władzom miasta do realizacji.[il. kart.89] Projekt ten, dla którego wytyczne stanowiły wyniki "Konkursu na rozbudowę Ogrodu Zoologicznego i ukształtowania Terenów Wystawowych" nie został zrealizowany ze względu na zmianę programu Wystawy Stulecia.[192] Projekt Berga jest o tyle ważny, że wyznaczone przez niego główne osie i zasadniczy układ kompozycyjny zostały powtórzone w zrealizowanym rozplanowaniu Wystawy Stulecia i Terenów Wystawowych przez Hansa Poelziga. Natomiast na podstawie przedstawionego przez Berga na łamach "Deutsche Bauzeitung" opisu własnego projektu można dokładnie prześledzić pierwotny program Wystawy Stulecia.[193]

Berg nadmieniał, że największą trudnością przed jaką stanął podczas projektowania był wymóg zachowania przebiegu ulicy *Grüneicher Weg* (obecnie Wróblewskiego). Autor założył więc, że ulica ta, na której ponadto miał się odbywać ruch tramwajowy[194], nie może być *"monumentalnym dostępem do hali lecz zaledwie ulicą dojazdową do terenów wystawowych".*[195] Według projektanta *"hala powinna tworzyć punkt centralny założenia".*[196]

---

[190] Przeciwnikiem łączenia funkcji wystawowych z ogrodem zoologicznym byli przede wszystkim Karl Masner i Max Berg. Masner omawiając projekty konkursowe w zasadzie ograniczał się do krytyki łączenia powyższych funkcji. Por. K. Masner, Breslau ... op.cit.

[191] por. notke w: "Schelesische Zeitung" z 27.5.1911

[192] por. M. Berg, Die Jahrhunderthalle und das neue Ausstellungsgelände der Stadt Breslau, "Deutsche Bauzeitung", Jg.XLVII. 1913, Nr 42 s. 385-389. W artykule autor napisał: "Do realizacji przeznaczyły władze miejskie projekt architekta Berga, który on przygotował przed upływem konkursu. Projekt ten wykazuje podobne rozplanowanie jak pomysł zdobywcy I nagrody w konkursie."

[193] tamże

[194] tamże, W 1912 roku przy obecnej ulicy Tramwajowej rozpoczęto budowę dużej zajezdni tramwajowej - por. także materiały z Archiwum Budowlanego miasta Wrocławia.

[195] tamże s. 385

[196] tamże

Zaprojektował więc oś pararelną do istniejącej ulicy jako *"monumentalny plac przed halą".*[197] Plac ten ograniczony był od strony ulicy oraz od parku pawilonami o charakterze ekspozycyjnym i administracyjnym. Pomiędzy tymi budowlami, stylowo nawiązującymi do klasycyzmu, zaprojektował Berg po stronie zachodniej, założony na planie prostokąta, sztuczny staw. Prostopadle do tej osi stworzył drugą, przebiegającą z północy na południe, w przybliżeniu zgodnie z dłuższą osią dawnego toru wyścigów. Na przecięciu tych osi dominantę kompozycyjną tworzyła hala. Na osi poprzecznej, po stronie północnej hali założył wielką arenę placu sportowego z trybunami, otoczonego pergolą. Po południowej stronie ulicy *Grüneier Weg* kompozycyjna oś została zamknięta przez budynek restauracji, która miała obsłużyć dziennie około 3000 osób, zwiedzających ogród zoologiczny oraz wystawę. O tej restauracji Berg napisał: *"Była ona pomyślana jako restauracja tarasowa, z jednej strony z widokiem na Odrę i jej piękny krajobraz, z drugiej na halę."*[198] Tym rozwiązaniem zaproponował on ideę powiązania terenów wystawowych z Odrą i wykorzystania nadodrzańskich promenad podobnie jak wcześniej widział to Theo Effenberger w swoim konkursowym projekcie pod hasłem *"Oder Terasse"*. Przed restauracją od strony północnej zaprojektował Berg Ogród Koncertowy na planie elipsy. Pomiędzy nim a ulicą rozplanował założenie ogrodowo parkowe z małymi stawami i fontannami. Część południowa terenów została połączona z północną dwoma zabudowanymi wiaduktami, które miały chronić przed złymi warunkami atmosferycznymi. Z tych samych powodów hala otoczona została kolumnowymi i altanowymi przejściami doprowadzającymi do poszczególnych obiektów wystawowych. W odpowiedzi na dezyderaty Zarządu Miasta Berg przeznaczył część dawnego Toru Wyścigów Konnych na rozbudowę ogrodu zoologicznego. O tym fragmencie swojego projektu napisał: *"Ten układ* (połączenie ogrodu z terenami wystawowymi - dop. autora) *był tak pomyślany aby budynek restauracji został odizolowany od ogrodu zoologicznego podczas uroczystych imprez odbywających się w hali, w innym przypadku mógł być z nim połączony."*[199]

Projekt rozplanowania terenów wystawowych stworzony przez Maxa Berga był jednocześnie częścią szerszego planu przebudowy Wrocławia nad jakim pracował już od roku 1910. Jego wizja urbanistyczna zakładała przekształcenie Wrocławia w metropolię o znaczeniu dla całych Niemiec. Do takiej roli predystynowało miasto jego położenie geograficzne na styku kultur Europy Wschodniej i Zachodniej oraz dogodne połączenia

---

[197] tamże
[198] tamże s.385
[199] tamże

komunikacyjne. Sądził on, że do rozwoju Wrocławia, wzrostu jego znaczenia przyczynić się może także powstanie terenów wystawowych. Uważał, że tereny te powinny być stale rozbudowywane. W "Deutsche Bauzeitung" napisał: *"bardzo korzystne jest usytuowanie terenów wystawowych pośród miejskiego parku ponieważ nie stwarza to żadnych trudności przy ich rozbudowie".*[200] Dla Berga tereny wystawowe miały spełniać przede wszystkim rolę miejsca masowych wystaw, zgromadzeń i imprez o charakterze kulturalnym, w mniejszym stopniu targów przemysłowych. Już w projekcie przebudowy Berlina z 1910 roku planował on wyodrębnioną strefę urbanistyczną przeznaczoną dla instytucji i budowli kulturalnych. Pod wpływem utopii społecznych, pragnął aby szerokie rzesze społeczeństwa miały łatwy dostęp i mogły korzystać z dorobku kulturowego. Stąd przewidywał w hali budowę potężnych organów, oraz urządzanie w niej spektakli teatralnych, operowych oraz koncertów muzycznych.[201] Taka koncepcja terenów wystawowych przewijała się w jego kolejnych projektach rozplanowania terenów. Zmieniał się tylko kształt architektoniczny projektowanych obiektów.

W koncepcji Maxa Berga daje się zauważyć silne oddziaływanie tendencji klasycyzujących, wręcz akademickich. Z jednej strony wpłynął na to programowy charakter Wystawy Stulecia, nawiązanie dq czasów epoki pocz. XIX w., z drugiej była to odpowiedź na toczące się wówczas dyskusje o kształt nowej sztuki i architektury, które inicjowali artyści i teoretycy sztuki związani ze stowarzyszeniami "Deutsche Werkbund", "Heimatschutz" i "Dürerbund".[202] Klasycyzm odzwierciedlał również ducha *„wilhelmińskiej potrzeby reprezentacji"*[203],

Wystawa Stulecia, generalny projekt rozplanowania wystawy autorstwa, Hansa Poelziga. Program wystawy.

Na początku 1911 roku toczyła się batalia o możliwość realizacji projektu hali, przedstawionego Radzie Miejskiej w formie szkicu 2 stycznia tego roku. Rada zobowiązała

---

[200] tamże
[201] tamże
[202] por. H. Frank, Heimatschutz und typologisches Entwerfen. Modernisierung und Tradition beim Wiederaufbau von Ostpreußen 1915-1927. w: Moderne Architektur in Deutschland 1900-1950. Reform und tradition. Sttutgart 1992 s. 105-132, G. Kratzsch, Kunstwart und Dürerbund., Göttingen 1969, passimm
[203] por. W.Pehnt, Architektur w: Die Kunst des 20 Jahrhunderts 1880-1940, Propyläen Kunstgeschichte, Bd.11, Berlin 1978 s. 366

artystę do wykonania do połowy roku kosztorysów prac.[204] W kwietniu wykonano drewniany model hali, który wraz z projektami Berga oraz propozycjami konkursowymi na rozbudowę ogrodu zoologicznego pokazano w maju 1911 r. na Wschodnionimieckiej Wystawie w Poznaniu.[205] Pierwsza publiczna prezentacja przyszłego dzieła odbiła się dużym echem w prasie. 18 czerwca projekt, wraz z opisem kosztów budowy, określonych na 1.900.000 marek zgłoszono do Rady Miejskiej. W trakcie debaty, która trwała kilka dni, zgłoszono wiele zastrzeżeń co do możliwości realizacji projektu. Oponenci zwracali uwagę, że budowa, a potem eksploatacja obiektu, mogą być zbyt wielkim obciążeniem finansowym dla miasta. Obawiano się również groźby zawalenia się kopuły o tak dużej rozpiętości. Mniej wrażliwi na formę plastyczną porównywali halę do tortu, pudła na kapelusze, bądź gazowni. Jeden z wpływowych radnych stwierdził, że cały projekt wydaje mu się monstrualny. Wyjściem z tej sytuacji - wedle niego - byłoby ponowne rozpisanie konkursu, ponieważ każdy wniesiony tam projekt byłby lepszy od pomysłu Berga. Architekt przekonywał w czasie dyskusji o konieczności rezygnowania w nowoczesnej architekturze z dekoracji, czego pięknym przykładem był jego zdaniem dworzec frankfurcki.[206] Decyzję jednak odroczono. Dopiero 28 czerwca 1911 roku, po ośmiogodzinnej debacie Rada Miejska wyraziła zgodę na budowę hali, przeznaczając na ten cel 1.800.000 marek.[207] Na początku maja przystąpiono do prac przygotowawczych rozpoczynajac badanie gruntów. [Kart. nr 91-92] Z ramienia wrocławskiego urzędu budowlanego dr Trauer dokonał obliczeń statycznych.[208] W sierpniu wybrano spośród konkurujących 19 firm głównego wykonawcę prac budowlanych - firmę Dyckerhof & Widmann z Drezna. Obejście hali miała wykonać wrocławska firma Lolat AG. Przystąpiono zaraz do prac ziemnych i już w październiku rozpoczęto budowanie fundamentów.[209] Nadal jednak nie podjęto definitywnej decyzji co do kształtu artystycznego jak i programu przyszłej wystawy. Obowiązywał program jaki przedstawiono w wytycznych

---

[204] Rada Miejska 26 stycznia wstępnie zgodziła się na budowę hali pod warunkiem jeszcze przed feriami letnimi zostaną przedstawione ostateczne rysunki i dokładne propozycje kosztów, Por. Ausstellungshalle in Scheitnig, w: "Schlesische Zeitung" z 19.06.1911.

[205] Por. Von der Ostdeutsche Ausstellung in Posen, w : "Schlesische Zeitung" z 21.05.1911, oraz Die Ostdeutsche Ausstellung und ihre Entstehung, w: Offiziel Katalog (der) Ostdeutschen Ausstellung fur Industrie, Gewerbe und Landwirtschaft, Posen 1911, s. XIV-XXIII.

[206] Por. Ausstellung- und Festhale, w: "Schlesische Zeitung" z: 11.06.1911; Die Ausstallungs- und Versamlungshalle fur Breslau in Scheitnig, w: "Schlesische Zeitung" z 23.06.1911; Breslauer Stadverordneterversamlung, w:" SchlesischeZeitung"z: 23.06.1911.

[207] por. Breslauer Stadtverordnetenversammlung, "Schlesische Zeitung" z 29.06.1911; W celu przekonania oponentów do projektu, rysunki hali wystawiono w przedsionku sali posiedzeń Rady Miejskiej. Por. Austellungs- und Versamlungshalle für Breslau, w: "Schlesische Zeitung" z 27.06.1911.

[208] Z ramienia firmy Dyckerhoff und Widmann obliczenia wykonywał Gehler, por. Müller, Die Breslauer Festhalle, w: "SchlesischeZeitung" z 28.06.1911.oraz Trauer, Gehler, Die Jahrhunderthalle in Breslau, Berlin 1914.

[209] Por.notki w "Schlesische Zeitung" z 27.08.1911. i z 19.12.1911.

do konkursu na rozbudowę ogrodu zoologicznego. W październiku 1911 r. Rada Miasta przeznaczyła 45 tys. marek na realizację placu sportowego w formie jaką nadał mu Berg w projekcie terenów wystawowych.[210]

W listopadzie 1911 roku Komisja Główna powołała Komisję Budowlaną Wystawy Stulecia w celu koordynacji przyszłej wystawy. Na pierwszym posiedzeniu dokonano podziału terenów wystawowych. Od tego czasu zaczęła się współpraca Maxa Berga z Hansem Poelzigiem przy realizacji wystawy. Poelzig chciał nadać wystawie charakter *"architecture parlante"*, nawiązując formą pawilonów do czasów wojen napoleońskich. Zdecydowano, że zasadnicza część ekspozycji będzie usytuowana w północnej partii terenów. Część południową przeznaczono na lunapark oraz ulicę-bazar pod nazwą *"Alt - Breslau"*.[211] Na północ od hali planowano budowę stadionu, restauracji tarasowej i amfiteatru, wolne place przeznaczając na wystawę sztuki ogrodowej.[212]

Tymczasem w styczniu 1912 roku na posiedzeniu Rady Miejskiej pojawiła się zaskakująca propozycja budowy drugiej hali wystawowej. Wypłynęła ona od komisarza wystawy historycznej, Karla Masnera, który zamierzał sprowadzić wiele cennych przedmiotów z zagranicy i wyrażał obawy o ich bezpieczeństwo w przypadku organizacji ekspozycji w obejściu Hali Stulecia.[213]

Pod koniec lutego 1912 roku Rada Miejska wyraziła zgodę na budowę drugiego obiektu ekspozycyjnego.[214] Pociągnęło to za sobą kolejną zmianę usytuowania obiektów wystawowych. Autorem projektu był Hans Poelzig przy współpracy Maxa Berga. [Kart. nr 95] W części północnej założono dwie osie widokowe. Na osi równoległej do obecnej ulicy Wróblewskiego umieszczono główne wejście do hali, poprzedzone od północy pawilonem wystawy historycznej i budynkiem administracyjnym, tworzącym od zachodu forum zamknięte bramą główną. Na osi prostopadłej, po północnej stronie hali, planowano wzniesienie tarasowej restauracji, z której roztaczałby się widok na owalny staw i pergolę. Pozostała przestrzeń miała zostać wypełniona wystawami ogrodowymi. W południowej części nadal projektowano założenie lunaparku połączonego z wystawą za pomocą dwu wiaduktów. Zaprojektowanie pawilonu wystawy historycznej, pergoli, budynku administracyjnego oraz

---

[210] Sportplatz bei der Ausstellungshalle., "Schlesische Zeitung" z 20.10.1911
[211] Podobne rozwiązanie pojawiło się na wystawie Kongresu Wiedeńskiego w roku 1896, ponieważ Karl Masner brał udział w tej wystawie można sądzić, iż był to jego pomysł, por. K.Masner, "Braucht..." op.cit.
[212] Por. protokół Komisji Budowlanej (Bau- Ausschus für die Jahrhundertfeier der Freiheitskriege)z 20.11.1911 w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Akta Miasta Wrocławia sygn. 17167.
[213] Por. "Braslauer Stadtveororndetenversammlung, w: "Schlesische Zeitung" z 9.02.1912., oraz Die Breslauer Ausstellungshalle, w: "Schlesische Zeitung" z 10.12.1912.
[214] Relacja z posiedzenia Rady w: "Schlesische Zeitung" z: 1.03.1912.

bramy powierzono Poelzigowi. Max Berg podjął się opracowania projektu restauracji oraz wiaduktów. Koncepcja architektoniczna wystawy zmieniała się jeszcze wielokrotnie. Do końca 1912 roku, przybyło wiele nowych pawilonów wystawowych, rozbudowywano też wystawę ogrodową. Jednak główny zarys, jaki zaproponowali Berg i Poelzig, pozostawał ten sam. Do współpracy przy wystawie zaangażowano najlepszych wówczas architektów oraz artystów z Akademii Sztuki i Rzemiosła we Wrocławiu. Wystawa stała się domeną działania twórców różnych specjalności. W pracach brali udział: Theo Effenberger - projektant części ogrodów historycznych i dawnej trybuny wyścigów konnych, którą przebudował na renesansowy belweder; Fritz Behrendt - architekt pawilonu sztuki cmentarnej; Paul Schmitthenner, który w ramach specjalnych wystaw ogrodowych zaprezentował ogród dla osiedla typu *"Gartenstadt"*; Paul Schreiber - projektant amfiteatru i szeregu mniejszych pawilonów wystawowych.

We wrześniu 1912 roku wystawiono w Berlińskim Kunstgewerbemuseum projekt - widok wystawy z lotu ptaka, który prezentował pełny kształt przyszłej ekspozycji.[215] [Kart. nr 98] Niestety nie doczekał się on pełnej realizacji. W wyniku przetargów z miastem zrezygnowano z realizacji niektórych obiektów, jak na przykład dużej budowli po północnej stronie hali, przeznaczonej na pawilon sztuki ogrodowej. Projektowana przez Poelziga, miała ona być trzecią wzniesioną z trwałych materiałów, w tym przypadku o konstrukcji stalowej. Poelzig próbował pozyskać dla tego projektu przemysłowców z Górnego Śląska.[216] W 1913 roku na tym samym miejscu wzniósł architekt prowizoryczny budynek, mieszczący restaurację *"Rheingold"*. W tym czasie zmienił także projekt budynku administracyjnego, łącząc go z pawilonem wystawowym dla Künstlerbundu Schlesien - ugrupowania artystycznego, do którego należeli najlepsi artyści wrocławscy.[217]

Przez cały rok 1912 trwały prace budowlane przy wznoszeniu Hali Stulecia i pawilonu wystawowego Poelziga. W grudniu tego roku hala była gotowa w stanie surowym i nastąpiło uroczyste przkazanie jej miastu przez firmę Dyckerhof & Widman.[218] Max Berg zwrócił się wówczas do Rady Miejskiej z propozycją zbudowania dużych organów dla hali, które miały pełnić znaczącą rolę w organizowanych tam imprezach.

20 maju 1913 roku nastąpiło uroczyste otwarcie wystawy, na które przybył następca tronu cesarskiego. Inauguracja odbyła się w Hali Stulecia, projekty scenograficzne uroczystości przygotował Max Berg.

---

[215] Por. Jahrundertfeier der Freiheitskriege, Breslau 1913, w: "Schlesische Zeitung" z 8.09.1912.
[216] Por. Sprawozdanie Komisji Budowlanej z 30.08.1913, w: AP/AMWr.sygn. 17167.
[217] Wskazują na to plany zachowane we Wrocławskim Archiwum Budowlanym.

W przeciwieństwie do XIX-wiecznych wystaw światowych, w których eksponowane produkty cywilizacji człowieka tworzyły sztuczny, wyizolowany z potocznej rzeczywistości świat, zamknięty w heterogenicznych pawilonach, profil wystawy wrocławskiej był jednolity tak pod względem estetycznym jak i urbanistycznym.[219] Jednorodność tę pogłębiał edukacyjny charakter ekspozycji zakładający propagowanie nowoczesnej architektury i sztuki. Nawet zorganizowany po stronie południowej lunapark nie zakłócał artystycznej jednorodności wystawy. Programową rolę spełniała Wystawa Historyczna usytuowana w Pawilonie Czterech Kopuł, projektu Hansa Poelziga. Ekspozycja obejmowała cztery działy. W trzech zilustrowano wydarzenia związane z wojnami napoleońskimi, w czwartym zaprezentowano sztukę i kulturę z tego okresu. W pomieszczeniu kopułowym w północnej części pawilonu mieściła się duża panorama miasta, autorstwa Maxa Wislicenusa, a także inne widoki Wrocławia z doby wojen napoleońskich.[220]

Pawilon Wystawy Historycznej zaprojektowano jako budynek muzealny, o tyle specyficzny, że przeznaczony dla tej jednej wystawy. [il. Iko. 36-37, 47, 65-66] Rozkład pomieszczeń i ich funkcje dostosowane były do sporządzonego wcześniej scenariusza. W publikacji towarzyszącej uroczystościom 1913 r. napisano, że budynek ten tworzy idealne muzeum *"wojny wyzwoleńczej"*.[221] Klasycyzujący pawilon Poelziga, nawiązujący do stylu doryckiego, odpowiadał XIX-wiecznemu muzeum w typie reprezentacyjnym.

Formy klasycyzujące i kubizujące miały też dwie pozostałe budowle Poelziga - pawilon mieszczący wystawę prac członków Künstlerbundu [il. Iko. 35] i pawilon wystawy ogrodowej połączony z restauracją *"Rheingold"* [il. Iko. 67]. Do pawilonów Poelziga nawiązywały także dwie centralne prowizoryczne małe budowle flankujące główne wejście do Hali Stulecia, oraz restauracja projektu Berga. [il. Iko. 35,44,67] Jeszcze mocniejsze akcenty form kubicznych dało się zauważyć w pawilonie sztuki cmentarnej Fritza Behrendta. [il. Iko. 56] Ta jednorodność estetyczna wystawy miała istotne znaczenie w koncepcji artystycznej Hansa Poelziga. Artysta pisał: *"Upraszczając formę i podziały, by obraz wystawy był jednolity, ograniczono kolorystykę tych pawilonów do bieli i czerni. Zróżnicowanie w formie i kolorze pozostawiono ekspozycjom ogrodowym."*.[222] Architekt ubolewał tylko nad

---

[218] Por. Von der Festhalle in Scheitnig, w: "Schlesische Zeitung" z: 22.12.1912.
[219] Por.W.Hoffmann, Das Irdische Paradis, München 1974, s. 86-111.
[220] Por. Amtlicher Führer. Jahrhunderfeier der Freiheitskriege, Breslau 1913, s. 59-94.
[221] tamże
[222] H. Poelzig, Die Anlage der Jahrhundertausstellung, w: Jahrhundert Ausstellung Breslau 1913, Sondernnumer Schlesische Zeitung Jg.172 1913, s. 5.

zakłóceniem harmonijnego kształtu wystawy przez wzniesienie prowizorycznych pawilonów wykonanych z drewna obitego tkaniną a nie jak pragnął z betonu.[223]

Architektoniczną dominantą wystawy była Hala Stulecia. [il. Iko. 35, 44, 51, 67] W jej obejściu usytuowano niewielkie wystawy kwiatów. Wnętrze zarezerwowano dla realizacji monumentalnych przedstawień dramatycznych i koncertów. To przeznaczenie decydowało o zabiegach Berga mających na celu instalację olbrzymich organów i troskę o wymogi akustyki. Głównym wydarzeniem artystycznym - obok Wystawy Historycznej - była inscenizacja dramatu Gerharda Hauptmanna pod tytułem *"Festspiel im Deutschen Reimen"*, przedstawiającego w symbolicznej formie wojnę wyzwoleńczą. Przedtawienie reżyserował Max Reinhardt, muzykę skomponował Einer Nielsen.[224] Max Berg zaprojektował architektoniczny kształt widowni i sceny.

W Hali Stulecia zmaterializowała się ekspresjonistyczna idea *"Teatru dla 5000"*, o jaką walczył Reinhardt, a którą kontynuował w swych działaniach po I wojnie Hans Poelzig. W końcowej scenie inscenizacji dramatu Hauptmanna nastąpiło zjednoczenie aktorów z widzami.[225] To co zainicjował Berg w swojej hali-teatrze, było dążeniem wielu artystów skłaniających się ku ekspresjonizmowi, a także twórców z kręgu Bauhausu, jak Gropius czy Piscator, z ich *"totalnym teatrem"*.

Inscenizacja dramatu Hauptmanna nie była jedynym przedstawieniem zorganizowanym w ramach Wystawy Stulecia. Reinhardt zaprezentował też widowisko będące plastyczną wizją średniowiecznych mirakli z muzyką Engelberta Humperdinka, z udziałem chóru i 2000 statystów.[226] Trzecim wystawionym dziełem była VIII symfonia Mahlera zwana *"Symfonią Tysiąca"*. W "Schlesische Zeitung" napisano wówczas: *"Kolosalna budowla Hali Stulecia daje odpowiednie ramy dla gigantycznego dzieła Mahlera"*.[227] Dotychczas trudno było wykonać symfonię z obsadą stuosobowej orkiestry i tysiącosobowego chóru. W niedzielę 26 października, na zakończenie Wystawy, wykonano IX symfonię Beethovena.[228]

---

[223] tamże

[224] A. Dannegger, Das Jahrhundertfestspiel, w: Jahrhundert- Ausstellung Breslau 1913, Sondernnumer Schlesische Zeitung Jg.172 1913, s. 8.

[225] por. M.Schirren, Sachliche Monumentalität. Hans Poelzig Werk in den Jahren 1900 - 1914. w: Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition. Hrsg. V.M.Lampugnani, R.Schneider, Stuttgart 1992 s.99

[226] Das Mirakel - Gastspiel in Breslau, w: "Schlesische Woche", Jg. 1 (1913), nr. 12, s. 12.

[227] E.Neufeld, Zur Auffurung von Mahlers 8 Symphonie, w: Jahrhundert-Austellung Breslau 1913, op. cit., s. 9., por. także: F. Ernst, Breslauer Musikwoche, w: "Schlesische Woche", Jg. 1 (1913), nr. 12, s. 3-4.

[228] Por. Tagesreignise, w: "Schlesien", Jg. VII (1913/1914), s.90.

Uzupełnieniem uroczystości rocznicowych 1913 roku była ekspozycja sztuki współczesnej w pawilonie Związku Artystów Śląska *(Künstlerbund Schlesien)*. Wystawa przezentowała prace artystów związanych z tym ugrupowaniem oraz Akademią Sztuki i Rzemiosła. Obejmowała malarstwo, grafikę i rzeźbę, oraz w osobnym dziale projekty architektoniczne i urbanistyczne twórców Wystawy Stulecia - Berga, Poelziga i architektów wrocławskich Effenbergera i Schmitthennera.[229]

Korespondencja architektury Wystawy Stulecia z innymi dziedzinami sztuk pięknych - muzyką, plastyką i sztuką ogrodową - wykraczała poza ideę *Gesamtkunstwerku*. Max Berg i Hans Poelzig stworzyli totalne dzieło sztuki, *"totalny environment"*.[230]

Wystawa wrocławska 1913 roku, jak wskazują sprawozdania biura prasowego, odbiła się szerokim echem w Niemczech, a także poza jej granicami.[231] Jednak lata wojny 1914-1918 przyczyniły się do jej zapomnienia. Nie bez znaczenia był też fakt utożsamiania jej z epoką wilhelmińską. W pamięci pozostała tylko Hala Stulecia, jako pionierski przykład nowoczesnej architektury. Znaczenie wystawy i hali dla krótkiej fazy ekspresjonizmu w architekturze zostało zauważone dopiero niedawno.

Nie spełniły się też zamierzenia twórców, by tereny wystawowe przyjęły trwały kształt architektoniczny. Po rozebraniu w 1914 roku prowizorycznych budowli, pierwotny układ zachowała tylko oś północ-południe, z pergolą, stawem, restauracją i Halą Stulecia. Już po I wojnie Berg czynił starania o uzupełnienie układu wystawy trwałymi budowlami.

Wystawa Sztuki Ogrodowej.

Wystawy sztuki ogrodowej miały we Wrocławiu dużą tradycję. Były organizowane w XIX wieku na terenach rozrywkowo - wystawowych, najpierw przy dawnym pl. Strzeleckim oraz później w południowej części miasta w okolicach obecnego pl. Powstańców Śląskich.

Zorganizowanie Wystawy Stulecia na terenach dawnego Toru Wyścigów Konnych w otoczeniu miejskiego parku w Szczytnikach niejako narzuciło myśl o upiększeniu wystawy ogrodami. Początkowo nie planowano zorganizowania wyodrębnionej wystawy ogrodowej zaplanowanej z dużym rozmachem. Dopiero w styczniu 1912 roku na posiedzeniu Rady Miejskiej oficjalnie poruszono problem organizacji Wystawy Sztuki Ogrodowej. Zauważono,

---

[229] Por. Austellung Künstlerbund Schlesien, Breslau 1913.(katalog)
[230] Por. W. Pehnt, Die Achitektur des Expresionismus, Stuttgart 1973., s. 19-20
[231] Por. Sprawozdania Biura Prasowego Swięta Stulecia Wojny Wyzwoleńczej w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. Yb 2275 a.

że otaczające przyszłą halę tereny będzie łatwiej i taniej otoczyć ogrodami niż architektonicznymi pawilonami wystawowymi.[232] W lutym Komisja Główna Wystawy Stulecia ogłosiła, że ekspozycja będzie się składać z trzech działów:

1. Wystawy Historycznej
2. Wystawy Budownictwa Ogrodowego.
3. Imprez towarzyszących.[233]

Radni miejscy zostali zaskoczeni przez organizatorów wystawy ideą rozszerzania programu. Sądzili oni, że rocznica stulecia odezwy będzie uczczona tylko organizacją Wystawy Historycznej, która miała się odbyć w obejściu hali. Już propozycja budowy drugiej hali wystawowej była szokiem. Stąd wypłynął duży sprzeciw wobec dalszego powiększenia wystawy o ekspozycje ogrodowe.[234] Argumentem dla radnych był fakt finansowania wystaw ogrodowych przez różne stowarzyszenia i właścicieli zakładów ogrodniczych, spółdzielnie mieszkaniowe. Miasto tylko w minimalnym stopniu partycypowało w kosztach.[235] Z tego samego powodu wyrażono zgodę na organizację lunaparku. Tak więc na przełomie marca i kwietnia ostatecznie zadecydowano, że Wystawa Stulecia będzie się składała z czterech części:

1. Wystawy Historycznej.
2. Wystawy Budownictwa Ogrodowego.
3. Imprez w Hali Stulecia.
4. Imprez w parku wypoczynkowym po południowej stronie dawnego Toru Wyścigów Konnych[236]

Tak jak cała wystawa, idea ekspozycji sztuki ogrodowej pod wpływem myśli propagowanych przez teoretyków *„Heimatschutz"* skierowana była do szerokiej publiczności w celu podniesienia jej poziomu kulturalnego. Program edukacyjny zdecydowanie dominował nad pokazem osiągnięć. Całą wystawę można było podzielić na dwie części - historyczną i nowoczesną. Pokazy budownictwa ogrodowego w części historycznej miały zilustrować długą tradycję sztuki ogrodowej i jej rolę w cywilizacji człowieka. Część nowoczesna miała za zadanie pokazać nowoczesne trendy i osiągnięcia ogrodnictwa, które znajdowały swoje

---

[232] Relacja z posiedzenia Rady Miejskiej w: "Schlesische Zeitung" z 26.01.1912
[233] Jahrhundertausstellung 1913 in Breslau., "Schlesische Zeitung" z 28.02.1912
[234] por. relacje z debat posiedzenia Rady Miejskiej, szczególnie przeciwni rozszerzaniu programu jak również całej wystawie byli radni socjaldemokratyczni, którzy uważali całą wystawę za patriotyczną hecę. Jahrhundertaustellung 1913 Breslau,"Schlesische Zeitung" z 26.02.1912; Breslauer Stadtverordneteversammlung., "Schlesische Zeitung" z 1.03.1912
[235] tamże
[236] Breslauer Stadtverordnetenversammlung., "Schlesische Zeitung" z 16.04.1912

odniesienie w poprzednich epokach. Połączenie tradycji z nowoczesnością odpowiadało ówczesnym poglądom wspomnianego ruchu *„Heimatschutz"* i kręgu skupionego wokół *„Dürerbundu"*.[237] Jednocześnie w inscenizacji Wystawy Budownictwa Ogrodowego można było zauważyć wpływ tendencji propagujących ideę *"miast ogrodów"* - która była wówczas trzonem dyskusji o urbanistyce.[238]

Wystawa urządzona była w północnej części terenów wystawowych, poszczególne ekspozycje zgrupowane w tematyczne działy, które uzupełniały całą wystawę zarówno jej artystyczne jak i ideowe przesłanie. Wystawa usytuowana była na wolnym powietrzu. Wykorzystano również wnętrze Hali Stulecia i dziedziniec pawilonu Wystawy Historycznej. Po wschodniej stronie hali wybudowano specjalny potężny prowizoryczny pawilon, w którym prezentowano wystawy projektów założeń ogrodowo parkowych i architektonicznych w powiązaniu z ogrodami. [il. Kart. 107, 110] W części wschodniej wystawy na północ od pawilonu Wystawy Historycznej urządzono ekspozycje Ogrodów Historycznych, [Kart. nr 94, 105, 109, 140; il. Iko. 42, 47-48, 54, 57-59, 61] po północnej stronie za pergolą Ogród Japoński [Kart. nr 126, 132, 135-138; il. Iko. 38-39, 41, 43, 49, 52-53]. Po stronie wschodniej Hali Stulecia urządzono t.zw. Ogrody Specjalne [il. Kart. 104, 122, 127-128; il. Iko. 40, 45-46, 60, 66-63], które były propozycją współczesnych architektów ogrodowych i ogrodników. Uzupełnieniem tej ekspozycji była wspomniana wystawa projektów nowoczesnych założeń ogrodowo - parkowych oraz projektów urbanistycznych w pawilonie Poelziga zwanym *"Gartenbauausstellung"*. Na północny wschód od ogrodów specjalnych rozplanowano amfiteatr na *"wolnym powietrzu"* [Kart. nr 96, 101,133-134; il. Iko. 50], który był symbolem powiązań założeń ogrodowo-parkowych z innymi dziedzinami sztuki - architekturą, teatrem, muzyką. Po północnej stronie obecnej alei Dąbskiej, na obszarze parku Szczytnickiego zwanego wówczas *Göppert Hain*, rozplanowano urządzoną przez śląski oddział *„Heimatschutz"* Wystawę Sztuki Cmentarnej [Kart. nr 111-116, 123-124; il. Iko. 55-56] oraz wystawy kwiatów, głównie tulipanów, dalii i róż [Kart. nr 117, 119-121]. Po północno wschodniej stronie obecnej ulicy Kopernika prezentowano ogrody użytkowe takie jak: ogrody działkowe, warzywniki przydomowe, szkółki drzew owocowych, szkolne ogródki. Za nimi rozciągał się stary, założony jeszcze w latach 70. XIX wieku Szkolny Ogród Botaniczny[239] [Kart. nr 93, 106, 141]. Na południe od niego Wystawa Kolonialna i Wystawa Przemysłu Ogrodniczego. Uzupełnieniem tych ogrodów był lunapark po południowej stronie terenów,

---

[237] por. H. Frank, op.cit.
[238] por. W. Kieß, Urbanismus im Industriezeitalter. Von der klassizistischen Stadt zur garden City., Berlin 1991, s. 427-448

który został określony przez jednego z odpowiedzialnych za wystawy ogrodowe Hugo Richtera - *"Irrgarten"* (szalonym ogrodem)[240].[Kart. nr 103; il. Iko. 64]

Ogólny projekt rozplanowania wystaw ogrodowych sporządził Hans Poelzig, przy współpracy Richtera i Dannenberga.[241] Za poszczególne działy odpowiedzialni byli twórcy ogrodów.

Ogrody Historyczne zostały przygotowane pod kierunkiem Rosena profesora Uniwersytetu Wrocławskiego. Współpracowali z nim: Schute, również profesor tego uniwersytetu, monografista Laurentiusa Scholza, Hölscher, dyrektora uniwersyteckiego ogrodu botanicznego, Kiekheben, kierownik Szkolnego Ogrodu Botanicznego. Od strony architektonicznej projekt opracował Theo Effenberger przy współpracy inspektora ogrodowego Hanischa.[242]Effenberger był również twórcą belewederu w ogrodzie renesansowym, który zbudował na zrębach dawnej trybuny Toru Wyścigów Konnych. W belwederze mieściła się również winiarnia. [243]

Ogrody Historyczne zaprojektowano na obszarze dawnego założenia króla Wilhelma, w trójkącie pomiędzy obecną ulicą Mickiewicza, pawilonem wystawy historycznej, pergolą i ogrodem japońskim. Ogrody zaprojektowano w układzie chronologicznym. Najstarszy ogród z czasów Karolingów, graniczył z ogrodem japońskim, i odzwierciedlał czasy z ok. 800 roku. Został opracowany na podstawie rękopisów iluminowanych z klasztoru St. Gallen. Następny ogród, zwany gotyckim miał ukazać kulturę ogrodniczą czasów rycerskich z ok.1410 roku i został opracowany na podstawie obrazu Staroreńskiego Mistrza pt. Ogród rajski znajdującego się w Muzeum Miejskim we Frankfurcie nad Menem. Trzeci, poświęcony był ogrodowi z roku 1588 śląskiego lekarza Laurentiusa Scholza, wykształconego w Padwie i Boloni. Czwarty, prezentował typowy włoski ogród renesansowy z pawilonem ogrodowym-belwederem. Piąty, barokowy został zaprojektowany na podstawie rysunków norymberskiego botanika i twórcy ogrodów Israela Volkmanna i jego syna Georga Antona, zachowanych w Bibliotece Książęcej w Dreźnie. Ostatnim ogrodem był projektowany przez Hanischa ogród

---

[239] Ogród ten jest omówiony na innym miejscu, niniejszego studium, dotyczącym Parku Szczytnickiego.
[240] H.Richter, Die Gesamtanlage der Gartenbauausstellung., Sondernnummer Schlesische Zeitung" Jg.172, 1913, s.14
[241] por. Jahrhundertfeier der Freiheitskriege. Amtlicher Katalog der Gartenbau- Ausstellung. Mai Oktober, Breslau 1913; Jahrhundertfeier der Freiheitskriege. Amtlicher Führer, Mai-Oktober, Breslau 1913, s.49-50
[242] por. Jahrhundertfeier der Freiheitskriege. Amtlicher Katalog der Gartenbau- Ausstellung. Mai Oktober, Breslau 1913, s.9-10; Jahrhundertfeier der Freiheitskriege. Amtlicher Führer, Mai-Oktober, Breslau 1913, s.105-117; Jahrhundertfeier der Freiheitskriege. "Schlesische Zeitung" z 29.10.1912; F.Rosen, Die historischen Gärten der Ausstellung, Sondernnummer Schlesische Zeitung, Jg.172, 1913, s. 11-12
[243] tamże

empirowy na dziedzińcu pawilonu Wystawy Historycznej z ustawioną pośrodku fontanną z figurą Pallas Ateny autorstwa Roberta Bednorza.[244]

Ogrody specjalne, według organizatorów wystawy miały pokazać związek pomiędzy współczesnym ogrodem, architekturą, rzeźbą, malarstwem i rzemiosłem artystycznym. Przede wszystkim chodziło o związek budownictwa z ogrodem - naturą. Powoływano się na dyskusje jakie toczono po wystawach budownictwa ogrodowego w 1904 roku w Düseldorfie, 1905 w Darmstadt i 1907 w Mannheimie. Wskazywano na tych architektów i teoretyków, którzy wytyczyli nowe kierunki w tej dziedzinie: Behrensa, Olbricha, Schultze - Naumburga.[245] Wystawy współczesnego budownictwa ogrodowego odpowiadały również na dyskusję inspirowaną przez *"Deutsche Werkbund"* i ruch *Heimatschutzu*. Udział w jednej z ekspozycji Paula Schmitthennera, dyrektora zakładanego we Wrocławiu osiedla *"Gartenstadt Carlowitz"*, świadczyło, że chciano również ukazać zalety miast ogrodów. Ogrody specjalne szczególnie zwracały uwagę na relację pomiędzy ogrodem a domem mieszkalnym. Pokazywały również osiągnięcia rodzimych, śląskich firm projektujących ogrody. Wystawa usytuowana została po wschodniej stronie pergoli, na północny wschód od Hali Stulecia. Poszczególne ekspozycje rozplanowano po dwóch stronach aleji, która stanowiła oś założenia. W części przylegającej do pergoli pokazano przykłady założeń parkowych lub ogrodowych nie powiązanych z architekturą. Pierwszym licząc od strony południowej był ogród zaprojektowany przez C. Berndta z Zirlau[246], drugi zaprojektowany przez wrocławianina Paula Hatta miał być ogrodem romantycznym w stylu angielskim dla współczesnych założeń pałacowych.[247] Następnym w tym rzędzie założeniem był ogród kwiatowy w powiązaniu ze szkółką drzew owocowych oraz altanami autorstwa Paula Haubera z Drezna.[248] Ostatnim w tym rzędzie ogrodem przylegającym do stawu Eichborna był wzorcowy ogródek działkowy zaprojektowany przez *Verband Ostdeutscher Schreber- und Gartenbau- Vereine E.V.* z siedzibą we Wrocławiu.[249]

W drugim rzędzie tuż za pawilonem Wystawy Budownictwa Ogrodowego i restauracji *Reingold* eksponowano dom jednorodzinny w otoczeniu ogrodowym, który miał być przykładem domu na przedmieściu wielkiego miasta. W rzeczywistości było to nawiązanie do willi typu *"Landhaus"* propagowanej przez Mutesiusa. Wzorcowy dom i ogród autorstwa Peuckerta i Reifegersta pokazała spółdzielnia mieszkaniowa z Brochowa - *Brockauer*

---

[244] tamże
[245] Jahrhundertfeier der Freiheitskriege. Amtlicher Führer, Mai-Oktober, Breslau 1913, s. 173
[246] tamże s.174
[247] P. Hatt, Der Burggarten der Jahrhundertausstellung zu Breslau., "Ostdeutsche Bauzeitung"Jg.11, 1913, Nr 56, s.334-336
[248] "...Führer..." op.cit. s.175
[249] tamże s.176

Einfamilienhaus- Baugeselschaft. Urządzenie wnętrz projektowały *Vereinigte Werkstätten für Kunst im Handwerk* z Wrocławia. [250] Następna wystawa pokazała dom letniskowy zbudowany z gotowych drewnianych prefabrykowanych elementów przez firmę Eduarda Freytaga z Leśnicy.[251] Kolejny ogród Juliusa Schütze prezentował wzorcowy ogród owocowy przydomowy.[252] Inna ekspozycja pokazywała przykład rozwiązania małego osiedlowego ogrodu na tyłach domu w ramach założenia parkowego *"miasta ogrody"*. Ogród ten wystawiła spółdzielnia *Eigenheim Baugeselschaft für Deutschland m.b.H. Gartenstadt Carlowitz* i firma ogrodnicza Seidela z Wrocławia. Założenie projektował Paul Schmitthenner.[253] Wreszcie ostatnia w tym rzędzie projektowana przez Maxa Kiehnela prezentowała wzorcowy dom myśliwski.[254] Uzupełnieniem wystawy specjalnej był wzorcowy ogród projektowany dla wewnętrznego dziedzińca domu czy kamienicy, eksponowany na dziedzińcu pawilonu Wystawy Budownictwa Ogrodowego, projektu Menzla z Wrocławia. We wnętrzu pawilonu Wystawa Budownictwa Ogrodowego składała się z trzech części. W pierwszej ukazano dorobek i osiągnięcia współczesnych zakładów i szkół kształcących przszłych architektów ogrodowych i ogrodników. Eksponowano osiągnięcia *Kgl. Gärtner- Lehranstalten* z Berlina-Dahlem oraz szkoły z Proszowa *(Proskau)* na Górnym Śląsku. W drugiej części wystawy poświęconej problemom socjalnym oraz osiągnięciom miejskich zarządów zieleni, ukazano projekty parków miejskich i urządzeń parkowych. Przede wszystkim koncentrowano się na wykazaniu zalet *"miast ogrodów"*. W trzeciej części prezentowano projekty samodzielnych architektów, założeń parkowych, urbanistycznych w powiązaniu z zielenią.[255]

Ogród japoński

Ogród japoński [Kart. nr 126, 132, 135-138; il. Iko. 38-39, 41, 43, 49, 52-53], zaprojektowany został na Wystawę Stulecia w 1913 roku w ramach Wystawy Sztuki Ogrodowej. Założenie ogrodowe było prowizoryczne i po wystawie w roku 1914 ogród ten został zlikwidowany. Projektanci wykorzystali pierwotne warunki naturalne tego obszaru a mianowicie istniejący tam staw wodny oraz roślinność poprzedniego założenia parkowego.

---

[250] tamże s.179
[251] tamże s.178
[252] tamże
[253] tamże s.177/178
[254] tamże s.177
[255] tamże s.181-185

Ogród japoński założony został w północnej części terenów wystawowych, pomiędzy pergolą a częścią parku zwaną *Göppert Hain*, na terenach okalających zachodnią część stawu Eichborna. Granice ogrodu o zarysie zbliżonym do pięciokąta od zachodu przylegały do obecnej ulicy Mickiewicza i do dawnego ogrodu renesansowego, od południa do pergoli. Po stronie południowo - wschodniej ogród ograniczony był mostem na stawie Eichborna, od północnego wschodu aleją parkową dochodzącą do obecnej ul. Kopernika - aleją Dąbską. Główne wejście poprzedzone architektonicznie kształtowaną bramą znajdowało się od strony obecnej ulicy Mickiewicza w zachodniej części ogrodu japońskiego. Stamtąd aleją obwodową równolegle do pergoli można było obejść ogród poprzez altanowy most do herbaciarni położonej w północno wschodniej części ogrodu, nad brzegiem stawu, przy alei Dąbskiej.

Ścieżki ogrodowe, wyłożone dużymi kamieniami znajdowały się w południowej części ogrodu, na zróżnicowanym wysokością terenie. Tam też znajdowały się strumienie, kaskady i mały wodospad spływający z imitacji skalnego urwiska. Pośrodku stawu usytuowana była owalna wyspa z kamienną japońską latarnią. Kamienne i wykonane w brązie latarnie pomieszczono przy ścieżkach oraz w pobliżu altan i pawilonów ogrodowych. Wyspa była połączona z południową częścią parku drewnianą wygiętą kładką. Największym pawilonem była herbaciarnia od północnego wschodu oddzielona od alei parkowej pergolą wykonaną z bambusa. Przy herbaciarni znajdowała się fontanna w formie kamiennego wazonu, z którego spływała kaskadowo woda.

Ogród japoński stanowić miał jedyny przykład ogrodu egzotycznego. Wynikało to przede wszystkim z mody na japonizm jaka panowała w sztuce nowoczesnej na początku XX wieku. Rozumiany był jako inspiracja dla współczesnych a przede wszystkim artystów, architektów i projektantów ogrodów.

We wrześniu 1912 roku na ujętym z lotu ptaka widoku terenów wystawowych wykonanym przez studentów Akademii sztuki i Rzemiosła widoczny jest już rozplanowany ogród japoński. Tak więc projekt powstał zapewne około sierpnia 1912 roku. Na odczycie dla stowarzyszenia mieszczan *"Nordost"* w dniu 26 września 1912 roku inspektor ogrodowy Dannenberg opisując przyszły ogród japoński stwierdził, że most na stawie Eichborna powinien zostać przerobiony w *"stylu japońskim"*.[256]

W tym czasie zwrócono się o stworzenie koncepcji takiego ogrodu do hrabiego Rzeszy Fritza von Hochberga z *Halbau* (Iłowa koło Żagania), który wówczas uważany był za największego znawcę ogrodów japońskich. Hrabia przez wiele lat przebywał w Japonii i

[256] por. Die Breslauer Jahrhundertausstellung, w: Schlesische Zeitung z:28.09.1912

tamtejsze ogrody znał z autopsji. U siebie w Iłowie stworzył znacznie wcześniej ogród japoński, który był znany w całych Niemczech. Twórca wrocławskiego Ogrodu Japońskiego na Wystawie Stulecia napisał: *"Ponieważ jestem wielkim zwolennikiem twórczości artystycznej Japończyków, była dla mnie radością możliwość pokazania europejskim przyjaciołom ogrodów prawdziwego ogrodu japońskiego."*[257]

Hochberg uważał, że wokół ogrodów japońskich narosło wiele nieporozumień. Powierzchownie sądzono, że ten niewielki, wręcz miniaturowy ogród powinien być przepełniony egzotycznymi kwiatami, posiadać miał tropikalną roślinność.[258]

Sterotypy te zupełnie nie odpowiadały rzeczywistości. Według Fritza Hochberga idea ogrodu japońskiego, którą pragnął zrealizować we Wrocławiu polegała na tym, że tak jak europejski był bliski naturze lasów. Na niewielkiej przestrzeni ograniczonej czytelnymi ramami w formie zalesionej lub formacji wzgórzowej tworzył enklawę nawiązującą do okolicy leśnej, z drzewami iglastymi, pełnymi mchów i kamieni, z naturalnymi ciekami wodnymi, stawami, kaskadami i małymi wodospadami. Oko obserwujące taki ogród jest zmuszone oglądać szczegóły, nie może zgubić się w panoramicznej dali. Japoński ogród oddziaływuje jak obraz w ramie. Ogród ten powinien służyć odpoczynkowi i medytacji, powinien być zminimalizowaną formą parku krajobrazowego. Jego niewielki rozmiar sugerujący rozległy park, oddaje nastrój baśniowy gdzie coś *"wielkiego jest zorganizowane w małym"*.[259]

Hochberg pisał, że w każdym ogrodzie japońskim jest *"domek herbaciany"*, gdzie pije się z ceremonią herbatę. Przy alejkach rozmieszczone są kamienne latarnie (rzadziej wykonane z brązu) o różnorakich formach i wielkościach. Zarówno latarnie i pawilony są harmonijnie złączone z naturą, niejednokrotnie obrośnięte roślinnością i mchem, zmurszałe.

Projektanci japońscy sadzą w ogrodzie niewiele kwiatów, ze względu na to, że ma on naśladować las. Najczęściej sadzi się azalie, lilium auratum, irysy, primula japonica, glicynie nad bambusową pergolą i altanami oraz hortensje. Specyfiką ogrodu japońskiego, są różnego rodzaju, kształtu i koloru kamienie, porastane mchem. Piękne okazy tych kamieni są w Japonii bardzo drogie. Unika się w ogrodzie dróg, stosuje się biegnące na różnym poziomie ścieżki z kamieniami ustawionymi jako tzw. *"stepping stones"*. Krajobrazowy charakter ogrodu podkreśla staw z dopływami strumieni, z wysepkami połączonymi mostkami, z

---

[257] Hochberg v.F.(ritz), Der japanische Garten. w: Sondernummer Schlesisische Zeitung, Jg.172,1913, Breslau, s.14-15
[258] tamże
[259] tamże

brzegiem porośniętym sitowiem. W części stawu strumienie spływają jak górskie potoki, z kaskadami i wodospadami, w innej części brzeg stawu z omszałymi skałami otwiera się na roślinność leśną. Staw bywa porośnięty roślinnością wodną.[260]

Przedstawioną wyżej koncepcję Hochberga, realizował jego ogrodnik - inspektor ogrodowy Anlauf z Iłowy korzystając z pomocy japońskiego ogrodnika Mankichi Arai. Już w styczniu 1913 roku japoński ogrodnik ustawiał przywiezione z Sobótki różnego rodzaju kamienie. W lutym tegoż roku, gotowe było ukształtowanie stawu, system strumieni oraz ścieżki. W marcu ogrodnik z Japonii wykonał detale ogrodu, ustawił kamienie oraz zakładał bambusową pergolę i altany aranżując również następne strumienie i kaskady. Przystąpiono wówczas również do wykonania pawilonów herbaciarni, bramy wejścia do ogrodu oraz mostów według projektu dr inż. Friedenthala z Wrocławia. 4 kwietnia 1913 roku przyszły Ogród Japoński odwiedził jego pomysłodawca Fritz von Hochberg[261]. Posadzone w stawie rośliny wodne wymagały ciepłej wody, w tym celu w północnej części ogrodu tuż przy obecnej ulicy Mickiewicza zlokalizowano kotłownię, która miała ogrzewać wodę w części stawu do temp. 24º C. Strumienie górskie płynęły dzięki systemowi pomp, który został zamontowany przez firmę Bruno Schramma z Erfurtu i Alexandra Taubitza z Wrocławia. Część oryginalnych elementów japońskich wyposażenia herbaciarni oraz latarnie wypożyczył Hochberg ze swoich zbiorów, inne właściciel specjalistycznej firmy ogrodowej z Heidelbergu Alfred Unger. Pozostałe elementy wyposażenia ogrodu wykonała wspomniana firma Alfreda Ungera pod ścisłym nadzorem ogrodnika z Japonii Mankichi Arai[262].

Ogród japoński był jedną z największych atrakcji i ozdób Wystawy Sztuki Ogrodowej na Wystawie Stulecia. Pełnił on dydaktyczną funkcję obok tzw. ogrodów historycznych, w celu podniesienia poziomu ówczesnej sztuki ogrodowej. Miał on stanowić inspirację dla współczesnych projektantów parków i ogrodów rozszerzając krąg kulturowy poszukiwanych źródeł poza obszar Zachodu do bardzo wówczas modnej sztuki Japonii i Chin.

Wystawa Sztuki Cmentarnej.

W pierwszej dekadzie wieku XX, gdy Hermann Muthesius wraz z *„Deutscher Werkbund”*, wprowadzili nowe zasady współpracy artysty z przemysłem, centrum

---

[260] tamże
[261] por. Notka z: "Schlesische Zeitung", 4.04.1913
[262] por. Der Japan - Garten.(Kat.) w: Amtlicher Führer (Kat.), Breslau Berlin 1913, s.117 - 122

nowoczesnej architektury i urbanistyki przeniosło się do Niemiec. Był to czas, kiedy toczyły się dyskusje decydujące o kształcie nowoczesnej architektury i sztuki oraz ich roli w społeczeństwie w następnych dziesięcioleciach. Artystyczne i ideowe polemiki wytyczyły kierunki rozwoju aż do obecnych czasów postmodernizmu. W celu pozyskania zwolenników artystycznej reformy wykorzystywano w sposób zorganizowany i bardzo szeroki - wręcz totalny, wszelkie środki propagandowe.

Oprócz Poelziga i Berga w organizacji Wystawy Stulecia brało udział wielu wówczas młodych architektów i artystów, których główna działalność zawodowa przypadła na lata po I wojnie światowej.

Takimi młodymi zwolennikami nowoczesności jeszcze przed I wojną światową byli dwaj wrocławscy architekci - Theo Effenberger[263], członek i animator wielu stowarzyszeń ponadregionalnych, jak m.in. *„Deutscher Werkbund"*, późniejszy współorganizator słynnej wystawy *Wohnung und Werkraum* (1929), oraz Fritz Behrendt[264], architekt miasta Wrocławia w latach 1929-1934. Obaj wraz z Johanessem Erbe, architektem ogrodów i nadinspektorem miejskich cmentarzy, byli głównymi projektantami ekspozycji sztuki cmentarnej zorganizowanej przez *„Schlesische Bund für Heimatschutz"* w ramach Wystawy Stulecia. [Kart. nr 111-116, 123-124; il. Ikò. 55-56]

---

[263] Theo Effenberger urodził się 21.08.1882 we Wrocławiu. Uczęszczał do wrocławskiego gimnazjum Św. Macieja, a następnie pobierał nauki we wrocławskiej Baugewerksschule. W roku 1904 trafił do pracowni architektonicznej w Darmstadt, w 1907 powrócił do Wrocławia i rozpoczął pracę w biurze architektonicznym miejskiego inspektora budownictwa Gustava Oelsnera. Usamodzielnił się w 1908 r. W okresie przed I wojną światową oprócz realizacji związanych z Wystawą Stulecia projektował wille w Obornikach i "Landhaus" w Górach Izerskich. Był jednym z założycieli śląskiego oddziału „Heimatschutzu", a także „Künstlerbund Schlesien". Po I wojnie światowej zaangażował się w socjalne budownictwo mieszkaniowe i był jednym z orędowników osiedli mieszkaniowych typu "Miasto Ogrod". Najważniejsze jego osiągnięcie tego czasu to osiedle Popowice, zrealizowane na zlecenie Siedlungsgesellschaft Breslau. W roku 1933 został powołany na szefa organizowanego wydziału architektury na Politechnice Wrocławskiej. Spotkało się to z gwałtownym protestem architektów należących do NSDAP, w następstwie czego Effenberger przeniósł się do Berlina, gdzie otrzymał profesurę w berlińskiej Staatliche Kunstschule (Akademische Ausbildungs Anwalt für das künstlerische Lehramt), której wykładowcą był wówczas dawny profesor wrocławskiej Akademii, Alexander Kanoldt. Po II wojnie światowej do 1952 był profesorem architektury w berlińskiej Hochschule für bildende Künste.Zmarł w Berlinie 6 marca 1968 r., Zob. H. Lauterbach, Der Architekt Professor Theo Effenberger, "Schlesien" 7, 1962, s. 178-180; Professor Theo Effenberger (nekrolog), tamże 13, 1968, s. 63

[264] O Fritzu Behrendcie, pomimo że był jednym z bardziej znaczących architektów Wrocławia, brak szerszych informacji. Urodził się w Królewcu 30 marca 1877 r. We Wrocławiu jako architekt działał od 1909 r., przechodząc przez wszystkie szczeble kariery w urzędzie budowlanym miasta. Przed I wojną światową zaprojektował jedną z lepszych architektonicznie szkół we Wrocławiu - przy ul. Słubickiej; Po wojnie objął stanowisko Stadtbaudirektora odpowiedzialnego za urbanistyczną przebudowę Wrocławia. Był odpowiedzialny za przygotowanie wytycznych do konkursu na rozbudowę Wrocławia w roku 1922. Od 18 kwietnia 1929 do 31 stycznia 1934 r. piastował stanowisko Stadtbaurata we Wrocławiu, po tak znakomitych architektach jak Max Berg i Hugo Althoff.

Wystawa Sztuki Cmentarnej we Wrocławiu była jedną z pierwszych tego typu po zorganizowanej w 1910 r. w Berlinie[265]. Ukazała ponadto wyraźnie, że w pierwszej dekadzie wieku XX w walce o reformy i nowoczesność wszelkie przejawy działalności, które mogły mieć związek ze sztuką, były wykorzystywane do propagowania nowych prądów. Pojęcie dzieła sztuki miało szeroki zakres, a artyści kreowali dzieło totalne nie bez wpływu wagnerowskiej idei *"Gesamtkunstwerku"*. Wrocławska wystawa była też świadectwem znaczenia i zaangażowania związków oraz stowarzyszeń twórczych. Rola niektórych z nich w tym względzie wciąż nie jest doceniana lub też pomija się ją z uwagi na powiązania z nazizmem w latach trzydziestych[266]. Szczególne znaczenie w początkach XX wieku miał ruch *„Heimatschutzu"*.

Śląski oddział ogólnoniemieckiego ruchu *„Heimatschutzu"* powstał w 1910 r. jako *„Schlesischer Bund für Heimatschutz"*. W jego pierwszym zarządzie znaleźli się ludzie skłaniający się ku reformom, m.in. Max Berg i Theo Effenberger czy pisarz Hugo Kretschmer[267]. *„Schlesischer Bund für Heimatschutz"* wyraźnie wspierał tendencje propagowane również przez *„Deutscher Werkbund"* czy *„Gartenstadtgesellschaft"*, co uwidoczniło się na wrocławskiej Wystawie Sztuki Cmentarnej.

Pomysł zorganizowania takiej wystawy narodził się na początku roku 1912[268]. Dyskutowano o jej programie i kształcie już w czerwcu i lipcu tego roku podczas posiedzeń

---

[265] Por. T. Effenberger, J. Erbe, Anlage und Pflege der Friedhöfe, Breslau 1916 (2 wyd. 1926)

[266] Por. H. Frank, Heimatschutz und typologisches Entwerfen. Modernisierung und Tradition beim Wiederaufbau von Ostpreußen 1915 1927, [w:] Moderne Architektur in Deutschland 1900 - 1950. Reform und Tradition., hrsg. V.M. Lampugnani, R. Schneider, Stuttgart 1992 s. 105 - 131

[267] Ruch „Heimatschutzu" na Śląsku, jego znaczenie i wpływ na współczesną mu sztukę i architekturę nie zostały jeszcze opracowane. Powołanie związku nastąpiło w sali Sejmu Śląskiego 12 czerwca 1910 r. por. Anruf zur Gründung eines Schlesischen Bundes für Heimatschutz... , dokument w: Archiwum Państwowym, Akta Rejencji Wrocławskiej syg. I/13720 s. 543-547. Przed I wojną światową osoby działające w „Schlesischer Bund für Heimatschutz" były związane z innymi instytucjami i organizacjami propagującymi nowe prądy w sztuce, np. Max Berg i Theo Effenberger byli również członkami założonego przez Hansa Poelziga w 1909 roku ugrupowania artystycznego "Künstlerbund Schlesien" oraz "Deutscher Werkbund". Berg ponadto jeszcze przed powołaniem go na stanowisko architekta Wrocławia, był członkiem „Dürerbundu" i publikował w zeszytach wydawanych przez tę organizację. Członkami zarządu „Schlesische Bund für Heimatschutz" byli m.in. Berg i Effenberger oraz znani i prominentni mieszkańcy Śląska jak: Kurt v. Eichborn, prof. Karl Masner, Hugo Kretschmer czy przyjaciel Poelziga - aptekarz z Lwówka Max Zwirner. Berg, Effenberger i Kretschmer po trzyletniej kadencji zostali ponownie w 1913 r. do niego wybrani, por. Schlesischer Bund für Heimatschutz w: "Breslauer Zeitung", 25.2.1913.
Źródła do działalności „Heimatschutzu" na Śląsku znajdują się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu w zespole Wydziału Samorządowego Prowincji Śląskiej sygn. od 1157 do 1254, ponadto związek wydawał własne zeszyty, w których jego członkowie zamieszczali artykuły i sprawozdania ze swojej i związku działalności (przed I wojną nosiły tytuł "Mitteilungen des Schlesischen Bundes für Heimatschutz", w latach trzydziestych "Schlesische Heimat". Od początku redaktorem czasopisma był Theo Effenberger).

[268] W przedstawionym w marcu 1912 r. przez magistrat Wrocławia kosztorysie Wystawy Stulecia na prace przy organizacji Wystawy Sztuki Cmentarnej przeznaczono 30 000 marek, por. Der Etat der Jahrhundertausstellung, "Schlesische Zeitung" z 29.03.1912

Komisji Głównej Wystawy Stulecia[269]. W lipcu powołano również osobną Komisję Sztuki Cmentarnej, w której główną rolę odgrywali przyszli twórcy ekspozycji: Theo Effenberger, Fritz Behrendt, Johannes Erbe oraz Hugo Kretschmer. W odezwie informacyjnej, jaka została przekazana w lipcu 1912 r. do prasy, napisano, że *"[...] wygląd cmentarzy w miastach i na wsi nie ma nic wspólnego z myślą artystyczną. Zauważa się w nich brak smaku, dysonans z otoczeniem, nieciekawe formy i ostre kolory, które działają rozpraszająco, podczas gdy miejsca te wymagają spokoju i harmonijnej urody"*[270].

Już te stwierdzenia stanowią oddźwięk dyskusji estetycznych z końca XIX i przełomu wieków, które odnosiły się do sformułowań Ryszarda Wagnera i do koncepcji Gotfrieda Sempera o jedności sztuk propagowanych głównie przez twórcę *„Dürerbundu"* Avenariusa, a także przez *„Deutscher Bund für Heimatschutz"*. Dobitniej idee te odzwierciedlają dalsze słowa odezwy: *"Wystawa powinna pokazać, w jaki sposób planowanie sztuki ogrodowej tworzy ramy, w których harmonijnie uzupełniają się architektura i rzeźba. Należy pokazać, że wartość leży nie w wystawności pomnika, kosztowności kamienia, lecz w delikatnym wyważeniu całości i jej części, w dopasowaniu do otoczenia i materiału oraz w dobrym wykonaniu"*[271].

W jeszcze innym miejscu odezwy sięgnięto do głównego hasła „Werkbundu", określając jednocześnie propagandowy aspekt wystawy. Dzięki niej, sądzono, *"wzrosłoby zrozumienie dla ruchu, który ma na celu dokonanie zmian w relacji pomiędzy przemysłem a sztuką cmentarną"*[272]. Wydaje się, że bardziej dobitnie nie można było zdeklarować, po której stronie stoją autorzy odezwy i o co walczą. Jeszcze nie przebrzmiały echa dyskusji, jaką wywołało wystąpienie Hermanna Muthesiusa w 1907 r. w Pruskiej Izbie Handlowej, gdy organizatorzy wrocławskiej ekspozycji podobne propozycje kierowali ku wytwórcom nagrobków - zarówno mających charakter rzemieślniczy, jak i przemysłowy.

Wystawa była przede wszystkim adresowana do szerokiej publiczności, ale także do rzemieślników i producentów przemysłowych. We wrześniu 1912 r. *„Schlesischer Bund für Heimatschutz"* na łamach swojego pisma ogłosił jej program, w którym sprecyzowano, że będzie ona miała dwa działy - historyczny i nowoczesny[273]. W dziale historycznym postulowano pokazanie starych zabytkowych nagrobków i krzyży z całego Śląska,

---

[269] Por. notka w "Schlesische Zeitung" z 27.06.1912

[270] Odezwa Gartenbau-Ausstellung Abteilung für Friedhofskunst Breslau Mai bis Oktober 1913 znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Gabinet Śląsko-Łużycki syg.Y^{b} 2298

[271] Tamże.

[272] Tamże.

[273] Ausstellung für Friedhofskunst, "Mitteilungen des Schlesischen Bundes für Heimatschutz", 1, September 1912 s. 2.

pochodzących z cmentarzy wiejskich i komunalnych. Komisja Sztuki Cmentarnej w anonsach prasowych zwracała się do mieszkańców regionu o wyszukiwanie i zgłaszanie ciekawych zabytków w celu ich sfotografowania lub przewiezienia jako eksponatów na wystawę. Sugerowano, by zwracać szczególną uwagę na nagrobki, które powstały pod koniec XVIII i na początku wieku XIX, gdyż *"są wprawdzie zdecydowanie uboższe niż barokowe, ale w skromności leży cały ich urok. Właśnie one będą licznie prezentowane na naszej wystawie. Nagrobki te oprócz dobrego wykonawstwa, mają wysoki poziom artystyczny"*[274]. Mogłoby się wydawać, że chciano w prosty sposób nawiązać do czasu, któremu poświęcona była Wystawa Stulecia - do okresu wojen napoleońskich. Chodziło jednak w tym przypadku również o gloryfikację sztuki początków wieku XIX, o propagowanie kultu jakim ówcześni nastawieni na nowoczesność architekci niemieccy otaczali okres biedermeieru i klasycyzmu. Na taki stosunek do przeszłości wpłynęły publikacje Paula Schultze-Naumburga, Juliusa Bauma, Gustava Wolfa, a przede wszystkim książka Paula Mebesa pt. *"Um 1800"*. Odwołanie się do sztuki biedermeieru i klasycyzmu nie oznaczało wezwania do naśladownictwa. Jak pisał Mebes, chodziło o to, by *"prostota i skromność były wzorem dla naszej młodzieży, aby w końcu na zawsze zerwać z fuszerką masowego produktu"*[275].

Dział nowoczesny Wystawy Sztuki Cmentarnej miał się składać z wzorcowego cmentarza, który pokazywałby przykłady rzemiosła nagrobkowego kształtowanego ręką artysty. Uzupełnienie obu działów (nowoczesnego i historycznego), których eksponaty miały być prezentowane pod gołym niebem, stanowił osobny pawilon z fotografiami nie eksponowanych zabytków, planami starych i nowych cmentarzy oraz projektami budowli cmentarnych. W pawilonie tym zarezerwowano również miejsce na małą wystawę poświęconą grobom bohaterów z roku 1813[276]. Wkrótce po uzyskaniu pomocy finansowej z fundacji Wilmowskiego postanowiono stworzyć dodatkowo wzorcowy cmentarz wiejski [277], a po uzyskaniu pieniędzy od lekarza Adolfa Weickerta, właściciela sanatorium gruźliczego w słynnym brehmerowskim *Görbersdorfie* (Sokołowsku) stało się możliwe przeniesienie na wystawę drewnianego górnośląskiego kościółka (XVI/XVII w.)ze Starego Koźla, który w ten sposób uratowano od rozbiórki, gdyż w miejscu gdzie się znajdował, miała przebiegać nowo budowana linia kolejowa. Wyeksponowanie autentycznej ludowej budowli sakralnej oraz rekonstrukcja wzorcowego cmentarza wiejskiego posłużyły *„Schlesischer Bund für*

[274] Friedhofausstellung Breslau 1913, "Schlesische Zeitung" z 15.10.1912
[275] P. Mebes, Um 1800. Architektur und Handwerk im letzten Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung, München 1908 1, s. 19.
[276] Friedhofausstellung Breslau 1913, "Schlesische Zeitung" z 15.10.1912

Heimatschutz" do rozpropagowania naczelnego zadania stowarzyszenia: ochrony rodzimego krajobrazu oraz ochrony zabytków kultury i sztuki. Uratowanie obiektu przed zniszczeniem było też spektakularnym zwycięstwem związku[278].

Drewniany kościółek z Starego Koźla ustawiony w parku Szczytnickim był więc nie tylko malowniczym elementem Wystawy Sztuki Cmentarnej, był także symbolem tradycji, do której - jak apelowano powinna się odwoływać młoda nowoczesna architektura Śląska. Nie bez znaczenia był fakt, że jego wystrój plastyczny mieli wykonać uczniowie wrocławskiej Akademii Sztuki pod kierunkiem samego jej dyrektora, Hansa Poelziga. Obowiązki, jakie wówczas spoczywały na Poelzigu z racji przygotowywania projektów Wystawy Stulecia, nie pozwoliły mu jednak na kierowanie tymi pracami. Ostatecznie nadzór powierzono malarzowi - wówczas profesorowi Akademii Wrocławskiej, a po I wojnie światowej Akademii Krakowskiej - Fryderykowi Pautschowi[279].

W październiku 1912 roku były już gotowe projekty Wystawy Sztuki Cmentarnej, które zostały publicznie pokazane w sali *„Gesellschaft für vaterländische Kultur"*[280]. W grudniu tegoż roku koncepcję wystawy oraz projekty pawilonu wystawowego zaprezentowano w lokalnych gazetach: w „Schlesische Zeitung" i „Breslauer Zeitung"[281]. Na początku roku 1913 przystąpiono do ustawiania uprzednio zdemontowanego kościółka oraz do budowy pawilonu wystawowego, projektu Fritza Behrendta; w marcu prace były na ukończeniu[282].

Na wystawę Sztuki Cmentarnej przeznaczono część parku Szczytnickiego zwaną wówczas Göperthain na północny wschód od Hali Stulecia. Eksponaty rozmieszczono na otwartym terenie wzdłuż alei zaprojektowanych przez Johannesa Erbe oraz na wzorcowym cmentarzu wiejskim zaprojektowanym przez Theo Effenbergera, usytuowanym przed kościółkiem, oraz w pawilonie wystawowym.

Formalnie wystawa została rozplanowana niesymetrycznie po północnej stronie alei Dąbskiej *(Dörnerdamm)* na dwóch przylegających do siebie obszarach, część zachodnia przeznaczona była dla drewnianego kościółka oraz wzorcowego wiejskiego cmentarza, część

---

[277] Dorffriedhofs - Ausstellung 1913, "Mitteilungen des Schlesischen Bundes für Heimatschutz", 1, September 1912 s.7.

[278] Por. J.S., Die Holzkirche in Kandrzin bedroht, "Mitteilungen des Schlesischen Bundes für Heimatschutz", 1, September 1912 s. 5-6; Die Holzkirche in Kandrzin, tamże 2, Januar 1913, s. 13-14, L. Burgemeister Die Blockholzkapelle auf dem Dorffriedhof, "Sondernummer Schlesische Zeitung" 172, 1913 s. 9-10; Effenberger, Von der Tätigkeit des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler, "Mitteilungen des Schlesischen Bundes für Heimatschutz", 5, März 1914, s. 43; N., Die Kandrziner Holzkirche, tamże, s. 45-46

[279] Por. Ausstellung für Friedhofskunst, "Schlesische Zeitung" z 25.12.1912; Burgemeister op.cit.; Ausstellung für Friedhofskunst Breslau 1913, Breslau 1913

[280] Von der Jahrhundertausstellung 1913, "Schlesische Zeitung" z 1.11.1912

[281] Ausstellung für Friedhofskunst, "Schlesische" Zeitung" z 25.12.1912; Von der Friedhofsausstellung, „Breslauer Zeitung" z 25.12.1912

wschodnia znacznie większa rozplanowana była na osi wyznaczonej przez główną aleję, która to ciągnęła się w kierunku północnym od opracowanego architektonicznie wejścia głównego do pawilonu wystawowego. Po obu stronach wysadzanej żywopłotem i małymi krzewami alei głównej rozplanowano kwatery z krzyżami i nagrobkami przecinanymi nieregularnymi alejkami bocznymi. Całość tego założenia parkowego zamykał pawilon Fritza Behrendta. Teren pomiędzy pawilonem a kościółkiem przeznaczony był na eksponaty historyczne. Wzorcowy cmentarz wiejski zaprojektowano na planie czworoboku zbliżonego do kwadratu, który mieścił dwie obszerne prostokątne kwatery.

Twórcom wystawy chodziło o harmonijne połączenie założenia ogrodowo-parkowego z pawilonem oraz eksponowanymi nagrobkami. Jak napisał w katalogu Fritz Behrendt *"formy i kolory były zestrojone ze sobą i z otoczeniem, aby szczegół włączał się w całość w nastrojowym i pełnym wyrazu oddziałaniu"*[283]. Cała wystawa stanowić miała wzornik do naśladowania dla wytwórców nagrobków, projektantów cmentarzy i kaplic cmentarnych a także dla zleceniodawców. Pomimo wyważonego przestrzennie podziału na część historyczną i nowoczesną, dominowała w rezultacie ta druga, eksponaty historyczne bowiem dobrano w ten sposób, by służyły tylko jako dobry przykład do naśladowania. O współczesnych cmentarzach pisano wówczas *"Smutne pustkowie miejsc naszych pochówków, gdzie ręce ogrodnika na próżno chcą zwalczyć nadmiar kamieni, dysharmonię kolorów i niespokojnie dzikie formy"*[284]. W katalogu Wystawy Sztuki Cmentarnej stwierdzono, że w dobrze zaprojektowanych cmentarzach *"niezbędna jest przy planowaniu porządkująca ręka artysty, aby stworzyć zmienne lecz spokojnie zespolone obrazy"*[285], zaś w jej recenzjach i omówieniach zwracano szczególną uwagę na potrzebę kształtowania cmentarzy jako swobodnie zaplanowanych parków krajobrazowych.Ta właśnie idea przyświecała wystawie wrocławskiej. W periodyku "Schlesien" napisano, że w parku Szczytnickim *"rozplanowano ją świadomie biorąc pod uwagę istniejące wartości krajobrazowe"*[286]. Niejednokrotnie odwoływano się do preferowanego przez *„Dürerbund"* typu tzw. cmentarza leśnego, którego przykład ukazywały projekty Gräsela z Monachium i fotografie w pawilonie wystawowym[287].

---

[282] Vom Ausstellungsgelände in Scheitnig, "Schlesische Zeitung", z 28.03.1913
[283] F. Behrendt, Geleitwort [w] Ausstellung ...op.cit. s.4.
[284] Tamże, s. 3.
[285] Tamże.
[286] Die Ausstellung für Friedhofskunst in Breslau, „Schlesien" 6, 1912/1913, s. 587.
[287] Por. Ausstellung ... op.cit. Podczas walnego zgromadzenia członków „Schlesischer Bund für Heimatschutz" 23 lutego 1913 r., na którym honorowym gościem był książę Fryderyk Wilhelm pruski, prezentując program przyszłej wystawy wygłoszono również referaty o cmentarzu leśnym w Monachium, por. Schlesischer Bund für Heimatschutz „Breslauer Zeitung" 25.02.1913.

Zaprezentowano tu ponadto projekty cmentarzy w Szczecinie, Dreźnie, Berlinie, Królewcu oraz liczne projekty kaplic cmentarnych i krematoriów.

Wystawa Sztuki Cmentarnej, tak jak cała Wystawa Stulecia, trwała od 20 maja do 30 października 1913 r. Zapoczątkowane wówczas dyskusje były dalej rozwijane po I wojnie światowej, aż do przejęcia władzy przez nazistów, kiedy to ruch „Heimatschutzu" zaczął odgrywać zupełnie inną rolę i zdeprecjonowały się jego piękne idee o ochronie rodzimego krajobrazu, które propagował na początku wieku XX.

Tuż po zamknięciu wystawy zdemontowano pawilon Fritza Behrendta, do dziś stoi natomiast malowniczy drewniany kościółek, który jest ozdobą parku Szczytnickiego.

Tereny Wystawowe w okresie międzywojennym.

Na zakończenie Wystawy Stulecia 26 października 1913 r., w Hali Stulecia wykonano IX symfonię Ludwika van Beethovena pod dyrekcją profesora Dohrna. Od dnia otwarcia wystawę zwiedziło ponad 100.000 osób.[288] Jeszcze w trakcie trwania wystawy zastanawiano się co po niej pozostanie. Szczególnie byli zainteresowani tym problemem członkowie Stowarzyszenia Przedmieścia Szczytnickiego *(Ortsverein der Scheitniger Vorstadt)*, którzy starali się aby pozostawiono jak najwięcej z ekspozycji ogrodowych. Kierownictwo wystawy stwierdziło natomiast, że po zakończeniu Wystawy Stulecia, zostaną zlikwidowane wszystkie budowle i pawilony prowizoryczne. Z wielkiej wystawy pozostała Hala Stulecia, Pawilon Wystawy Historycznej (Pawilon Czterech Kopuł), pergola, restauracja tarasowa, fragmenty Ogrodów Historycznych wraz z belwederem oraz fragmenty Ogrodu Japońskiego. [Kart. nr 144; il. Iko. 67, 68] Zastanawiano się nawet nad zlikwidowaniem restauracji. Dochody z jej dzierżawy oraz przydatność sprawiły, żę tą na wpół prowizoryczną budowlę (nie była ona przystosowana do okresu zimowego) postanowiono utrzymać.[289] Kolejnym problemem po zakończeniu wystawy było przygotowanie programu użytkowania hali oraz terenów, tak by zwróciły się koszty utrzymania. W okresie I wojny światowej Hala Stulecia służyła jako wielki magazyn prowiantowy. Już w roku 1916 myślano o utworzeniu spółki akcyjnej do prowadzenia targów przemysłowo - budowlanych i gospodarczych. Sądzono, że takie użytkowanie terenów będzie najlepszym rozwiązaniem dla zapewnienienia

[288] por. G.H., Der Schluß der Breslauer Jahrhundertausstellung., "Schlesien", Jg.VII, 1913/1914, s.90
[289] por. Was bleibt von der Jahrhundertausstellung?, "Schlesische Zeitung" z 18.09.1913

samowystarczalności oraz samofinansowania.[290] Wkrótce okazało się, że dla tych celów, Hala Stulecia i pawilon Wystawy Historycznej są niewystarczające, zarówno jeżeli chodzi o powierzchnię wystawienniczą jak i przystosowanie funkcjonalne. Hala pełniła przede wszystkim rolę budowli dla zgromadzeń, natomiast pawilon Poelziga nadawał się przede wszystkim na wystawy sztuki. Jeszcze w czasie I wojny w dniach 29.09. - 14.10. 1917 r. zorganizowano pierwsze targi przemysłowe. Wkrótce powstało z inicjatywy i przy udziale gminy Wrocławia towarzystwo akcyjne *"Breslauer Messe A.G"*.[291] Od roku 1918 początkowo jesienią a później i wiosną organizowano regularnie targi przemysłowe, przeważnie budowlane. Targi te odbywały się zarówno w Hali Stulecia, pawilonie Wystawy Historycznej w prowizorycznych i tymczasowych drewnianych halach, przede wszystkim na wolnym powietrzu w części południowej terenów.[il. Iko. 80-83][292]

Po wyburzeniu prowizorycznych pawilonów z Wystawy Stulecia nastąpiła również degradacja założenia w aspekcie urbanistycznym i artystycznym. Na miejscu projektowanego przez Poelziga prowizorycznego pawilonu Związku Artystów Sląska *(Künstlerbundu Schlesien)*, powstał pusty plac, który całkowicie zmieniał pierwotny układ zorganizowanego forum przed wejściem głównym Hali Stulecia. Układ kompozycyjny próbowano poprawić poprzez projektowanie na miejscu dawnych pawilonów zieleni w postaci klombów kwiatów i trawników. [Kart. nr 142, 143, 145, 151, 152; il. Iko. 68] W 1918 r. miejski dyrektor ogrodów Richter projektuje układ zieleni wokół Hali Stulecia i na placu poprzedzającym halę, który poprawiony przez Berga w 1919 r., zrealizowany w latach 20-tych, przetrwał do obecnych czasów. Kompozycyjnie rozwiązanie zakładało obsadzeniem szpalerem drzew Hali Stulecia na obwodzie kwadratu opisanego na rzucie hali, rozplanowaniu podobnych szpalerów wytyczających plac przed halą. W projekcie Richtera szpaler ten miał się składać z lip, nie został natomiast określony rodzaj drzew lub krzewów w projekcie Berga. [Kart. nr 151, 155]

W latach 1919 - 1920 Max Berg we współpracy z Richardem Konwiarzem i Ludwigiem Moshamerem, przygotowali urbanistyczny projekt rozbudowy i przebudowy Wrocławia, który poprzedził rozpisany w 1921 r. przez Zarząd Miasta konkurs na Rozbudowę i Przebudowę Wrocławia.[293] W ramach tego projektu Berg zaproponował rozbudowę terenów

---

[290] por materiały w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Gabinet Śląsko Łużycki sygn. Yn 316 a_k

[291] tamże

[292] por. tamże; Breslauer Herbstmesse, "Ostdeutsche Bauzeitung", Jg.16, 1918 Nr61 s.244; Ausstellung für Bau- und Kleinsiedlungwesen., "Ostdeutsche Bauzeitung", Jg.17, 1919, Nr33, s.132; Die Breslauer Baumesse., "Ostdeutsche Bauzeitung", Jg.19, 1921, Nr 42, s.188; ku., Landwirtschaftlicher Maschinenmarkt, Technische und Baumesse zu Breslau, 18 bis 20 Mai 1922, "Ostdeutsche Bauzeitung", Jg.20, 1922, Nr 34 s.137-138

[293] por. Program für einen Ideen Wettbewerb zur Erlangung eines bebaunungsplanes der Stadt Breslau und ihrer Vororte. Breslau 1921;F. Behrendt, Der Wettbewerb zur Erlangung eines Bebauungsplanes der Stadt Breslau und ihrer Vororte., "Der Städtebau", Jg.19, 1922, s. 22; Bericht über den Ideen- Wettbewerb zur Erlangung eines

wystawowych poprzez uzupełnienie nową zabudową miejsc po wyburzonych prowizorycznych pawilonach Hansa Poelziga. [Kart. nr 155] Propozycja Berga na płaszczyźnie urbanistycznej powtarzała ideę Poelziga, z wytyczonymi przez niego osiami. W tym samym miejscu gdzie stał pawilon Związku Artystów Śląska Berg projektuje podobną budowlę. Po wschodniej stronie Hali Stulecia, gdzie stał pawilon *"Gartnebauausstellung"* widoczna jest w projekcie budowla flankowana dwoma wysokimi i smukłymi wieżami na planie koła, przypominającymi słynną wieżę w Pizie. Wejście na wystawę rozwiązał Berg poprzez zabudowę zamkniętymi czworobocznie wokół wewnętrznego dziedzińca dwiema budowlami kolmnadowymi połączonymi kolumnadą wejścia na osi głównej, przykrytej trójkątnym tympanonem. Budowle te otwierają się półkoliście na zewnątrz tworząc eliptyczny plac przed wejściem na teren na którym stoją dwie kolumny zwieńczone postumentem. Oprócz tych budowli Berg proponował rozbudowę restauracji tarasowej. Rozwiązanie poprzez swoją regularność i silne elementy klasycystyczne nabiera cech monumentalności, które mogą kojarzyć się jeszcze z epoką wilhelmińską. Nie są znane projekty szczegółowe budowli poza rysunkiem wnętrza restauracji. Na rysunku tym wnętrze z przeplatającymi się odkrytymi żebrami konstrukcji dachowej, ma charakter wybitnie ekspresjonistyczny.[294] Podobnie wieże są symbolem krótkotrwałych prądów ekspresjonistycznych w architekturze. Projekt ten Berg opublikował w artykule pt. *"Przyszłe budownictwo miejskie we Wrocławiu jako wyraz przyszłej kultury".*[295] W tym manifeście artystycznym twórca Hali Stulecia zawarł również swój pogląd na temat funkcji Terenów Wystawowych i ich przyszłości. Wysunął on tezę, że skończyła się rola dominacji ośrodków centralnych takich jak Berlin. W dobie decentralizacji po I wojnie światowej coraz większą rolę miały odgrywać miasta, stolice prowincji przygranicznych Niemiec. Widział w tym szczególną rolę Wrocławia, który *"[...] stanowił dla północnych Niemic pomost na Wschód i południe do Wiednia i południowego słowiaństwa. Wrocław powinien być punktem centralnym i promieniującym niemieckiej kultury i gospodarki na Wschodzie wobec sąsiedniego słowiaństwa".*[296] Dla osiągnięcia tego celu Berg przeznaczał szczególną rolę terenom wystawowych, które według niego można było poszerzyć aż o 60 ha przez co powierzchnia mogłyby być większa o 1/3 od terenów targowych w Lipsku.[297] O Szczytnikach napisał: *"Można tu połączyć stary park ze*

---

bebauungsplanes der Stadt Breslau und ihrer Vororte. Breslau 1922; M.Berg, Zukünftige Baukunst in Breslau als Ausdruck zukünftiger Kultur, Deutschlands Städtebau. Breslau, Berlin 1921 s. 28-41; M. Berg, Das Stadtbild Breslau,[W:] Deutsche Stadt, Deutsches Land, Hrsg. E. Köhler, Bd.III, Niederschlesien, Berlin 1923, s. 89-90

[294] Fotografię tego rysunku udostępnił autorowi dr Florian Zimermann z Monachium.

[295] Max Berg, Zukünftige..., op.cit.

[296] tamże

[297] tamże

wspaniałym stanem drzew, stawami, wodą, teatrem na wolnym powietrzu, placami zabaw z terenami wystawowymi i zespolić architekturę z naturą". [298]Według Berga tereny mają służyć nie tylko targom przemysłowym, przede wszystkim imprezom i wystawom o charakterze kulturalnym. We wspomnianym maifeście napisał: *"Powstaną budowle, w których myśli i dzieła sztuki, wyniki badań naukowych będą dostępne dla każdego. Wrocław stworzył w okresie przedwojennym swoją Halę Stulecia nazwaną nie bez racji „domem demokracji".*"[299]

W pierwszych latach po I wojnie światowej, tereny w dużym stopniu były wykorzystywane na cele ekspozycyjne o charakterze kulturalnym. W roku 1920 odbyła się tam wielka wystawa sztuki nowoczesnej.[300] W następnych latach wiele innych wystaw poświęconych architekturze i sztuce. Ukoronowaniem tego typu działalności była wystawa - manifest nowoczesnej architektury we Wrocławiu - pt. *"Wohnung und Werkraum"*. [Kart nr 172a,172b] Wystawę zorganizował w roku 1929 wrocławski oddział *"Deutsche Werkbund"*.[301] W Hali Stulecia ponadto cyklicznie organizowane były koncerty . W roku 1922 w Hali Stulecia zorganizowano festiwal sztuk Gerharta Hauptmanna z okazji 60 lecia urodzin dramaturga. W hali wystawiono „Tkaczy" i „Floriana Geyer" ze scenografią Hansa Leistikowa.[302]

Dopiero w roku 1925 doszło do rozbudowy terenów wystawowych. Na miejscu dawnego pawilonu *„Künstlerbundu Schlesien"* powstała olbrzymia hala przeznaczona na targi konstrukcji drewnianej o bardzo ciekawym, pod względem rozwiązań konstrukcyjnych, drewnianym stropem. Hala ta miała powierzchnię 9000 m^2, rozplanowana na rzucie prostokąta o bokach 150 m x 60 m. Została zaprojektowana w roku 1924 przez Maxa Berga przy współpracy Ludwiga Moshamera. W tym samym czasie Max Berg zaprojektował reprezentacyjne wejście na tereny wystawowe, architektonicznie zintegrowane z nową halą wystawową, wspólnym płaskim dachem. Wejście to składało się z wysokich smukłych betonowych kolumn wspierających drewniany strop.[303] [Kart. nr 162-165; il. Iko. 70, 71-77, 79, 88-90, 94] Budowle te zostały podczas II wojny światowej zniszczone. Z dawnego

---

[298] tamże
[299] tamże
[300] por. Dr. St., Kunstausstellung in Scheitnig, "Breslauer Neueste nachrichten". Jg.33, z 16.06.1920 i 22.06.1920;S. Laboschin, Kunstausstellung Breslau 1920, "Breslauer zeitung" z 20.06.1920; 25.06.1920; 30.06.1920
[301] Wystawa w niniejszym studium nie została omówiona, gdyż zagadnienie to wymaga osobnej monografii. Taka monografia jest obecnie opracowywana przez panią Jadwigę Urbanik.
[302] por. M. Berg, Gerhart Hauptmans Festspiel. Ein Weg zum Volksschauspiel., [W:] Gerhart Hauptmann Theater und bildende Kunst. Eine Ausstellungsreihe der Künstlergilde. In Verbundung mit der Stiftung Kulturwerk Schlesien., Esslingen am Neckar 1984 bis 1986 s. 43-48
[303] por. Neuzeitliche Hallenbauten, „Ostdeutsche Bauzeitung", Jg. 23, Nr 11, s.85-88; A. Rading, Die neue Messehalle in Breslau, „Schlesische Monatshefte" Jg.2. H.3, s. 167-169

reprezentacyjnego wejścia pozostały betonowe kolumny, z dawnej hali fragmenty murowanego obramienia hali, które mieściło pomieszczenia administracyjne Zarządu *„Breslauer Messe A.G."* W archiwum Deutsches Museum w Monachium w spuściźnie po Maxie Bergu zachowany jest projekt z 1924 roku, na którym zaznaczona jest jeszcze jedna hala usytuowana na przeciw wzniesionej w roku 1925. Była to propozycja Berga, którą z braku funduszy nie można było wówczas wybudować.[304] Zaproponowane wówczas rozwiązanie zostało zrealizowane w latach następnych. W roku 1929 został zorganizowany dla architektów zrzeszonych w śląskiej grupie B.D.A. konkurs na budynek biurowy Zarządu *„Breslauer Messe- und Ausstellungsgeselschaft"*. Pierwszą nagrodę zdobył wrocławski architekt Max Taubert, który rozplanował budowlę dokładnie w miejscu, który w roku 1924 wyznaczył Max Berg.[305] Dopiero w latach 1938 - 1939 na tym miejscu wzniesiono następną halę, która mieściła jednocześnie pomieszczenia biurowe przeznaczone dla Zarządu *„Breslauer Messe A.G."* Projekt tej budowli w roku 1937 dał dawny współpracownik Maxa Berga Richard Konwiarz.[306]

W latach 30. XX w. targi przemysłowe zdominowały działalność na terenach wystawowych. W Hali Stulecia odbywały się ponadto imprezy sportowe oraz przedstawienia cyrkowe. Pomimo wzniesienia nowych trwałych pawilonów wystawowych dalszy rozwój terenów wystawowych stał pod znakiem zapytania ze względu na trudności komunikacyjne a także brak wolnego miejsca. W roku 1935 z części południowej przyłączono fragment do ogrodu zoologicznego. [Kart. nr 178]. Wiadukty zaprojektowane przez Hansa Poelziga na Wystawie Stulecia obie części terenów, tuż po jej zakończeniu zostały rozebrane. Dopiero w roku 1926 wzniesiono nowe, betonowe, które stoją do dzisiaj. W roku 1936 Richard Konwiarz zaprojektował wejście główne do południowej części terenów wystawowych, obecnie wejście to jest główną bramą prowadzącą do ogrodu zoologicznego.

Tereny Wystawowe w stosunkowo niezłym stanie przetrwały II wojnę światową, zniszczeniu uległa zaprojektowana przez Berga w roku 1924 hala oraz przykrycie wejścia głównego. W roku 1948 można było urządzić wielką wystawę *„Ziem Odzyskanych"*, która

---

[304] Spóścizna po Maxie Bergu w Deutsches Museum w Monachium (brak sygnatury)
[305] por. Wettbewerb für ein Verwaltungsgebäude der Breslauer Messe- und Ausstellungsgeselschaft., „Ostdeutsche Bauzeitung", Jg.27, 1929, Nr 6, s.36-38
[306] por. R. Konwiarz, Die Staatenhalle in Breslau., „Ostdeutsche Bauzeitung", Jg. 38, 1940, Nr 21, s.95-98

miała ukazać dorobek i osiągnięcia Polski na nowych obszarach. Symbolem stała się iglica ze stali projektu prof. Hempla ustawiona na placu przed Halą Stulecia. [Kart. nr 184-188]

WNIOSKI KONSERWATORSKIE.

Przedstawione dzieje przemian parku Szczytnickiego ukazują nie tylko poszczególne etapy formowania założenia lecz i wyjątkowy charakter tego obszaru miasta. Tereny parkowe były ściśle związane, a częstokroć przenikały się z terenami wystawowymi, sąsiadowały z ogrodem zoologicznym, który w ostatnich latach powiększył swój obszar o areał terenów wystawowych. W parku, bądź na jego obrzeżach powstały enklawy zabudowy willowej. Granice stref ochrony konserwatorskiej określono łącznie dla całego założenia.

- Postuluje się objęcie terenu parku Szczytnickiego, terenów wystawy WUWA, ogrodu zoologicznego, enklaw z budynkami willowymi przy ul. A. Mickiewicza, L.Różyckiego i J.Kochanowskiego, kościołem przy ul. J.Kochanowskiego oraz zabudowy przy ul. Parkowej, E.Wittelona, St.Banacha, S.Dicksteina, K.Bartla jedną strefą „A" ochrony konserwatorskiej. Granice przebiegu strefy oznaczono czerwoną linią na współczesnym planie w skali 1:5000. Należy podkreślić, iż granice strefy od strony osiedli Zalesie i Zacisze winny być jednocześnie granicami podobnych stref wyznaczonych dla tych osiedli. Podobnie w wypadku wpisanego do rejestru zabytków zespołu Stadionu Olimpijskiego.
- Teren położony pomiędzy parkiem Szczytnickim a osiedlem Sępolno (objętym wpisem do rejestru zabytków) - na wschód od ul. M. Kopernika po ul. 9 maja proponuje się objąć strefą „B" ochrony konserwatorskiej i w przyszłości przyłączyć do parku. Jest to dodatkowo uzasadnione zapisem w planie zagospodarowania przestrzennego miasta przewidującym przeprowadzenie równolegle do ul. 9 maja nowej drogi. Podobnie strefą „B" ochrony konserwatorskiej należy objąć teren pomiędzy wystawą WUWA a ulicą Z. Wróblewskiego. Na obrzarze tym należy szczegółowo określić warunki realizacji nowych kubatur lub przebudów istniejących budynków, w celu zachowania dyspozycji przestrzennej - budownictwo mieszkaniowe w domach jedno i wielorodzinnych o niskiej intensywności zabudowy działek.
- Na terenie objętym strefą „A" ochrony konserwatorskiej proponuje się włączyć do parku Szczytnickiego dwie parcele przy ul. A.Mickieiwcza, naroże z ul. M.Kopernika poprzez zmianę zarysu parceli przy ul. M.Kopernika 18. Teren ten zajęty jest obecnie przez tymczasowe budynki gospodarcze.
- Wskazane jest uściślenie granic parku Szczytnickiego wpisanych do rejestru zabytków. Proponuje się uzupełnienie wpisu o teren na północ od ul. L. Różyckiego do wysokości ul.

St. Moniuszki i Braci Śniadeckich. Uściślenia wymaga również kwestia objęcia wpisem do rejestru zabytków dwu enklaw parku Szczytnickiego przy ul. K.Bartla.

- Na planie oznaczono czerwonym kolorem budowle i obiekty kubaturowe, które winny podlegać ochronie konserwatorskiej. Dodatkowo opracowano spis obiektów podlegających ochronie konserwatorskiej w układzie topograficznym, podając nazwę budowli, współczesny adres, datę powstania i budowniczego.
- Wzniesiony na miejscu willi Neissera budynek Instytutu Automatyki z budynkami towarzyszącymi (oficyny gospodarcze, garaże, kotłownia!) oznaczono jako kolidujące z otoczeniem i sąsiadującą zabudową. W przyszłości budynki te winny być zastąpione innymi kubaturami o znacznie mniejszych gabarytach lub teren parceli należy włączyć do parku.
- Wzniesione przy ul. K.Bartla baraki należące do Akademii Rolniczej należy przeznaczyć do rozbiórki.

Szczegółowe wytyczne konserwatorskie dla obszaru objętego strefą „A" ochrony konserwtorskiej.

- Obszar parku nie powinien być ogradzany. Poza przypadkami gdy chodzi o istniejące granice parcel budowlanych.
- Wskazane jest zaakcentowanie wybranych wejść do parku odpowiednio kształtowanymi kompozycjami z drzew lub krzewów. Natomiast nie należy wznosić bram lub furt.
- Wszystkie nawierzchnie w parku, poza drogami jezdnymi komunikacji publicznej, winny mieć nawierzchnię żwirową utwardzaną lub ziemną. Zalecane jest usunięcie asfaltu. Niedopuszczalne jest wprowadzanie nawierzchni z kostki brukowej betonowej lub z bruku drogowego.
- Obrzeża potoku Czarna Woda i stawów w parku zostały wzmocnione obmurowaniem. Zabieg ten zapewne w pewnym stopniu był uzasadniony z punktu widzenia utrzymania w należytym stanie skarp i nadbrzeży. Jednakże jako materiał użyto rozbitych nagrobków. Należy sukcesywnie zastąpić fragmenty płyt nagrobnych innym materiałem, jednocześnie obniżając wysokość obmurówki i łagodniej profilując skarpy brzegów. Wskazane jest aby przywrócić utrwalony na fotografiach sposób kształtowania brzegów stawów - łagodne zejście brzegu pokrytego murawą.

- W rejonie Wężowej Góry należy w całości odtworzyć dawny układ wodny, łącznie z stanowiącymi wyjątkową atrakcję kaskadami.
- Dla Ogrodu Japońskiego należy opracować projekt rekonstrukcji ściśle oparty o zachowane przekazy ikonograficzne i plany z okresu 1912-30. Szczególnie ważne jest pieczołowite opracowanie i przeprowadzenie prac renowacyjnych w fragmencie Ogrodu przy ul. A. Mickiewicza. Zachował się tam w stosunkowo niezmienionej formie misternie komponowany fragment Ogrodu Japońskiego z czytelnym ukształtowaniem terenu, dróg i roślinnością. Wskazane jest odtworzenie mostu na stawem i innych budowli. Należy zlikwidować urządzony na północny-wschód od Ogrodu Japońskiego przy al. Dąbskiej parking samochodowy.
- Zachowany teatr letni należy odtworzyć. Najpilniejsze prace to usunięcie samosiewów z sceny i widowni oraz rekultywacja urządzeń ziemnych.
- Wskazane jest odtworzenie zarysu przebiegu strumienia Czarna Woda na odcinku przy ul. J. Kochanowskiego. W tym miejscu został on zasypany. W wypadku gdy ze względów technicznych odbudowa koryta będzie niemożliwa, zaleca się uformowanie na zasypanym odcinku wgłębienia ukazującego jego przebieg.
- Mimo zachowanej ikonografii i planów budowlanych nie postuluje się odbudowy na dawnym miejscu restauracji Szwajcarka. Można rozważyć inną lokalizację dla podobnego typu budowli - przykładowo na terenie pomiędzy ul. S. Dicksteina i K. Bartla.
- W parku Szczytnickim zachowały się relikty kilku pomników. Wskazane jest przeprowadzenie w jak najkrótszym czasie następujących prac:

◊ - remontu kolumny Fryderyka Wilhlema II;

◊ - odtworzenia pomnika Fr. Schillera;

◊ - odtworzenia pomnika Eichendorfa z wykorzystaniem zachowanego cokołu;

◊ - należy rozważyć odtworzenie pomnika Diany.

- Wskazane jest przeprowadzenie prac przy konserwacji zieleni wokół kolumny Fryderyka Wilhelma II. Zalecane jest dokonanie przycinki nadmiernie rozrośniętych cisów i wycinka części z samosiewów dla odsłonięcia widoku na kolumnę, zwłaszcza z polany położonej na zachód od kolumny.
- Zalecane jest dalsze kultywowanie i częściowe odbudowanie zachowanych urządzeń ogrodów geometrycznych przy ul.A.Mickiewicza.
- Przy pawilonach wystawy historycznej wskazane jest zaprojektowanie i urządzenie ogrodów o układzie regularnym, jednakże nie zaleca się odtwarzanie ogrodów urządzonych

na wystawę 1912 r. Natomiast autorzy opracowania nie uważają za zasadne odtworzenie urządzeń wystawy sztuki cmentarnej.

- Winno się przeprowadzić renowację restauracji tarasowej, dążąc do maksymalnego odtworzenia dawnej funkcji i kształtu.
- Tereny Wystawowe wokół Hali Stulecie winny zostać połączone pod jednym zarządem (Hala, pawilony wystawy historycznej, budynek IASE). Wskazane jest uzupełnienie zabudowy wokół placu z iglicą o kubaturę w miejscu spalonego pawilonu wystawowego przy ul. T. Wróblewskiego. Budowla ta może łączyć funkcję hotelu, hali wystawowej i tak niezbędnego garażu. Obecne Tereny Wystawowe winny być poszerzone o teren zajęty w ostatnich latach przez ogród zoologiczny, a następnie poprzez kładkę nad Odrą powiększone o lewy brzeg Odry - zgodnie z projektem rozbudowy Terenów Wystawowych należących do miasta Wrocławia.

Legenda do planszy obiektów parku Szczytnickiego i Terenów Wystawowych w układzie chrologicznym.

L.p.	Nazwa	Budowniczy	Czas istnienia
1.	dom mieszkalny księcia Hohenlohe		okk 1785 r. - ?
2.	oranżeria		ok. 1785 r. - ?
3.	dom ogrodnika		ok. 1785 r. - ?
4.	stajnie		ok. 1785 r. - ?
5.	Zwinger		ok. 1785 r. - ?
6.	sala bilardowa		ok. 1785 r. - ?
7.	kręgielnia		ok. 1785 r. - ?
8.	ujeżdżalnia		ok. 1785 r. - ?
9.	dom ogrodnika		ok. 1785 r. - ?
10.	ptaszarnia		ok. 1785 r. - ?
11.	posąg Szermierza		ok. 1785 r. - ?
12.	teatr		ok. 1785 r. - ?
13.	posąg Wenus	Echtler Jan Piotr	ok. 1785 r. - ?
14.	domek japoński		po 1790 r. - ?
15.	sztuczna ruina		po 1790 r. - ?
16	nagrobek Wilhelma Ludwiga Eduarda von Hohenlohe		1790 r. - 1945 r.
17	domek tahitański	Langhans Carl Gothard	po 1790 r. - ?
18	popiersie Fryderyka Wolhelma II	Stein	po 1790 r. - ?
19.	posąg Fryderyka Wilhelma II		po 1790 r. - ?
20.	świątynia		po 1790 r. - ?
21.	wieża widokowa - latarnia		po 1790 r. - ?
22.	świątynia z popiersiem królewskim	Stein	po 1790 r. - ?
23.	posąg Laokoona	Echtler Jan Piotr	po 1790 r. - ?
24.	pustelnia		po 1790 r. - ?
25.	posąg Hermafrodyty	Echtler Jan Piotr	po 1790 r. - ?
26.	popiersie księcia Leopolda		po 1790 r. - ?
27.	waza		po 1790 r. - ?
28.	posąg Umierającego Gladiatora	Echtler Jan Piotr	po 1790 r. - ?
29.	strzelnica		po 1790 r. - ?
30.	mur strzelecki		po 1790 r. - ?
31.	posąg Marsa	Echtler Jan Piotr	po 1790 r. - ?
32.	altana		po 1790 r. - ?
33.	śluzy		po 1790 r. - ?
34	stodoła		po 1790 r. - ?
35.	domek myśliwski		po 1790 r. - ?
36	kolumna Fryderyka Wilhelma II		I. ok. 1795 - 1805 r. II. 1806 - 1899 r. III. 1899 r., istnieje
37.	I. tor wyścigów konnych		1833 r. - 1877 r.
38.	I. trybuna toru wyścigów konnych		1833 r. - 1877 r.

39.	restauracja Szwajcarka	Firma Baum Firma Baum	I. etap 1844 r. I. rozbudowa: 1883 r., II. rozbudowa: 1887 r. - 1945 r.,
40.	Ogród Zoologiczny	Lösener Julius Lüdike Tiemann	1863 r. istnieje
41.	restauracja w lasku brzozowym	Busch W.	1871 r. istnieje
42.	II. tor wyścigów konnych		1877 r. - 1906 r.
43.	II. trybuna toru wyścigów konnych	Schlick C.	1878 r. - 1906 r.,
44.	dąb i kamień pamiętkowy L. Fintelmanna		1879 r. istnieje
45.	kamień pamiątkowy w König-Wilhelm-Anlagen		1883 r. - ?
46.	mostek Eichborna		1888 r. istnieje
47.	szalet przy Szwajcarce		1890 r. - 1945 r.,
48.	dąb i kamień pamiątkowy A. Hobrechta		1893 r. istnieje
49.	strzelnica w Bandewäldchen		1894 r. - ok. 19
50.	strzelnica w lasku Göpperta	Klimm Karl	1894 r. - ok. 1913 r.
51.	willa prof. A. Neissera	Griesebach Hans	1897 r. - 1945 r.
52.	strzelnica na polanie Neissera		ok. 1898 r.
53.	pomnik Diany	Seger Ernst	1898 r. - 1945 r.
54.	altana przy grobli nadodrzańskiej		ok. 1900 r.
55.	źródełko na plateau w lasku Göpperta		1903 r. istnieje
56.	szalet przy przystanku tramwajowym		ok. 1905 r. istnieje
57.	pomnik Friedricha Schillera	Felix Henry Ludwig Manzel	1905 r. w trakcie rekonstrucji
58.	budynek gospodarczo-mieszkalny w Szkolnym Ogrodzie Botanicznym	Cabanis Charlot	1905 r. - 1945 r. istnieje
59.	szklarnia na terenie Miejskiego Ogrodnictwa	Cabanis Charlot	1905 r. istnieje
60.	I budynek gospodarczy Miejskiego Ogrodnictwa	Cabanis Charlot	1907 r. istnieje
61.	Hala Stulecia	Berg Max	1910 r. istnieje
62.	II budynek gospodarczy Miejskiego Ogrodnictwa	Cabanis Charlot	1911 r. istnieje
63.	pomnik Josepha Eichendorffa	Kaumann Alexander	1911 r. istnieje cokół
64.	restauracja tarasowa	Berg Max	1912 r. istnieje
65.	Pawilon Czterech Kopuł	Poelzig Hans	1912 r.

Legenda do planszy obiektów Parku Sczytnickiego i terenów wystawowych w układzie chronologicznym.

			istnieje
66.	pergola	Poelzig Hans	1912 r. istnieje
67.	belweder	Effenberger Theo	1912 r. - ok. 1930 r.
68.	teatr letni	Schreiber Paul	1912 r. istnieje
69.	drewniany kościół św. Jana Nepomucena z Kędzierzyna-Koźla		1913 r. istnieje
70.	Messehof	Berg Max Moshamer Ludwig	1924 r. - 1945 r.
71.	kolumny Messehof	Berg Max	1924 r. istnieją
72.	wiadukty nad obecną ulicą Wróblewskiego	Konwiarz Richard	1926 r. istnieją
73.	Dawne wejście na targi, obecniedo Ogrodu Zoologicznego	Konwiarz Richard	1936 r. istnieje
74	Dawny budynek biurowy i hala wystawowa Breslauer Messe A.G., obecnie Wytwórnia Filmów Fabularnych	Konwiarz Richard	1937/1938 istnieje

Spis pawilonów i ogrodów Wystawy Stulecia w układzie alfabetycznym obiektów - legenda do planszy.

L.p.	NAZWA OBIEKTU	PROJEKTANCI lub WYKONAWCY	DATA
1.	Bar mleczny oraz dwa kioski z mlekiem wł. Hoffmanna.	Valentin F.	1913 - 1914
2.	Brama wejścia głównego.	Poelzig H	1913 - 1914
3.	Cukiernia i kawiarnia.	Berg M. Jäckel W.	1913 - 1914
4.	Główna Restauracja Tarasowa.	Berg M. Jäckel W. Leistikow H.	**1912 - istnieje**
5.	Główna Restauracja Tarasowa. "Namioty z piwem"	Schreiber P.	1913 - 1914
6.	Główna Restauracja Tarasowa. Pawilony muzyczne.	Schreiber P.	1913 - 1914
7.	Hala Stulecia	Berg M. wsp. Konwiarz R. Trauer G. Heim P. Leistikow H. Vocke A.-(rzeźba) Straube-(organy) Schreiber P Matthes Meyer Bechtel Liebchen Oeber- (kierownicy robót)	**1910 - istnieje**
8.	Kiosk Firmy Hennig.	Hosenfelder G.	1913 - 1914
9.	Kioski kas biletowych na wystawę.	Köhler A.	1913 - 1914
10.	Lampy i oświetlenie terenow wystawowych.		1913-1960(ok.)
11.	Lotnisko.	Rzechulka G.	1913 - 1914
12.	Lunapark. Amerykański nurek.	Valentin F.	1913 - 1914
13.	Lunapark. Bar garmażeryjny Kruscha.	Grau E.	1913 - 1914
14.	Lunapark. Bar z wyszynkiem likierów.	Freudenreich F	1913 - 1914
15.	Lunapark. Bar z wyszynkiem wódki.	Stricker H.	1913 - 1914
16.	Lunapark. Bazar.	Schreiber P.	1913 - 1914
17.	Lunapark. Budynek Zarządu.	Schreiber P.	1913 - 1914
18.	Lunapark. Cukiernia i kawiarnia.	Schreiber P.	1913 - 1914
19.	Lunapark. Diabelskie koło.		1913 - 1914
20.	Lunapark. Gabinet śmiechu.	Kaliski M.	1913 - 1914
21.	Lunapark. Hala targowa.	Schreiber P.	1913 - 1914
22.	Lunapark. Hipodrom.	Valentin F.	1913 - 1914
23.	Lunapark. Kasa.	Schreiber P.	1913 - 1914
24.	Lunapark. Kawiarnia.	Ebneter C.	1913 - 1914
25.	Lunapark. Kawiarnia.	Freudenreich F.	1913 - 1914
26.	Lunapark. Kino	Freytag E.	1913 - 1914
27.	Lunapark. Kino na wolnym powietrzu.	Engert F.	1913 - 1914
28.	Lunapark. Kiosk		1913 - 1914
29.	Lunapark. Kiosk	Kolbe A.	1913 - 1914
30.	Lunapark. Kiosk Carla Mickscha.	Kolbe A.	1913 - 1914
31.	Lunapark. Kiosk cukierniczy	Kolbe A.	1913 - 1914
32.	Lunapark. Kiosk cukierniczy.	Valentin F.	1913 - 1914
33.	Lunapark. Kiosk dla Rindu Compagnie.	Poese H. (Brunszwik)	1913 - 1914
34.	Lunapark. Kiosk H. Henniga.	Hossenfelder G.	1913 - 1914
35.	Lunapark. Kiosk z lodami.	Engert Fritz	1913 - 1914
36.	Lunapark. Kiosk z lodami.	Engert Fritz	1913 - 1914
37.	Lunapark. Kiosk z napojami.		1913 - 1914
38.	Lunapark. Kolejka górska.		1913 - 1914
39.	Lunapark. Kręgielnia.	Raschke R.	1913 - 1914
40.	Lunapark. Miniaturowa kolej.	Kaliski M	1913 - 1914
41.	Lunapark. Pawilon fotograficzny Mosesa Barucha Behra.	Kaliski M.	1913 - 1914

42.	Lunapark. Pawilon muzyczny.	Schreiber P.	1913 - 1914
43.	Lunapark. Piwiarnia.	Valentin F.	1913 - 1914
44.	Lunapark. Planetarium.		1913 - 1914
45.	Lunapark. Restauracja	Engert F.	1913 - 1914
46.	Lunapark. Restauracja "Oberbayern".	Grossmann W. (Drezno)	1913 - 1914
47.	Lunapark. Restauracja - Piwiarnia Ritze.	Grossmann W. (Drezno)	1913 - 1914
48.	Lunapark. Rozplanowanie terenów.	Schreiber P. Poelzig H. Richter H.	1913 - 1914
49.	Lunapark. Sala taneczna.	Helbig K.	1913 - 1914
50.	Lunapark. Schronisko Karkonoskie.	Helbig K.	1913 - 1914
51.	Lunapark. Sklep z pamiątkami.	Schreiber P.	1913 - 1914
52.	Lunapark. Stragan.	Stricker H.	1913 - 1914
53.	Lunapark. Teatr Marionetek.	Kaliski M.	1913 - 1914
54.	Lunapark. Teatr Tangra.	Kaliski M.	1913 - 1914
55.	Lunapark. Toalety.	Schreiber P	1913 - 1914
56.	Lunapark. Trzy Kioski z wyrobami tytoniowymi.	Pötzsch A.	1913 - 1914
57.	Lunapark. Wejście główne.	Poelzig H.	1913 - 1914
58.	Lunapark. Wieża obserwacyjna.	Schreiber P.	1913 - 1914
59.	Lunapark. Winiarnia.	Hallmann R.	1913 - 1914
60.	Lunapark. Wioska murzyńska.	Schreiber P.	1913 - 1914
61.	Lunapark. Wodna zjeżdżalnia.	Engert F.	1913 - 1914
62.	Lunapark. Wytwórnia i smażalnia kiełbas.	Grau E.	1913 - 1914
63.	Niezrealizowany projekt fontann na sztucznym stawie przy pergoli.	Berg M.	1912
64.	Niezrealizowy projekt betonowych wiaduktów łączących Lunapark z Wystawą.	Berg M.	1912
65.	Pawilon mebli wiklinowych Paula Mave z Raciborza.	Mave P. (Racibórz)	1913 - 1914
66.	Pawilon Wystawowy Künstlerbundu Schlesien i budynku Zarządu Wystawy.	Poelzig H. wsp. Gosen Th.	1913 - 1914
67.	Pawilon Wystawowy Mody.	Berg M.	1913 - 1914
68.	Pawilon Wystawy Historycznej. (Pawilon 4 kopuł)	Poelzig H. Bednorz R. - rzeźba Pallas Ateny Hanisch - ogród dziedzińca	**1912 - istnieje**
69.	Pergola. Sztuczny staw.	Poelzig H. Berg M.- staw	**1912 - istnieje**
70.	Prowizoryczne wiadukty łączące Lunapark z wystawą.	Poelzig H.	1913 - 1914
71.	Restauracja Lindenberg.	Schreiber P.	1913 - 1914
72.	Rozplanowanie wystawy	Poelzig H. wsp. Berg M.	**1912 - istnieje**
73.	Szalety, drobne obiekty gospodarcze.	Schreiber P.	1913 - 1914
74.	Szkolny Ogród Botaniczny.	Kieckheben H.	1912 - 1945
75.	Teatr letni.	Schreiber Paul	**1912 - istnieje**
76.	Wystawa Sztuki Cmentarnej. Drewniany kościółek z XVII w z Kędzierzyna.	Effenberger Th.-proj. usytuowania i rekonstrukcji Pautsch F. proj. wnętrza	**XVII w.-istnieje**
77.	Wystawa Sztuki Cmentarnej. Pawilon sztuki Cmentarnej.	Behrendt F.	1913 - 1914
78.	Wystawa Sztuki Cmentarnej. Rozplanowanie.	Behrendt F. Effenberger Th.	1913 - 1914
79.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród barokowy.	Rosen Hanisch F. Effenberger Th.	1913 - 1914
80.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród empirowy.	Rosen Hanisch F. Effenberger Th.	1913 - 1914
81.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród gotycki.	Rosen Hanisch F. Effenberger Th.	1913 - 1914
82.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne.	Rosen Hanisch F.	1913 - 1914

Spis pawilonów i ogrodów wystawy stulecia w układzie alfabetycznym obiektów - legenda planszy.

	Ogród Laurentiusa Scholz.	Effenberger Th. Schube	
83.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród Renesansowy i Belweder.	Effenberger Th	1912 - ok.1930
84.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród z czasów Karolingów.	Rosen Hanisch F. Effenberger Th. Schube	1913 - 1914
85.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Rozplanowanie	Effenberger Th. Hanisch F. Rosen	1913 - 1914
86.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom jedn. -dom letniskowy.	Freytag E. Schütze J.- ogród	1913 - 1914
87.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom jednorodzinny Brochowa.	Pueckert, Reifegerste Paul B., Weitz E.R.- wnętrza	1913 - 1914
88.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom myśliwski.	Kiehnel M Tonndorf&Dürrschnabel-ogród	1913 - 1914
89.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród angielski - romatyczny	Hatt P.	1913 - 1914
90.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród Bauge. Deutschland.	Schmitthenner P. Seidel H.	1913 - 1914
91.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród C. Berndt z Zirlau.	Berndt C.	1913 - 1914
92.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród Działkowy.	Verbandes Ostdeutsche Schreber- u. Gartenbau- Vereine E.V., Jaide	1913 - 1914
93.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród na wew. dziedziedzińcu pawilonu "Gartenbauausstellung"	Menzel	1913 - 1914
94.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród owocowy W. Stanke.	Stanke W.	1913 - 1914
95.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród P. Haubera.	Jaide Hauber P.	1913 - 1914
96.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród dalii i tulipanów.	Dannenberg, Hufeld (Darmstadt) Deutsche Dahlien Geselschaft	1913 - 1914
97.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród drzew owocowych i szkółki.		1913 - 1914
98.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński.	Hochberg F. Anlauf Mankichi Arai Friedenthal	1912 - 1914 **część. zachowowany**
99.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród róż.	Jaide	1913 - 1914
100.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogródki szkolne.		1913 - 1914
101.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Pawilon wystawowy i restauracja "Reingold".	Poelzig Hans	1913 - 1914
102.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Rozplanowanie wystawy.	Dannenberg Richter H. Erbe J. Hanisch	1913 - 1914
103.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Wystawa kolonialna.	Hölscher Winkler Pax	1913 - 1914
104.	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Wystawa przemysłowa artykułów ogrodowych.	Dannenberg	1913 - 1914

Spis obiektów Wystawy Stulecia w układzie alfabetycznym projektantów lub wykonawców.

L.p.	PROJEKTANCI lub WYKONAWCY	NAZWA OBIEKTU	
1.		Lampy i oświetlenie terenow wystawowych.	1
2.		Lunapark. Diabelskie koło.	1
3.		Lunapark. Kiosk	1
4.		Lunapark. Kiosk z napojami.	1
5.		Lunapark. Kolejka górska.	1
6.		Lunapark. Planetarium.	1
7.		Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród drzew owocowych i szkółki.	1
8.		Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogródki szkolne.	1
9.	**Behrendt F.**	Wystawa Sztuki Cmentarnej. Pawilon sztuki Cmentarnej.	1
10.	**Behrendt F. Effenberger Th.**	Wystawa Sztuki Cmentarnej. Rozplanowanie.	1
11.	**Berg M.**	Niezrealizowany projekt fontann na sztucznym stawie przy pergoli.	1
12.	**Berg M.**	Niezrealizowy projekt betonowych wiaduktów łączących Lunapark z Wystawą.	1
13.	**Berg M.**	Pawilon Wystawowy Mody.	1
14.	**Berg M. Jäckel W.**	Cukiernia i kawiarnia.	1
15.	**Berg M. Jäckel W. Leistikow H.**	Główna Restauracja Tarasowa.	**1**
16.	**Berg M. wsp. Konwiarz R. Trauer G. Heim P. Leistikow H. Vocke A.-(rzeźba) Straube-(organy) Schreiber P Matthes Meyer Bechtel Liebchen Oeber-(kierownicy robót)**	Hala Stulecia	**1**
17.	**Berndt C.**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród C. Berndt z Zirlau.	1
18.	**Dannenberg**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Wystawa przemysłowa artykułów ogrodowych.	1
19.	**Dannenberg P. Richter H. Erbe J. Hanisch**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Rozplanowanie wystawy.	1
20.	**Dannenberg P, Hufeld (Darmstadt) Deutsche Dahlien Geselschaft**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród dalii i tulipanów.	1
21.	**Ebneter C.**	Lunapark. Kawiarnia.	1
22.	**Effenberger Th**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród Renesansowy i Belweder.	1
23.	**Effenberger Th. Hanisch F. Rosen**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Rozplanowanie	1
24.	**Effenberger Th.-proj. usytuowania i rekonstrukcji Pautsch F. proj. wnętrza**	Wystawa Sztuki Cmentarnej. Drewniany kościółek z XVII w z Kędzierzyna.	
25.	**Engert F.**	Lunapark. Kino na wolnym powietrzu.	1
26.	**Engert F.**	Lunapark. Kiosk z lodami.	1
27.	**Engert F.**	Lunapark. Kiosk z lodami.	1
28.	**Engert F.**	Lunapark. Restauracja	1
29.	**Engert F.**	Lunapark. Wodna zjeżdżalnia.	1
30.	**Freudenreich F**	Lunapark. Bar z wyszynkiem likierów.	1
31.	**Freudenreich F.**	Lunapark. Kawiarnia.	1
32.	**Freytag E.**	Lunapark. Kino	1
33.	**Freytag E. Schütze J.-ogród**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom jedn. -dom letniskowy.	1
34.	**Grau E.**	Lunapark. Bar garmażeryjny Kruscha.	1
35.	**Grau E.**	Lunapark. Wytwórnia i smażalnia kiełbas.	1
36.	**Grossmann W. (Drezno)**	Lunapark. Restauracja "Oberbayern".	1
37.	**Grossmann W. (Drezno)**	Lunapark. Restauracja - Piwiarnia Ritze.	1
38.	**Hallmann R.**	Lunapark. Winiarnia.	1

Spis obiektów Wystawy Stulecia w układzie alfabetycznym projektantów lub wykonowców.

39.	**Hatt P.**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród angielski - romatyczny	1
40.	**Helbig K.**	Lunapark. Sala taneczna.	1
41.	**Helbig K.**	Lunapark. Schronisko Karkonoskie.	1
42.	**Hochberg F. Anlauf Mankichi Arai Friedenthal**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród japoński.	1
43.	**Hosenfelder G.**	Kiosk Firmy Hennig.	z 1
44.	**Hossenfelder G.**	Lunapark. Kiosk H. Henniga.	1
45.	**Hölscher Winkler Pax**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Wystawa kolonialna.	1
46.	**Jaide**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogród róż.	1
47.	**Jaide Hauber P.**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród P. Haubera.	1
48.	**Kaliski M**	Lunapark. Miniaturowa kolej.	1
49.	**Kaliski M.**	Lunapark. Gabinet śmiechu.	1
50.	**Kaliski M.**	Lunapark. Pawilon fotograficzny Mosesa Barucha Behra.	1
51.	**Kaliski M.**	Lunapark. Teatr Marionetek.	1
52.	**Kaliski M.**	Lunapark. Teatr Tangra.	1
53.	**Kieckheben H.**	Szkolny Ogród Botaniczny.	1
54.	**Kiehnel M Tonndorf&Dürrschnabel-ogród**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom myśliwski.	1
55.	**Kolbe A.**	Lunapark. Kiosk	1
56.	**Kolbe A.**	Lunapark. Kiosk Carla Mickscha.	1
57.	**Kolbe A.**	Lunapark. Kiosk cukierniczy	1
58.	**Köhler A.**	Kioski kas biletowych na wystawę.	1
59.	**Mave P. (Racibórz)**	Pawilon mebli wiklinowych Paula Mave z Raciborza.	1
60.	**Menzel**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród na wew. dziedziedzińcu pawilonu "Gartenbauausstellung"	1
61.	**Poelzig H**	Brama wejścia głównego.	1
62.	**Poelzig H.**	Lunapark. Wejście główne.	1
63.	**Poelzig H.**	Prowizoryczne wiadukty łączące Lunapark z wystawą.	1
64.	**Poelzig H.**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Pawilon wystawowy i restauracja "Reingold".	1
65.	**Poelzig H. Bednorz R. - rzeźba Pallas Ateny Hanisch - ogród dziedzińca**	Pawilon Wystawy Historycznej. (Pawilon 4 kopuł)	**1**
66.	**Poelzig H. Berg M.-staw**	Pergola. Sztuczny staw.	**1**
67.	**Poelzig H. wsp. Berg M.**	Rozplanowanie wystawy	**1**
68.	**Poelzig H. wsp. Gosen Th.**	Pawilon Wystawowy Künstlerbundu Schlesien i budynku Zarządu Wystawy.	1
69.	**Poese H. (Brunszwik)**	Lunapark. Kiosk dla Rindu Compagnie.	1
70.	**Pötzsch A.**	Lunapark. Trzy Kioski z wyrobami tytoniowymi.	1
71.	**Pueckert, Reifegerste Paul B., Weitz E.R.-wnętrza**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Dom jednorodzinny Brochowa.	1
72.	**Raschke R.**	Lunapark. Kręgielnia.	1
73.	**Rosen Hanisch F. Effenberger Th.**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród barokowy.	1
74.	**Rosen Hanisch F. Effenberger Th.**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród empirowy.	1
75.	**Rosen Hanisch F. Effenberger Th.**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród gotycki.	1
76.	**Rosen Hanisch F. Effenberger Th. Schube**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród Laurentiusa Scholz.	1
77.	**Rosen Hanisch F. Effenberger Th. Schube**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Historyczne. Ogród z czasów Karolingów.	1
78.	**Rzechulka G.**	Lotnisko.	1
79.	**Schmitthenner P. Seidel H.**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród Bauge. Deutschland.	1
80.	**Schreiber P**	Lunapark. Toalety.	1
81.	**Schreiber P.**	Główna Restauracja Tarasowa. "Namioty z piwem"	1

82.	**Schreiber P.**	Główna Restauracja Tarasowa. Pawilony muzyczne.	1
83.	**Schreiber P.**	Lunapark. Bazar.	1
84.	**Schreiber P.**	Lunapark. Budynek Zarządu.	1
85.	**Schreiber P.**	Lunapark. Cukiernia i kawiarnia.	1
86.	**Schreiber P.**	Lunapark. Hala targowa.	1
87.	**Schreiber P.**	Lunapark. Kasa.	1
88.	**Schreiber P.**	Lunapark. Pawilon muzyczny.	1
89.	**Schreiber P.**	Lunapark. Sklep z pamiątkami.	1
90.	**Schreiber P.**	Lunapark. Wieża obserwacyjna.	1
91.	**Schreiber P.**	Lunapark. Wioska murzyńska.	1
92.	**Schreiber P.**	Restauracja Lindenberg.	1
93.	**Schreiber P.**	Szalety, drobne obiekty gospodarcze.	1
94.	**Schreiber P.**	Teatr letni.	**1**
95.	**Schreiber P. Poelzig H. Richter H.**	Lunapark. Rozplanowanie terenów.	1
96.	**Stanke W.**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród owocowy W. Stanke.	1
97.	**Stricker H.**	Lunapark. Bar z wyszynkiem wódki.	1
98.	**Stricker H.**	Lunapark. Stragan.	1
99.	**Valentin F.**	Bar mleczny oraz dwa kioski z mlekiem wł. Hoffmanna.	1
100.	**Valentin F.**	Lunapark. Amerykański nurek.	1
101.	**Valentin F.**	Lunapark. Hipodrom.	1
102.	**Valentin F.**	Lunapark. Kiosk cukierniczy.	1
103.	**Valentin F.**	Lunapark. Piwiarnia.	1
104.	**Verbandes Ostdeutsche Schreber- u. Gartenbau-Vereine E.V., Jaide**	Wystawa Sztuki Ogrodowej. Ogrody Specjalne. Ogród Działkowy.	1

Spis obiektów podlegających ochronie w układzie topograficznym.

L.p.	Nazwa	Adres	Data	Budowniczy
1.	Ogrodnictwo miejskie (wszystkie obiekty kubaturowe)	9 Maja	pocz. XX w.	
2.	Drewniany kościółek ze Starego Koźla {wpis do rej. zab. data: 15.02.62 nr 134}	Al. Dąbska	XVII w.	
3.	Dawny teatr letni	Al. Dąbska	1912	Paul Schreiber
4.	Willa	Banacha 9	1899	Kassner, Hermann Fleck
5.	Willa	Banacha 11	1911	Leo Schlesinger & Hermann Benedikt
6.	Willa	Bartla 2/3	lata 70 - te XIX w. Przeb. 1906	Carl Härtel; Simonn &Halfpaap
7.	Willa podmiejska	Bartla 4	1872	
8.	Dawne sanatorium "Birkwäldschen"	Bartla 5	1913	C. Moritz i Ed. Moritz (Berlin kgl. Baurath)
9.	Willa	Bartla 5a	pocz. XX w.	
10.	Willa	Bartla 6	1890	
11.	Willa	Bartla 7	1890	Eugen Beck
12.	Willa podmiejska	Bartla 8	1872 1891 - przeb. 1922-1924- przeb.	Joseph Ertel
13.	Dom jednorodzinny	Czarnoleska 1	1924	Alexander Mager
14.	Willa	Czarnoleska 2	1927	Max Taubert
15.	Willa typu "Landhaus"	Czarnoleska 8	1922	Vereinigte Bauunetrnehmung Breslau A.G.
16.	Willa	Czarnoleska 9	1932	Friedrich Schulze
17.	Dom dwurodzinny	Czarnoleska 11-13	1930	"Schlesische Heimstätte"
18.	Willa	Czarnoleska 12	1933	Knauer & Lakomy
19.	Dom jednorodzinny	Czarnoleska 15	1936	"Schlesische Heimstätte"
20.	Willa	Czarnoleska 16	1938	Alfred Hoffmann
21.	Dom jednorodzinny WUWA nr 28{wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 376/Wm}	Dembowskiego 9	1929	Emil Lange

22.	Dom jednorodzinny WUWA nr 27{wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 377/Wm}	Dembowskiego 11	1929	Theo Effenberger
23.	Dom jednorodzinny WUWA nr 26{wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr378/Wm}	Dembowskiego 13	1929	Theo Effenberger
24.	Willa typu "Landhaus"	Dicksteina 3	1908	Erich Grau (Firma Albert Grau)
25.	Dom mieszkalny dwurodzinny	Dicksteina 4 - 6	1912	Paul Beer
26.	Dom mieszkalny w zabudowie szeregowej	Kochanowskiego 3,5,5a	1929	
27.	Dawny budynek dla Immobilien A.G.	Kochanowskiego 7/9	1902 1909 rozb.	Charlot Cabanis rozb.
28.	Dom mieszkalny dla osób samotnych WUWA nr 31{wpis do rej. zab. data: 21.02.72 nr 283}	Kopernika 9	1929	Hans Scharoun
29.	Obserwatorium astronomiczne uniwersytetu	Kopernika 11	1929	Müller
30.	Willa podmiejska {wpis do rej. zab. data: 24.06.91 nr 456/Wm}	Kopernika 16	1898 1902 przeb.	przeb. Richard i Paul Ehrlich
31.	Willa podmiejska	Kopernika 17	l. 70 - 80 te XIX w.	
32.	Willa podmiejska	Kopernika 18	1876 1916 przeb.	Max Jitschin
33.	Dom własny architekta	Kopernika 19	1876willa 1910 przeb i roz. na dom własny	Max Jitschin Max Berg
34.	Dawna restauracja „Birkenwäldschen”	Mickiewicza 2	1871	Busch W.
35.	Dawna willa podmiejska{wpis do rej. zab. data: 31.05.90 nr 443/Wm}	Mickiewicza 8	1872	
36.	Dawna willa podmiejska	Mickiewicza 10	1909	Seidel R.
37.	Dawna willa	Mickiewicza 12	1912	Klotz & Pfafferott

Spis obiektów podlegających ochronie w układzie topograficznym.

	podmiejska			
38.	Dom mieszkalny dwurodzinny	Mickiewicza 22/24	1925	Conrad Helbig
39.	Dawna willa podmiejska	Mickiewicza 30	1905	Max Kiehnel
40.	Dawna willa podmiejska	Mickiewicza 34	1896	
41.	Willa typu „Landhaus”	Mickiewicza 38	1921	
42.	Dom mieszkalny	Mickiewicza 40		
43.	Dawna willa fabrykanta	Parkowa 1/3	1892	Hermann Wolfram
44.	Dawna prywatna klinika prof. Tietze	Parkowa 2	1906	
45.	Dom dwurodzinny	Parkowa 4/6	1907 1935 przeb.	Heinrich Simon & Eugen Halfpaap Herbert Eras
46.	Dom jednorodzinny	Parkowa 5	1936	Hans Thomas
47.	Willa	Parkowa 7	pocz. XX w.	
48.	Willa podmiejska	Parkowa 8	1874 1911 rozb.	Georg Zeglinski R. Hönsch
49.	Willa typu Landhaus	Parkowa 9	1907 1939 przeb.	F. Rudvogel (arch. z Hanoweru) August Wilhelm Hogreve
50.	Willa Podmiejska	Parkowa 10	1872 1902 przeb. 1922 przeb.	Joseph Ertel Paul Handtke
51.	Willa	Parkowa 13	1907-1908	Eduard Freytag (Firma)
52.	Willa	Parkowa 15	1907	Eduard Freytag (Firma)
53.	Willa	Parkowa 17	1907	Eduard Freytag (Firma)
54.	Dawne Nowe Gimnazjum Św. Magdaleny	Parkowa 18-26	1927-1928	Hugo Althoff
55.	Willa	Parkowa 19	1907	Erich Grau (Firma Albert Grau)
56.	Willa	Parkowa 21	1914	Herman Wahlich
57.	Kamienica Czynszowa	Parkowa 25, 25a	ok. 1910	
58.	Dawna willa C.Ch. Hayna i restauracja {wpis do rej. zab. data: 15.02.62 nr 127}	Parkowa 28,30	ok. 1815 1878 przebud.	Carl Ferdin. Langhans Carl Kochmann aut.przeb.
59.	Kamienica czynszowa	Parkowa 32	1903	Wilhelm Brix
60.	Kamienica czynszowa	Parkowa 34	1900	Heinrich Bussmann

61.	Kamienica czynszowa	Parkowa 36	1906	Heinrich Bussmann i Gustav Rastetter
62.	Kamienica czynszowa	Parkowa 38/40	1906	Heinrich Bussmann i Gustav Rastetter
63.	Kamienica czynszowa	Parkowa 42	1927	August Wilhelm Hogreve
64.	Dawna szkoła, przebudowana na kamienicę czynszową	Parkowa 44	1 poł. XIX w. 1874 I przeb na dom mieszk. 1895 przeb. wnętrza	szkoła Richard Beer
65.	Willa	Różyckiego 1a	1918	
66.	Willa	Różyckiego 1b	1914	
67.	Dom z mieszkaniami czynszowymi WUWA nr 1{wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 366/Wm}	Tramwajowa 2	1929	Albert Kempter i Paul Heim
68.	Domy szeregowe, WUWA nr 3,4,5,6 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 367/Wm}	Tramwajowa 2a	1929	Gustav Wolf
69.	Dom z apartamentami mieszkalnymi WUWA nr 7 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 368/Wm}	Tramwajowa 2b	1929	Adolf Rading
70.	Dom wielorodzinny WUWA nr 9 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 369/Wm}	Tramwajowa 4	1929	Emil Lange
71.	Domy szeregowe WUWA nr 10,11,12 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 379/380/381/Wm}	Tramwajowa 6,8,10	1929	Ludwig Moshamer
72.	Domy szeregowe WUWA nr 13,14,15 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 382/283/384/Wm}	Tramwajowa 12,14,16	1929	Heinrich Lauterbach

Spis obiektów podlegających ochronie w układzie topograficznym.

73.	Domy szeregowe WUWA nr 18, 19, 20 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 387/388/389/Wm}	Tramwajowa 22,24,26	1929	Paul Häusler
74.	Domy szeregowe WUWA nr 21,22 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 390/391/Wm}	Tramwajowa 28,30	1929	Theo Effenberger
75.	Domy szeregowe WUWA nr 16, 17{wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 385/386/Wm}	Tramwajowa18,20	1929	Moritz Hadda
76.	Willa	Witelona 1	1910	Erich Grau (Firma Albert Grau)
77.	Willa typu Landhaus	Witelona 6	1911	Fritz Reuter (arch. z Drezna)
78.	Willa (przebudowana)	Witelona 7	1913	Conrad Andersch
79.	Dom własny architektów	Witelona 9	1911	Ernst i Fritz Wegener
80.	Dom mieszkalny	Witelona 10	ok. 1925	
81.	Dom jednorodzinny	Witelona 11	1932	Moritz Hadda
82.	Willa	Witelona 13	1913	Karl Arlt
83.	Dom jednorodzinny	Witelona 17	1921	Max Kiehnel
84.	Willa	Witelona 19	ok. 1920	
85.	Willa	Witelona 25	1913 1936 przeb.	
86.	Dom mieszkalny (dawna restauracja)	Wróblewskiego 2	ok. 1910	
87.	Wzorcowe gospodarstwo role, zachowany budynek mieszkalny WUWA	Wróblewskiego 2a	1929	Fritz Roder
88.	Dom mieszkalny	Wróblewskiego 4	ok. 1910	
89.	Willa	Wróblewskiego 6	1911	Joseph Schmidt
90.	Dom mieszkalny	Wróblewskiego 10	1939-1940	
91.	Dawny dom państwowego agronoma	Wróblewskiego 12	1927	Herbert Jantke
92.	Willa wraz z pracownią scenografa teatralnego Georga Handricha	Wróblewskiego 16	1897	Paul Prussog
93.	Przedszkole	Wróblewskiego 18	1929	Albert Kempter i Paul

Spis obiektów architektonicznych proponowanych do objęcia ochroną konserwatorską w układzie alfabetycznym budowniczych.

SKOROWIDZ NAZWISK

—A—

Anlauf, 124
Arai Mankichi, 124
Avenarius Ferdynand, 127

—B—

Bachmann, 107
Baum, 88
Baum Julius, 128
Beck Carl, 100; 101
Bednorz Robert, 120
Beethoven Ludwig, 115; 131
Behrendt Fritz, 113; 114; 125; 127; 129; 130; 131
Behrens Peter, 120
Bender Georg, 103; 107
Berg Max, 92; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 115; 116; 125; 126; 132; 133; 134; 135
Berlage Petrus, 105
Berndt C., 120
Bluhm Wilhelm, 85; 92
Blumberger, 107
Boese A., 107
Brodersen Richard, 105

—C—

Cabanis Charlot, 87

—D—

Dannenberg Paul, 119; 122
Dieskau Christiana Charlotta, 70
Dohrn, 131
Durand J.N.L., 105

—E—

Ebers Josef, 102
Echtler Jan Piotr, 73
Effenberger Theo, 107; 108; 109; 113; 116; 119; 125; 126; 127; 129
Eichborn Moritz, 82
Eichendorff Joseph, 90
Endler F.G., 72
Engler A., 87
Erbe Johaness, 125
Erbe Johannes, 127; 129

—F—

Felix Henry, 90
Fintelmann Ludwig, 80; 91; 92
Foest, 107
Freytag Eduard, 121
Friedenthal, 84; 124
Fryderyk Wilhelm II, 72; 73; 92
Fryderyk Wilhelm III, 74

—G—

Gellhorn Alfred, 43; 107
Glum F., 107
Gossen Theodor, 91
Göppert Heinrich, 76; 77; 82
Grabowsky Fritz, 106
Gräsela, 130
Griesebach Hans, 91
Gropius Walter, 115
Grosser Karl, 105
Grossmann I.P., 107
Guenther Hans, 104

—H—

Hanisch Fritz, 119
Hatt Paul, 120
Hauber Paul, 120
Hauptmann Gerhart, 115; 134
Häring Hugo, 105
Heinze Eugen, 78; 89; 92
Heinze Gustav, 78; 81; 82; 87; 89; 92; 93
Hempel, 136
Henry Felix, 105
Henryk III, książę śląski, 69
Hobrecht, 90
Hochberg Fritz, 122; 123; 124
Hoffmann H., 75; 76; 78; 79
Hohenlohe Wilhelm Ludwig Eduard, 74
Hohenlohe-Ingelfingen Fryderyk Ludwig, 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 77; 79; 84; 85; 91
Hoym Carl Georg Heinrich, 70; 73; 85
Hölscher Jelto, 119
Humperdink Engelbert, 115

—I—

Irgang Walter, 78

—K—

Kaumann F.A., 79
Kiehnel Max, 121
Kiekheben Hermann, 35; 87; 119
Klimm Karl, 83; 99
Konwiarz Richard, 132; 135
Kretschmer Hugo, 126; 127
Küster Heinrich, 101

—L—

Langhans Karl Gotthard, 73; 74; 91
Leistikow Hans, 134
Lenne Peter Joseph, 76; 77; 78; 91; 92; 93
Lochow M., 77
Lösener Julius, 77; 78; 82; 91

—M—

Mahler Gustav, 115

Masner Karl, 99; 100; 102; 103; 112
Max Joseph, 76; 78
Mebes Paul, 128
Mende J.R., 88
Menzel, 121
Moshamer Ludwig, 132; 134
Muthesius Hermann, 120; 124; 127

—N—

Neisser Albert, 83; 84; 85; 86; 90; 91; 92
Nielsen Einer, 115

—O—

Olbrich Joseph Maria, 120

—Ö—

Ölsner Gustav, 101

—P—

Pautsch Fryderyk, 129
Petzold Eduard, 77; 78; 91
Peuckert, 120
Pietsch Eduard, 101
Piscator, 115
Plüddemann Richard, 100; 102
Poelzig Hans, 99; 104; 108; 112; 113; 114; 115; 116; 118; 119; 125; 129; 132; 133

—R—

Ratibor von książe, 104
Recht, 107
Reifegerst, 120
Reinhardt Max, 115
Richter Hugo, 82; 89; 93; 106; 119; 132
Roesler, 95; 103
Rosen Felix, 119

—S—

Saurm Gottlob Albrecht, 74
Schiller Friedrich, 90
Schmidt Karl, 85; 88
Schmitthenner Paul, 113; 116; 120; 121
Scholz Laurentius, 119
Schottländer Julius, 86
Schramm Bruno, 124
Schreiber Paul, 101; 113
Schultze-Naumburg Paul, 120; 128
Schumann, 107
Schute, 119
Schütze Julius, 121
Schwager, 77
Seeck Franz, 107
Seger Ernst, 90
Seidel Artur, 121
Semper Gotfried, 127
Slup, 69
Stahl, 82; 93
Stein, 73
Stosch Wilhelm, 104

—T—

Taubert Max, 135
Taubitz Alexander, 124
Thiersch Friedrich, 99; 104; 105
Trauer Günther, 111

—U—

Unger Alfred, 124

—V—

Volkmann Georg Anton, 119
Volkmann Israel, 119

—W—

Wagner Ryszard, 127
Wahlich Hermann, 102
Weickert Adolf, 128
Wilhelm I, cesarz, 81
Wilmowski, 128
Wislicenus Max, 114
Wolf Gustav, 128
Woyrsch, 104
Wright, 105

61.	Kamienica czynszowa	Parkowa 36	1906	Heinrich Bussmann i Gustav Rastetter
62.	Kamienica czynszowa	Parkowa 38/40	1906	Heinrich Bussmann i Gustav Rastetter
63.	Kamienica czynszowa	Parkowa 42	1927	August Wilhelm Hogreve
64.	Dawna szkoła, przebudowana na kamienicę czynszową	Parkowa 44	1 poł. XIX w. 1874 I przeb na dom mieszk. 1895 przeb. wnętrza	szkoła Richard Beer
65.	Willa	Różyckiego 1a	1918	
66.	Willa	Różyckiego 1b	1914	
67.	Dom z mieszkaniami czynszowymi WUWA nr 1{wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 366/Wm}	Tramwajowa 2	1929	Albert Kempter i Paul Heim
68.	Domy szeregowe, WUWA nr 3,4,5,6 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 367/Wm}	Tramwajowa 2a	1929	Gustav Wolf
69.	Dom z apartamentami mieszkalnymi WUWA nr 7 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 368/Wm}	Tramwajowa 2b	1929	Adolf Rading
70.	Dom wielorodzinny WUWA nr 9 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 369/Wm}	Tramwajowa 4	1929	Emil Lange
71.	Domy szeregowe WUWA nr 10,11,12 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 379/380/381/Wm}	Tramwajowa 6,8,10	1929	Ludwig Moshamer
72.	Domy szeregowe WUWA nr 13,14,15 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 382/283/384/Wm}	Tramwajowa 12,14,16	1929	Heinrich Lauterbach

Spis obiektów podlegających ochronie w układzie topograficznym.

73.	Domy szeregowe WUWA nr 18, 19, 20 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 387/388/389/Wm}	Tramwajowa 22,24,26	1929	Paul Häusler
74.	Domy szeregowe WUWA nr 21,22 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 390/391/Wm}	Tramwajowa 28,30	1929	Theo Effenberger
75.	Domy szeregowe WUWA nr 16, 17{wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 385/386/Wm}	Tramwajowa18,20	1929	Moritz Hadda
76.	Willa	Witelona 1	1910	Erich Grau (Firma Albert Grau)
77.	Willa typu Landhaus	Witelona 6	1911	Fritz Reuter (arch. z Drezna)
78.	Willa (przebudowana)	Witelona 7	1913	Conrad Andersch
79.	Dom własny architektów	Witelona 9	1911	Ernst i Fritz Wegener
80.	Dom mieszkalny	Witelona 10	ok. 1925	
81.	Dom jednorodzinny	Witelona 11	1932	Moritz Hadda
82.	Willa	Witelona 13	1913	Karl Arlt
83.	Dom jednorodzinny	Witelona 17	1921	Max Kiehnel
84.	Willa	Witelona 19	ok. 1920	
85.	Willa	Witelona 25	1913 1936 przeb.	
86.	Dom mieszkalny (dawna restauracja)	Wróblewskiego 2	ok. 1910	
87.	Wzorcowe gospodarstwo role, zachowany budynek mieszkalny WUWA	Wróblewskiego 2a	1929	Fritz Roder
88.	Dom mieszkalny	Wróblewskiego 4	ok. 1910	
89.	Willa	Wróblewskiego 6	1911	Joseph Schmidt
90.	Dom mieszkalny	Wróblewskiego 10	1939-1940	
91.	Dawny dom państwowego agronoma	Wróblewskiego 12	1927	Herbert Jantke
92.	Willa wraz z pracownią scenografa teatralnego Georga Handricha	Wróblewskiego 16	1897	Paul Prussog
93.	Przedszkole	Wróblewskiego 18	1929	Albert Kempter i Paul

	WUWA nr 2			Heim
94.	Pergola {wpis do rej. zab. data: 15.04.77 nr 343}	Wystawowa	1912	Hans Poelzig
95.	Kolumny Messehof {wpis do rej. zab. data: 15.04.77 nr 343}	Wystawowa	1924	Max Berg
96.	Hala Stulecia {wpis do rej. zab. data: 24.04.62 nr 198}	Wystawowa 1	1910	Max Berg
97.	Dawna restauracja tarasowa {wpis do rej. zab. data: 15.04.77 nr 343}	Wystawowa 1	1912	Max Berg
98.	Pawilon Wystawy Historycznej (Pawilon 4 Kopół) {wpis do rej. zab. data: 15.04.77 nr 343}	Wystawowa 1	1912	Hans Poelzig
99.	Murowana część dawnej Messehale	Wystawowa 1	1924	Max Berg, Ludwig Moshamer
100.	Dawny budynek biurowy i hala wystawowa Breslauer Messe A.G.	Wystawowa 1	1937/1938	Richard Konwiarz
101.	Dawny budynek sanatorium dziecięcego WUWA	Wystawowa 1	1929	Richard Konwiarz
102.	Dom mieszkalny	Zielonego Dębu 1/3	l.80/90 XIX w.	
103.	Willa	Zielonego Dębu 5	1911	Paul Handtke
104.	Willa	Zielonego Dębu 7	1936	Bernhard Knauer i Walter Lakomy
105.	Dom dwurodzinny szeregowy, przebud.	Zielonego Dębu 10,12	1929	Schlesische Heimstätte
106.	Dom jednorodzinny	Zielonego Dębu 13	1933	August Wilhelm Hogreve
107.	Dom jednorodzinny	Zielonego Dębu 15	1928	Alvin Wedemann
108.	Dom jednorodzinny WUWA nr 35 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 370/Wm}	Zielonego Dębu 17	1929	Heinrich Leuterbach
109.	Dom jednorodzinny	Zielonego Dębu 18	1927	
110.	Dom jednorodzinny	Zielonego Dębu 19	1929	Moritz Hadda

Spis obiektów podlegających ochronie w układzie topograficznym.

	WUWA nr 36 {wpis do rej. zab. data: 10.10.80 nr 372/Wm}			
111.	Dom jednorodzinny WUWA nr 37 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 373/Wm}	Zielonego Dębu 21	1929	Ludwig Moshamer
112.	Dom jednorodzinny WUWA nr 30	Zielonego Dębu 23	1929	Paul Häusler
113.	Dom jednorodzinny WUWA nr 29 {wpis do rej. zab. data: 18.01.79 nr 375/Wm}	Zielonego Dębu 25	1929	Paul Häusler

Spis obiektów architektonicznych proponowanych do objęcia ochroną konserwatorską w układzie alfabetycznym budowniczych.

L.p	Budowniczy	Nazwa	Adres	Data
1.		Dom mieszkalny	Mickiewicza 40	
2.		Dawna willa podmiejska	Mickiewicza 8	1872
3.		Willa podmiejska	Bartla 4	1872, przeb.
4.		Willa	Bartla 6	1890
5.		Dawna willa podmiejska	Mickiewicza 34	1896
6.		Dawna prywatna klinika prof. Tietze	Parkowa 2	1906
7.		Willa	Witelona 25	1913 1936 przeb.
8.		Willa	Różyckiego 1b	1914
9.		Willa	Różyckiego 1a	1918
10.		Willa typu „Landhaus”	Mickiewicza 38	1921
11.		Dom jednorodzinny	Zielonego Dębu 18	1927
12.		Dom mieszkalny w zabudowie szeregowej	Kochanowskiego 3,5,5a	1929
13.		Dom mieszkalny	Wróblewskiego 10	1939-1940
14.		Willa podmiejska	Kopernika 17	l. 70 - 80 te XIX w.
15.		Dom mieszkalny	Zielonego Dębu 1/3	l.80/90 XIX w.
16.		Kamienica Czynszowa	Parkowa 25, 25a	ok. 1910
17.		Dom mieszkalny (dawna restauracja)	Wróblewskiego 2	ok. 1910
18.		Dom mieszkalny	Wróblewskiego 4	ok. 1910
19.		Willa	Witelona 19	ok. 1920
20.		Dom mieszkalny	Witelona 10	ok. 1925
21.		Ogrodnictwo miejskie (wszystkie obiekty kubaturowe)	9 Maja	pocz. XX w.
22.		Willa	Bartla 5a	pocz. XX w.
23.		Willa	Parkowa 7	pocz. XX w.
24.		Drewniany kościółek ze Starego Koźla	Al. Dąbska	XVII w.
25.	Althoff Hugo	Dawne Nowe Gimnazjum Św. Magdaleny	Parkowa 18-26	1927-1928
26.	Andersch Conrad	Willa (przebudowana)	Witelona 7	1913
27.	Arlt Karl	Willa	Witelona 13	1913
28.	Beck Eugen	Willa	Bartla 7	1890
29.	Beer Paul	Dom mieszkalny dwurodzinny	Dicksteina 4 - 6	1912
30.	Beer Richard aut. przeb	Dawna szkoła, przebudowana na kamienicę czynszową	Parkowa 44	1 poł. XIX w. 1874 I przeb

Spis obiektów architektonicznych proponowanych do objęcia ochroną konserwatorską w układzie alfabetycznym budowniczych.

				na dom mieszk. 1895 przeb. wnętrza
31.	Benedikt Hermann & Schlesinger Leo	Willa	Banacha 11	1911
32.	Berg Max	Hala Stulecia	Wystawowa 1	1910
33.	Berg Max	Dawna restauracja tarasowa	Wystawowa 1	1912
34.	Berg Max	Kolumny Messehof	Wystawowa	1924
35.	Berg Max, Moshamer Ludwig	Murowana część dawnej Messehale	Wystawowa 1	1924
36.	Brix Wilhelm	Kamienica czynszowa	Parkowa 32	1903
37.	Busch W.	Dawna restauracja „Birkenwäldschen”	Mickiewicza 2	1871
38.	Bussmann Heinrich	Kamienica czynszowa	Parkowa 34	1900
39.	Bussmann Heinrich i Rastetter Gustav	Kamienica czynszowa	Parkowa 36	1906
40.	Bussmann Heinrich i Rastetter Gustav	Kamienica czynszowa	Parkowa 38/40	1906
41.	Cabanis Charlot aut. przeb	Dawny budynek dla Immobilien A.G.	Kochanowskiego 7/9	1902 1909 rozb.
42.	Effenberger Theo	Dom jednorodzinny WUWA nr 27	Dembowskiego 11	1929
43.	Effenberger Theo	Dom jednorodzinny WUWA nr 26	Dembowskiego 13	1929
44.	Effenberger Theo	Domy szeregowe WUWA nr 21,22	Tramwajowa 28,30	1929
45.	Ehrlich Richard i Paul aut. przeb	Willa podmiejska	Kopernika 16	1898 1902 przeb.
46.	Ertel Joseph	Willa podmiejska	Bartla 8	1872 1891 - przeb. 1922-1924-przeb.
47.	Ertel Joseph Handtke Paul aut. przeb	Willa Podmiejska	Parkowa 10	1872 1902 przeb. 1922 przeb.
48.	Freytag Eduard (Firma)	Willa	Parkowa 15	1907
49.	Freytag Eduard (Firma)	Willa	Parkowa 17	1907
50.	Freytag Eduard (Firma)	Willa	Parkowa 13	1907-1908

51.	Grau Erich (Firma Albert Grau)	Willa	Parkowa 19	1907
52.	Grau Erich (Firma Albert Grau)	Willa	Witelona 1	1910
53.	Grau Erich(Firma Albert Grau)	Willa typu "Landhaus"	Dicksteina 3	1908
54.	Hadda Moritz	Domy szeregowe WUWA nr 16, 17	Tramwajowa18,20	1929
55.	Hadda Moritz	Dom jednorodzinny WUWA nr 36	Zielonego Dębu 19	1929
56.	Hadda Moritz	Dom jednorodzinny	Witelona 11	1932
57.	Halfpaap Eugen & Simon Heinrich aut. przeb	Willa	Bartla 2/3	lata 70 - te XIX w. Przeb. 1906
58.	Halfpaap Eugen & Simon Heinrich; Eras Herbert aut. przeb	Dom dwurodzinny	Parkowa 4/6	1907 1935 przeb.
59.	Handtke Paul	Willa	Zielonego Dębu 5	1911
60.	Häusler Paul	Domy szeregowe WUWA nr 18, 19, 20	Tramwajowa 22,24,26	1929
61.	Häusler Paul	Dom jednorodzinny WUWA nr 30	Zielonego Dębu 23	1929
62.	Häusler Paul	Dom jednorodzinny WUWA nr 29	Zielonego Dębu 25	1929
63.	Heim Paul i Kempter Albert	Dom z mieszkaniami czynszowymi WUWA nr 1	Tramwajowa 2	1929
64.	Heim Paul i Kempter Albert	Przedszkole WUWA nr 2	Wróblewskiego 18	1929
65.	Helbig Conrad	Dom mieszkalny dwurodzinny	Mickiewicza 22/24	1925
66.	Hermann Fleck, Kassner	Willa	Banacha 9	1899
67.	Hoffmann Alfred	Willa	Czarnoleska 16	1938
68.	Hogreve August Wilhelm	Kamienica czynszowa	Parkowa 42	1927
69.	Hogreve August Wilhelm	Dom jednorodzinny	Zielonego Dębu 13	1933
70.	Jantke Herbert	Dawny dom państwowego agronoma	Wróblewskiego 12	1927
71.	Jitschin Max	Willa podmiejska	Kopernika 18	1876 1916 przeb.
72.	Jitschin Max Berg Max aut. przeb	Dom własny architekta	Kopernika 19	1876willa 1910 przeb i roz. na dom własny
73.	Kiehnel Max	Dawna willa podmiejska	Mickiewicza 30	1905
74.	Kiehnel Max	Dom jednorodzinny	Witelona 17	1921

Spis obiektów architektonicznych proponowanych do objęcia ochroną konserwatorską w układzie alfabetycznym budowniczych.

75.	Klotz & Pfafferott	Dawna willa podmiejska	Mickiewicza 12	1912
76.	Konwiarz Richard	Dawny budynek sanatorium dziecięcego WUWA	Wystawowa 1	1929
77.	Konwiarz Richard	Dawny budynek biurowy i hala wystawowa Breslauer Messe A.G.	Wystawowa 1	1937/1938
78.	Lakomy Walter & Knauer Bernhard	Willa	Czarnoleska 12	1933
79.	Lakomy Walter & Knauer Bernhard	Willa	Zielonego Dębu 7	1936
80.	Lange Emil	Dom jednorodzinny WUWA nr 28	Dembowskiego 9	1929
81.	Lange Emil	Dom wielorodzinny WUWA nr 9	Tramwajowa 4	1929
82.	Langhans K.F. Kochmann Oskar aut. przeb	Dawna willa i restauracja	Parkowa 28,30	ok. 1815 1878 przebud.
83.	Lauterbach Heinrich	Domy szeregowe WUWA nr 13,14,15	Tramwajowa 12,14,16	1929
84.	Leuterbach Heinrich	Dom jednorodzinny WUWA nr 35	Zielonego Dębu 17	1929
85.	Mager Alexander	Dom jednorodzinny	Czarnoleska 1	1924
86.	Moritz C. i Moritz Ed. (Berlin kgl. Baurath)	Dawne sanatorium "Birkwäldschen"	Bartla 5	1913
87.	Moshamer Ludwig	Domy szeregowe WUWA nr 10,11,12	Tramwajowa 6,8,10	1929
88.	Moshamer Ludwig	Dom jednorodzinny WUWA nr 37	Zielonego Dębu 21	1929
89.	Müller	Obserwatorium astronomiczne uniwersytetu	Kopernika 11	1929
90.	Poelzig Hans	Pergola	Wystawowa	1912
91.	Poelzig Hans	Pawilon Wystawy Historycznej	Wystawowa 1	1912
92.	Prussag Paul	Willa wraz z pracownią scenografa teatralnego Georga Handricha	Wróblewskiego 16	1897
93.	Rading Adolf	Dom z apartamentami mieszkalnymi WUWA nr 7	Tramwajowa 2b	1929
94.	Reuter Fritz (arch. z Drezna)	Willa typu Landhaus	Witelona 6	1911
95.	Roder Fritz	Wzorcowe gospodarstwo role, zachowany budynek mieszkalny WUWA	Wróblewskiego 2a	1929
96.	Rudvogel F.(arch.	Willa typu Landhaus	Parkowa 9	1907

	z Hanoweru); Hogreve August Wilhelm aut. przeb			1939 przeb.
97.	Scharoun Hans	Dom mieszkalny dla osób samotnych WUWA nr 31	Kopernika 9	1929
98.	Schlesische Heimstätte	Dom dwurodzinny szeregowy, przebud.	Zielonego Dębu 10,12	1929
99.	Schlesische Heimstätte	Dom dwurodzinny	Czarnoleska 11-13	1930
100.	Schlesische Heimstätte	Dom jednorodzinny	Czarnoleska 15	1936
101.	Schmidt Joseph	Willa	Wróblewskiego 6	1911
102.	Schreiber Paul	Dawny teatr letni	Al. Dąbska	1912
103.	Schulze Friedrich	Willa	Czarnoleska 9	1932
104.	Seidel R.	Dawna willa podmiejska	Mickiewicza 10	1909
105.	Taubert Max	Willa	Czarnoleska 2	1927
106.	Thomas Hans	Dom jednorodzinny	Parkowa 5	1936
107.	Vereinigte Bauunetrnehmung Breslau A.G.	Willa typu "Landhaus"	Czarnoleska 8	1922
108.	Wahlich Herman	Willa	Parkowa 21	1914
109.	Wedemann Alvin	Dom jednorodzinny	Zielonego Dębu 15	1928
110.	Wegener Ernst i Fritz	Dom własny architektów	Witelona 9	1911
111.	Wolf Gustav	Domy szeregowe, WUWA nr 3,4,5,6	Tramwajowa 2a	1929
112.	Wolfram Hermann	Dawna willa fabrykanta	Parkowa 1/3	1892
113.	Zeglinski Georg; Hönsch R. aut. przeb	Willa podmiejska	Parkowa 8	1874 1911 rozb.

Spis obiektów architektonicznych proponowanych do objęcia ochroną konserwatorską w układzie alfabetycznym budowniczych.

SKOROWIDZ NAZWISK

—A—

Anlauf, 124
Arai Mankichi, 124
Avenarius Ferdynand, 127

—B—

Bachmann, 107
Baum, 88
Baum Julius, 128
Beck Carl, 100; 101
Bednorz Robert, 120
Beethoven Ludwig, 115; 131
Behrendt Fritz, 113; 114; 125; 127; 129; 130; 131
Behrens Peter, 120
Bender Georg, 103; 107
Berg Max, 92; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 115; 116; 125; 126; 132; 133; 134; 135
Berlage Petrus, 105
Berndt C., 120
Bluhm Wilhelm, 85; 92
Blumberger, 107
Boese A., 107
Brodersen Richard, 105

—C—

Cabanis Charlot, 87

—D—

Dannenberg Paul, 119; 122
Dieskau Christiana Charlotta, 70
Dohrn, 131
Durand J.N.L., 105

—E—

Ebers Josef, 102
Echtler Jan Piotr, 73
Effenberger Theo, 107; 108; 109; 113; 116; 119; 125; 126; 127; 129
Eichborn Moritz, 82
Eichendorff Joseph, 90
Endler F.G., 72
Engler A., 87
Erbe Johaness, 125
Erbe Johannes, 127; 129

—F—

Felix Henry, 90
Fintelmann Ludwig, 80; 91; 92
Foest, 107
Freytag Eduard, 121
Friedenthal, 84; 124
Fryderyk Wilhelm II, 72; 73; 92
Fryderyk Wilhelm III, 74

—G—

Gellhorn Alfred, 43; 107
Glum F., 107
Gossen Theodor, 91
Göppert Heinrich, 76; 77; 82
Grabowsky Fritz, 106
Gräsela, 130
Griesebach Hans, 91
Gropius Walter, 115
Grosser Karl, 105
Grossmann I.P., 107
Guenther Hans, 104

—H—

Hanisch Fritz, 119
Hatt Paul, 120
Hauber Paul, 120
Hauptmann Gerhart, 115; 134
Häring Hugo, 105
Heinze Eugen, 78; 89; 92
Heinze Gustav, 78; 81; 82; 87; 89; 92; 93
Hempel, 136
Henry Felix, 105
Henryk III, książę śląski, 69
Hobrecht, 90
Hochberg Fritz, 122; 123; 124
Hoffmann H., 75; 76; 78; 79
Hohenlohe Wilhelm Ludwig Eduard, 74
Hohenlohe-Ingelfingen Fryderyk Ludwig, 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 77; 79; 84; 85; 91
Hoym Carl Georg Heinrich, 70; 73; 85
Hölscher Jelto, 119
Humperdink Engelbert, 115

—I—

Irgang Walter, 78

—K—

Kaumann F.A., 79
Kiehnel Max, 121
Kiekheben Hermann, 35; 87; 119
Klimm Karl, 83; 99
Konwiarz Richard, 132; 135
Kretschmer Hugo, 126; 127
Küster Heinrich, 101

—L—

Langhans Karl Gotthard, 73; 74; 91
Leistikow Hans, 134
Lenne Peter Joseph, 76; 77; 78; 91; 92; 93
Lochow M., 77
Lösener Julius, 77; 78; 82; 91

—M—

Mahler Gustav, 115

Masner Karl, 99; 100; 102; 103; 112
Max Joseph, 76; 78
Mebes Paul, 128
Mende J.R., 88
Menzel, 121
Moshamer Ludwig, 132; 134
Muthesius Hermann, 120; 124; 127

—N—

Neisser Albert, 83; 84; 85; 86; 90; 91; 92
Nielsen Einer, 115

—O—

Olbrich Joseph Maria, 120

—Ö—

Ölsner Gustav, 101

—P—

Pautsch Fryderyk, 129
Petzold Eduard, 77; 78; 91
Peuckert, 120
Pietsch Eduard, 101
Piscator, 115
Plüddemann Richard, 100; 102
Poelzig Hans, 99; 104; 108; 112; 113; 114; 115; 116; 118; 119; 125; 129; 132; 133

—R—

Ratibor von książe, 104
Recht, 107
Reifegerst, 120
Reinhardt Max, 115
Richter Hugo, 82; 89; 93; 106; 119; 132
Roesler, 95; 103
Rosen Felix, 119

—S—

Saurm Gottlob Albrecht, 74
Schiller Friedrich, 90
Schmidt Karl, 85; 88
Schmitthenner Paul, 113; 116; 120; 121
Scholz Laurentius, 119
Schottländer Julius, 86
Schramm Bruno, 124
Schreiber Paul, 101; 113
Schultze-Naumburg Paul, 120; 128
Schumann, 107
Schute, 119
Schütze Julius, 121
Schwager, 77
Seeck Franz, 107
Seger Ernst, 90
Seidel Artur, 121
Semper Gotfried, 127
Slup, 69
Stahl, 82; 93
Stein, 73
Stosch Wilhelm, 104

—T—

Taubert Max, 135
Taubitz Alexander, 124
Thiersch Friedrich, 99; 104; 105
Trauer Günther, 111

—U—

Unger Alfred, 124

—V—

Volkmann Georg Anton, 119
Volkmann Israel, 119

—W—

Wagner Ryszard, 127
Wahlich Hermann, 102
Weickert Adolf, 128
Wilhelm I, cesarz, 81
Wilmowski, 128
Wislicenus Max, 114
Wolf Gustav, 128
Woyrsch, 104
Wright, 105